

2 ман. 50 гэл.

494.362 (077)

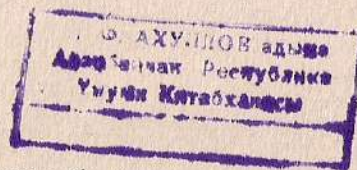
А40

494.362 (077)

А40

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ ВЭ ЭДЭБИЈАТ ТЭДРИСИ

(Методик мэгалэлэр мэчмуэси)
Дөрдүнчү (28-чи) бурахылыш

«Азэрбајчан мөктэби»

журналына элаве

Бақы—1960

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1960

76242 3284

М У Н Д Ə Р И Ч А Т

	Сəһ.
✓ Ө. Алмәммədov — Л. Н. Толстој	3
✓ Е. М. Əлибəждə — М. Фүзулинин «Лејли вə Мəчнун» поемасынын дили һаггында	15
✓ Ө. З. Абдуллајев — Мүбтəдə вə тамамлыг будаг чүмлэлəri һаггында	26
✓ Ј. Зейналов — Ибтидаи синифлəрдə гираət дəрсинин тəшкилине даир	39
✓ Б. Х. Рəхимова — Тамамлыгла зəрфилин фəрги һаггында	54
✓ М. һаҗијев — V синифдə фонетикадан кечилəчək бə'зи мөвзуларын методик ишлənмəsi һаггында	62
✓ Ш. Султанова — Əдəби гираət тəдрисинə диггəти артыраг	72
✓ Б. Əһмədov — Шакирдлəрин орфоеник вəрдишлəрини инкишаф етдирмək јоллары һаггында	82
✓ М. һəsəнов — «О» вə «бу» əвəзликлəриндən сонра веркүл ишаресинин ишлədилмəsi гəјдасы вə буларын V синифдə тəдрисинə даир	94
✓ И. Бајрамов — Рус мəkтəплəринин III синифиндə Азəрбајҗан дилиндən илк лексик мəшгəлэлəрин тəшкили вə кечирилмəsi һаггында	109
✓ Х. Ибраһимов — Əдəбијат дəрслəриндə шакирдлərə вəтəнпəрвэрлик һиссини нечə тəрбијə едирəm	121
✓ С. Гəҗајев — V синифдə «Əкинчи вə хан» ше'ринин тəдриси тəрүбəsиндən	130
✓ В. Əлијев — М. Ə. Сабирин дин, мөвһумат вə мəһалət əлејһинə ше'рлəринин тəрбијəви əһмијјəти	137
1960-чы илдə дəрҗ олунмуш мөгалə вə материаллар	144

Редаксия һеј'əти: А. Абдуллајев вə Ə. Рəчəбов (редактор),
М. А. Асламов, Ə. Гарабағлы, Ə. Əфəндизадə, һ. һəsəнов вə А. Ахундов.

Чана имзаланмыш 28/XII-1960-чы ил. Кағыз форматы 60×84/16=4,50
кағыз вəрəғи, чап вəрəғи 8,19

ФГ 19472   Сифаринш № 4990   Тираж 5125

Редаксиянын үнваны: Бақы, Сталин проспекти, һөкүмət еви,
X мəртəбə, телефон № 3-13-45.

Бирлəшмиш нəширјат мөтбəси, Бақы, Сталин проспекти, 137.

Ө. АЛМƏММƏДОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүəллими

Л. Н. ТОЛСТОЈ

(Өлүмүнүн 50 иллији мүнəсибəти илə)

Лев Николајевич Толстој 1828-чи илдə август ајынын 28-дə (јени стиллə сентјабрын 9-да) Тула шəһəринин 15 километрлијиндə мəшһур Јаснаја Полјана маликанəсиндə анадан олмушдур.

И. С. Туркеневин рус торпагынын бөјүк јазычысы адландырдыгы Л. Толстој ики јашында икən аһасыны, доггуз јашында исə атасыны итирмишдир. Көрпə икən бир мүддət јетим галмын ушаг бибисинин һимəјəсиндə олмушдур.

Л. Толстој 1844-чү илдə Казан Университетиндə арəб-түрк филолокијасы үзрə охумаға башласа да бир ил сонра һугуг факултəсинə кечмишдир. Əтрафында баш верən һадисələr кəч Толстојун үмуми инкишафына сəбəб олур вə о рус һəјатына энкөл олап «деспотизм», «көлəлик»лə разылаша билмир. 1847-чи илин јазында университетдən чыхмаг үчүн арязə верир. Бу иллərə анд олап күндəлијиндən көрүнүр ки, Толстојда елмə бөјүк бир һəвəs јаранмышды. Бунун үчүн дə о өзү мүстəгил олараг муталијəе киришир. Нəһајət, һəмин ил атасындан галап ире бөлүнөркөн башга кəндлэрлə бəрабэр Јаснаја Полјана вə 330 тəһкимчи кəндли Лев Толстоја чатыр.

Толстој нəзəрдə тутдугу елмлərə јијələнмək вə тəһкимчи кəндлилəринин вəзијјəтини тамамилə јахшылашдырмаг үчүн өзүнə план тутурса да үрəји истəјən шəкилдə онлары јеринə јетирə билмир. О, Јаснаја Полјанада кəндли ушағлары үчүн мəkтəб ачыр, бир мүддət мусиги илə мəшғул олур. Бу мəшгəлэлəрини һеч бири онун түкөнмəз енерјисини, бөјүк идејаларыны тə'мин етмир. О өз тарихчəсини јазмаг, əдəби јара-

дычылыга башламаг фикринә дүшүр. Нәһәјәт, 1851-чи илин язында гардашы Николај илә Гафгаза кәлир, онлар ордуда хидмәт етмәјә башлајырлар. Гафгаз ордусунда ики ил ярым хидмәт едән Толстој дағлылар гаршы апарылан мұһарибәдә бир нечә дәфә чидди эмәлијјатда иштирак едир.

Дағлыларын һәјаты илә јахындан таныш олан Л. Толстој сонралар өзүнүн мәшһур «Һачы Мурад» әсәрини языр. Гафгаз Толстојда јени-јени тәәсүратлар јарадыр, она мөвзулар верир. Ејни заманда Л. Толстој бир јазычы кими Гафгазда илк гәләм тәчрүбәсинә башлајыр, өзүнүн «Ушағлыг», «Илк кәнчлик» вә башга әсәрләрини бурада јазыр вә «Современник» журналында дәрч етдирир.

Автобиографик әсәрин илк һиссәсини охујан көркәмли ингилабчы-демократ Некрасов әсәри бәјәнмиш, мұәллифини жүксәк истедад адландырмышды. Илк мұвәффегијјәтдән русланан кәнч мұәллиф 1852-чи илдән башлајараг бир-биринин ардынча өзүнүн бир сыра әсәрләрини «Современник» журналында чап етдирир.

Нәһәјәт, 1854-чү илдә Толстој Дунај ордусундан Севастопола дөјүшән ордуја дәјишилir. Бу гәһрәман шәһәрин түрк вә инкилис—франсыз ордусуна гаршы апардыгы дөјүшләрдә топчу командири сифәти илә вурушур. Л. Толстој өзү рус топчуларынын гәһрәманлығларынын шаһиди олур. Рус, бәлкә дө дунја әдәбијјатында мұһарибә сәһнәләрини дүзкүн, реал тәсвир едән Л. Толстој өзүнүн көзәл «Севастопол һекајәләри»ни јазыр. Һәлә илк гәләм тәчрүбәләриндән башлајараг Толстој јарадычылығынын ән әсәс принсипи һәјат һәгигәтләрини дүзкүн вермәк олмушдур. Бу да Толстојун инчәсәнәтә, әдәбијјатта олан тәләбиндә, үмумијјәтлә бүтүн әдәби јарадычылығында әсәс мејар олмушдур. Бу хүсусда өзүнүн «Севастопол мајда» адлы һекајәсинин ахырында Толстој јазмышдыки, «мәним әсәримин гәһрәманы бүтүн гәләбимлә севдијим, бүтүн көзәллијини тәсвир етмәјә чалышдығым, һәмишә көзәл олмуш, инди көзәл олан вә кәләчәкдә дә көзәл олачак һәгигәтдир.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, «Севастопол һекајәләри»ндә Л. Толстој ган төкмәји ағылсызлығ сајыр, мұһарибәни тәрәдәнләри нисләјир. Күнәшин һамыны ејни дәрәчәдә гыздырдығы һалда инсанларын бир-бирини өлдүрдүјүнү, исти чәсәдләрин күл-чичәкләрин арасына сәрилдијини кәстәрир вә күнаһкарлары тәгсирләндирир. Буна бахмајараг мұһарибәни баш вермәмәси үчүн һеч бир тәклиф ирәли сүрә билмир.

Артыг 1855-чи илдә Л. Толстој танышмиш бир јазычы кими Свастополдан Петербурга гајыдыр. Ислаһат габағы Петербург јени бир дөвр кечирирди. Бу һәмин ил иди ки, Чернышевски өзүнүн мәшһур «Инчәсәнәтин варлыға естетик мұнасибәти» адлы диссертасијасыны мұдафиә етмишди. Бүтүн Русијада кәндли һәрәкәти кенишләnmәкдә иди.

Кетдикчә кәскинләшмәкдә олан идеја мұбаризәсиндә ики чәбһә јараныр. Толстој өз фәалијјәтиндә либераллар даһа чох мејл едир, «тәмиз сәнәт» тәрәфдарлары илә јахынлашырды. Әлбәтте, ингилабчы демократлар Толстојун реаллист рус әдәбијјатынын инкишафындагы ролуну жүксәк гижмәтләндирәрәк ону либераллар групундан ајырмаға чалышырдылар.

Бу илләрдә дөврүн ән үмдә тәләби тәһкимчилик һүтуғунун ләғв едилмәси иди. Толстој да буну дәрк едир, өз кәндлиләрини азад етмәк фикринә дүшүр. Лакин инди она гаршы һәм кәндлиләрин, һәм дә дворјан мұлкәдарларын мұнасибәти нисләшир. Јазычы «Мұлкәдарын сәһәри» әсәрини бу мұнасибәтлә јазыр. Чернышевски Толстојун бу әсәрини жүксәк гижмәтләндирәрәк онун јаратдыгы кәндли сурәтләрини үстүн чәһәтләрини кәстәрмишди.

Л. Толстој 1857-чи илдә биринчи дәфә харичә кедир. Бу сәјәһәтин нәтичәси оларак буржуазија әхлағыны ифша едән «Лүсерн» адлы әсәрини јазыр. Бу әсәр бу күн үчүн дә өз әһәмијјәтини сахлајыр. «Современник» журналындан тамам ајрылдырдан сонра 1859-чү илдә «Руски вестникдә» өзүнүн «Аилә хошбәхтлији» әсәрини чап етдирир. Лакин бу әсәр ичтимаијјәти разы салмадыгы кими Толстојун өзүнү дә тәмин етмир. Она көрә дә бир мүддәт Толстој әдәби јарадычылығдан узаглашмаг фикринә дүшүр.

Һәмин илин нојабрында Толстој Јаснаја Полјанада халг мәктәби ачыр. 1859—60-чы илләрдә Толстој бөјүк һәвәслә мәктәб ишләри илә мәшғул олур. Маариф Назирлијиндән мәктәб ишләринә һәср олдуғумуш журнал бурахмаг үчүн ичәзә алмаг онун әсәс иши олур. 1860—1861-чи илләрдә јенидән харичә сәјәһәт едир. Бу заман о Лондонда мәшһур ингилабчы-демократ, 1847-чи илдән харичә фәалијјәт кәстәрән Кертсенлә көрүшүр. Бу көрүш Толстоја дәрин тәсир бурахыр. Ону кәндлиләрә мұнасибәти даһа да ајдылашыр. Толстој Кертсенин ингилаби програмыны гәбул етмәсә дә онун Русија вә рус халғы һағғында фикирләри сонралар да һәминшә Толстоју дүшүндүрүр. О, Кертсенин әсәрләрини дө-

нә-дөнә охујур, хусусилә 1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә Л. Толстој тәкрарән Кертсенин әсәрләрини охујурду. 1883-чи илдә јаздығы бир мәктубда Толстој көстәрирди: Кертсени охујурам вә чох тәәсүф едирәм ки, онун әсәрләри гадаған едилмишдир. Әввәла, о бир јазычы кими бүтүн јазычыларымыздан үстүн олмаса да биринчиләриндәндир. Онун әсәрләрини инди охумаг чох вачибдир. О чох сәмими адамдыр. Онун тәдбир вә сөзләрини халгдан кизләдирләр ки, онун дедији илә келән олмасын. Кертсен исе һөкүмәт һаггында олан һәгигәтләри деммишдир.

Гәрибәдир ки, Толстојун евиндә 1862-чи илдә ахтарып апарылан вахт «Колокол»ун нөмрәсини вә Кертсенин шәклини гуллуғчу гадын кизләдә билмишди.

Ислаһатла әлағадар Толстој кәндлиләрлә мүлкәдарлар арасында барышдырычы олур. Бу иш Толстоју кетдикчә даһа чох чәлб едир. Кәндлиләрин һөрмәтини газаныр. Мүнағишәли мәсәләләрин һамысыны кәндлиләрин хејринә һәлл едир. Толстој һәм дә бу илләрдә мәктәб шәбәкәсини кенишләндирир, јени-јени мәктәбләр ачмаға мүвәффәг олур. 1862-чи илин јанварында Толстој достларынын биринә хәбәр верирди ки, дворјанлар мәнән наразы галсалар да тәкчә доғгуз мин нәфәрлик мәним сәһәмдә 21 мәктәб ачылмишдыр.

Халг күтләси илә јахынлыг Толстојун идеја инкишафына хејли тәсир едир. Толстој 1862-чи илдә «Јаснаја Полјана» адлы педагожи журнал бурахмаға мүвәффәг олур. Бу журналда Толстој өзүнүн педагожи фикирләрини дәрч етдирирди. «Халг тәһсил һаггында» мөғаләсиндә Толстој һәјатын өзүндән ирәли кәлән тәһсил чидди сәјарды. Реал һәјатын тәләбиндән доған азад тәһмин үстүнлүјүнү, мәктәбдә тәһсил алан кәндли ушагынын ағыл вә билик чәһәтчә евдә харичиләрдән тәрбијә алан дворјан ушагларындан үстүнлүјүнү көстәрирди.

Буниһла бәрәбәр Толстој ичтимаи гурулушун ингилаби чеврилишинә зидд олараг кәндлини һәр шәјдән јүксәк тутурду. һәтта, көстәрирди ки, зијалыларымыз кәндлијә һеч нә ејрәдә билмәз, әксинә, ондан чох шәј өјрәнмәлидирләр.

Толстојун фикринә көрә бүтүн тәһсил вә тәрбијә системини халгын тәләби әсасында гурмаг лазымдыр. Халга бу вә ја дикәр билији зорла, мәчбури өјрәтмәк дејил, онун мәһнәви тәләбини нәзәрә алмаг лазымдыр.

«Јаснаја Полјана» журналына јаздығы рә'јдә Чернышевски Толстојун өз мәктәбиндә тәһсилиң там азад олмасына чалышмасыны, мәктәбин кәнд һәјаты илә бағланмасыны, бу вә

ја дикәр елмин өјрәдилмәсиндә мәчбуријәтин олмамасыны мүсбәт гијмәтләндирир. Лакин Толстојун зиддијәтли фикирләри, дини елмләрин мүстәсна олараг мәчбури өјрәнмәсини тәләб етмәсини вә башга мүртәчә чәһәтләрини дә тәғтид едирди.

Толстој бүтүн сонрақы педагожи фоалијәтиндә, бәдди јарадычылыгында халгын тәрәфиндә олмаға чалышмыш, халгы һәр шәјдән јүксәк тутмушдур.

50—60-чы илләрдә Толстоју рус халгынын тарихи кечмиши даһа чох дүшүндүрүр. О декабристләр һаггында материал топлајыр. 1863-чү илдә өзүнүн мәшһур тарихи епоејасы олан «Һәрб вә сүлһ» әсәрини јазмаға башлајыр. Алты иллик кәркин әмәјин нәтичәси олан бу роман Толстоју дунја әдәбијатында мәшһурлашдырыр. Әввәлләр Толстој декабристләрин тарихини јазмаг фикриндә иди. 1825-чи илдә чар мүтләғијәтинә, тәһкимчилик гурулушуна гаршы үсјан галдыран дворјан ингилабчыларын үсјанларыны, үмумијәтлә декабристләр һәрәкәтини тәсвир етмәк үчүн Толстој өз кәләчәк гәһрәманларынын кәңчилик илләрини өјрәнмәли олур. Беләликлә, 1812-чи ил Вәтән мүһарибәсинән, 1813—1814-чү ил харичә јүрүшләрдә иштирак едән кәңчләрин һәјаты өн плана кечир. Нәһәјәт, 1812-чи ил Вәтән мүһарибәсини тәсвир етмәк үчүн Толстој Русијанын Наполјонла илк мүһарибәсиндән, 1805-чи илдән башламаг гәрарына кәлир. Нәтичәдә рус халгынын харичи истилачылара гаршы мүбаризәси, рус гошунларынын әдаләтли мүһарибәси романын әсас мазмунуну тәшкил едир. Декабристләр һәрәкәти бу романда әкс олунмур. Јалпыз әсәрин ахырында гәһрәманларын даһышыгында јахынлашмагда олан үсјана ишарә едилир.

Толстој өзү «Һәрб вә сүлһ» һаггында көстәрмишди ки, мән бу романда халгын тарихини јазмаға чалышмышам. Доғрудан да Толстој бу әсәриндә ән јүксәк јарадычылыг зирвәсинә галхмыш, рус халгынын франсыз ишғалчыларына гаршы мүһарибәсини вә о дөврүн әмин-аманлыгыны тәсвир етмишдир.

Дунја әдәбијатында белә кениш планда јазылмыш кәмил әсәр тапмаг мүмкүн дејилдир. 16 ил мүддәттә мүхтәлиф зүмрәләрә, пешә вә вәзифәләрә мөхсус мүхтәлиф, һеч бир хусусијәти илә дикәринә охшамаян инсан сурәтләри јаратмаг, онларын һамысыны өзүнә мөхсус бир дилдә даһышдырмаг јалпыз Толстој дунясына мүјәссәр олмушдур.

Бөјүк пролетар јазычысы А. М. Горки «В. И. Ленин» адлы мәшһур әсәриндә В. И. Ленинин «Һәрб вә сүлһ»ү јүк-

сәк гижмәтләндирдијини јазыр. М. Горки көстәрир ки, В. И. Ленин Толстоју эн јүксәк дүһа адландырыб, Авропада ону һеч кәслә мугајисә етмәјин мүмкүн олмадығыны демишдир. В. И. Ленин «Граф Толстоја гәдәр әдәбијатта һәгиги кәндли сурәти олмадығыны» да гејд етмишдир.

Ленинин бу сөзләриндә ону Толстоја олан бөјүк рәғбәти һисс олунур. В. И. Ленин өзүнүн Толстоја һәср едилмиш мөғаләләриндә ону бир сәнәткар кими гижмәтләндирмиш, һәмчинин јарадычылығынын бүтүн зиддијәтләрини көстәрмишдир.

«Һәрб вә сүлһ» романындан сонра Толстоју бир мүддәт драм әсәрләри марағландырыр. Сонра о, Бөјүк Пјотрун дөврүнү өјрәнир, тарихи бир әсәр үзәриндә чалышыр. Лакин ону гуртара билмир. Кичик јашлы, мәктәб јашлы ушағлар үчүн һекајәләр јазыр. Эн чох үмид бәсләдији, өзүнүн дедији кими Русијанын ики нәслинин бүтүн ушағларынын өјрәнәчәји «Әлифба» («Азбука») јазмағ үчүн чалышыр. Нәһајәт, Толстој јарадычылығынын јени бир дөврү башлајыр. Дүнја әдәбијаты инчиләриндән олан «Анна Каренина» мејдана чыхыр.

Классик рус вә дүнја әдәбијатында нәһәнк ичтимай роман сајылан «Анна Каренина», «Һәрб вә сүлһ»дән сонра диггәти хүсуси чәлб едир. 1873-чү илдән башлајарағ 1877-чи илә гәдәр 4 иллик чидди әмәк сајәсиндә «Анна Каренина» романы јараныр. Романын илк гараламасы 50 күнә јазылса да Толстој ону дәфәләрлә дәјишдирмәли, бу вә ја дикәр сурәти, һадисәни дәнә-дәнә ишләмәли олмушдур. Бу роман јазыларкән јенә дә Толстој өзүнүн бир сыра педагожи әсәрләрини јазмалы, мәктәб вә тәһсил мәсәләләринә гајытмалы олмушдур.

«Анна Каренина» романында Толстој мүасир һәјатдан ону эн чох нараһат едән гадынын азад олмасы мәсәләсини ишығландырмаға чалышмышды. Толстој айлә һәјатындан бәһс едән белә бир роман јазмағ һағгында чохдан фикирләширди. Лакин һәлә һадисәләрин сүжетиндә, хүсусән сонунда бир сыра мәсәләләр јазычыја ајдын дејилди, өзү һәлә мүәјјән гәрара кәлә билмирди.

Лакин 1872-чи илин јанварында баш верән бир һадисә Толстојун нәзәрдә тутдуғу романын сүжет хәттинин инкишаф етдирмиш олду.

Ивди дә Јаснаја Полјананын үч километрлијичдәки гәбристанлығда бир гәбир дашы вардыр ки, онун үзәриндә

олан јазылар һәр кәси һәјәчәпләндирыр. Бу, Анна Степановна Пирогованын гәбридир. Бу гадынын елүмү белә баш вермишди. Јаснаја Полјананын јахынлығында Толстоја таныш олан бир маликанәнин саһибн Бибигов дул олдуғундан өз гуллуғчуларындан Анна адлы бириси илә гејри-рәсми јашајырмыш. Буларын арасында кәбин олмадығындан киши Анна гаршысында өзүнүн борчлу олдуғуну фикринә дә кәтирмир. Она көрә дә бир дәфә Аннанын јанына кәләркән ушағларынын тәрбијәчиси илә евләймәк истәдијини билдирир. Анна Степановна үчүн бу көзләшилмәз бир зәрбә олур. Анна бу фикрин гәти олдуғуну тәсдиғ етдикдән сонра өз шејләринин бир бағламаја јығыб евлән кедир. Үч күн јурдеуз-јувасыз кәздикдән сонра јахын стансијалардан Јасенкијә кәлир. Ордан фәјтон тутуб Бибигова мәктүб кәндәрир. Мәктүбү Бибигов алмыр вә бунула көстәрмәк истәјир ки Анна илә бүтүн әлағәни кәсмишдир. Анчағ мәктүбда Анна јазмышды ки, сиз мәним гәтилимсиниз, әкәр гәтил хошбәхт оларса, сиз дә мәним гәтлимлә хошбәхт олун. Әкәр мәним ишкәнчәләр чәкмиш мејидими көрмәк истәсәниз ики саатдан сонра Јасенки стансијасына кәлиң. Мәктүбда јазылан һәдә-горху дејилмиш. Догрудан да Анна көзләмиш, јүк гатары кәләндә өзүнү онун алтына атмышды вә әзилиб өлмүшдү. О заман Толстој өзү бу әһвалаты ешидиб Јасенки стансијасына кәтмиш, Аннанын тарихчәсини өјрәнмишди. Јаснаја Полјананын гоншулуғунда баш вермиш бу драматик һадисә, тәсадүф Толстојун нәзәрдә тутдуғу әсәрин сон һиссәләрини, мүәјјән дүјүнләрини ачмағда она материал вермиш олур. Әсәрин ады да һәмин Аннанын адындан көтүрүлмүш, «Анна Каренина» гојулмушду.

Бу әсәр һағгында Достојевски јазмышды ки, «Анна Каренина» елә бир бәдиә әсәрдир ки, мүасир Авропа әдәбијатында онунла мугајисә етмәјә, јанашы гојмаға бәдиә әсәр јохдур».

«Анна Каренина» әсәри өзүнүн композијја гурулушу, сүжет вә конфликтләрин инкишафы, сурәтләрин усталыгла сечилиб дүзүлмәси чәһәтдән вә инсан психолокијасыны, дахили әләмини инандырычы тәсвири чәһәтдән рус әдәбијатында тәңгиди реализми даһа да инкишаф етдирмиш олду. Толстојун мүасирләриндән демократ-тәңгидчи В. Стасов һағлы оларағ көстәрмишди ки, «Анна Каренина» романын јаратмағла Лев Николајевич Толстој елә бир јүксәклијә гал-

ха билмишиди ки, индија гэдэр рус эдэбијјаты елэ бир јуксэклијэ галха билмэмишидир. Бу надир инчи эн бөјүк истэдадын јаратмыш олдуғу эн ишығлы улдуз кими эсрлэрлэ парлајачағдыр.

Доғрудан да «Анна Каренина» надир истэдадын мәнсулу кими инди дә јуксэк гиймэтини сахлајыр. «Анна Каренина»дан сонра јазылмыш «Маарифин сэмэрэлери», «Дирилмэ», «Чанлы мејид» кими эсэрлэрдэ буржуа чэмийјетинин тэнгиди, истисмарчы синфин ифшасы вэ с. бу кими мөсэлэлэр верилмишидир.

Бунуила борабөр инсан мәнэббэти күчүнүн тэсвири нөгтеји-нэзэрдэн «Анна Каренина» бөјүк јазычынын бэдиин ирен ичэрисиндэ эн поетик эсэрдир.

Лев Толстој «Анна Каренина» эсэри үзэриндэ ишлэркэн дэфэлэрлэ гејд етмишидир ки, һэгиги сәнэткар гәһрэманыны өзүнүн истэдији кими һэрэкэт етдирмөк дејил, онларын һэрэкэтлэрини һэјатдан доғдуғу кими тэсвир етмэјэ чалышмалыдыр. Бу мүнәсибэтлэ гејд етмөк лазымдыр ки, Толстој өзү Аннанын өлүмүнү дини-етик планда вермөк истэсэ дә һэгигэтдэ онун өлүмү даһа ичтиман мәнә алмыш, мөвчуд гурулуша етираз етмэјэ чеврилмишидир. Анна өлүмү мәнәви гул олмагдан үстүн тутур. Онун фачиеси һеч дә эринэ хэјанэт етмиш бир гадынын фачиеси дејилдир. Толстоја мүнәсибэтлэриндэн бири онун Анна Каренинаны гатарын төкөрлэри алтында өлдүрмөкдэ гадларчасына һэрэкэт етдијини дедикдэ, јазычы белэ чаваб вермишиди: «Бу фикир мәнэ Пушкинлэ баш вермиш бир һадисэни хатырладыр. Бир дэфэ о өз достларындан биринэ дејир: «Тэсэввүр елэ, көр мәним Татјанам башыма нэ иш кэтирди. О эрэ кетди! Мән ондан буну һеч көзлэмөздим». Анна Каренина һаггында да һәммин сөзлэри мән дејэ билэрәм. Умумийјэтлэ мәним гәһрэманларым һэрдэн мәним истэмадијим ишлэр көрүрлэр. Онлар мәним истэдијим кими дејил, һэгигэтэн реал һэјатда олдуғу кими едирлэр. Доғрудан да һэгиги һэјатда белэ олур». Толстој реализминин күчү дә бундадыр.

«Анна Каренина» эсэри бир гэдэр автобиографик характер дашыјыр. Эсэрин эсас гәһрэманларындан олан Левин бир сыра хүсусийјэтлэри илэ Толстојун өзүнү хатырладыр. Онун нараһат хасийјэти, һэјатда мәнә ахтарышлары, рус зөһмөткеш халгы илэ бағлылығы хүсусилэ эсэрин сон һиссэлэриндэ Толстојун өзүнэ охшајыр. Бу эсэри илэ Толстој бир дэфэлик өз мәнсуб олдуғу синифлэ элагэсини кэсмиш олур. Бу хүсусда В. И. Ленин өзүнүн «Л. Н. Толстој вэ мүнәсиб

фәһлэ һэрэкаты» адлы мөгаләсиндэ кэстэрир ки, Толстој өз тэвәллүдү вэ тәрбијэси чәһэтдэн Русијанын али мүлкөдәр эјанларына мәнсуб иди,—о һәммин мүһитин бүтүн ади бахышлары илэ элагэни кэсмишиди вэ күтлэлэрин эсарэти, онларын диләнчилији, кәндлилэрин вэ үмумийјэтлэ хырда тэсэрруфатчыларын вар-јохдан чыхмасы эсасында, бүтүн мүнәсир һэјаты башдан-баша чулғамыш олан зоракылыгы вэ ријакарлыгы эсасында гурулмуш бүтүн мүнәсир дөвлэт, килсә гәјдаларыны, ичтиман, итисади гәјдалары өз ахырынчы эсэрлэриндэ гызғын бир сурәтдэ тәнгид етмишидир». (Ленин, Эсэрлэри, 16-чы чилд, сәһ. 346—347).

«Дирилмэ» романы да Л. Толстојун башга эсэрлэри кими һэгиги фактларын, һэјатда баш вермиш һадисэлэрин эсасында јазылмышдыр. «Дирилмэ» эсэри белэ бир факт эсасында јарадылмышдыр.

1887-чи илдэ Толстојун достларындан эдэбијјатчы вэ мәнкәмә хадимлэриндэн олан А. Ф. Кони өзүнүн прокурорлуғ фәалијјэти иллэриндэ баш вермиш бир марағлы һадисэни она данышыр.

Бир дэфэ А. Ф. Кони бир прокурор олмағ етибары илэ аристократија аиләсиндэн чыхмыш, мөтәбәр бир кәнч кишидэн мәктүб алыр. Мәктүб миллијјэтчэ фин олан, оғурлуғ үстүндэ һәбс олунан Розалија Они дејиләй мәнбуса чатдырмағ үчүн прокурора кәндәрилмишли. һәммин мәктүбунда аристократ Розалијаја тәклиф едирди ки, она эрэ кетсин. Розалија тәклифи гәбул етсә дә кәбин мөрасими һэјата кечирмөк мүмкүн олмур. Розалија тәзликлэ тиф хәстәлијјинэ тутулуғ, һәбсхананын хәстәханасына кечирилир вэ орада да өлүр.

Хејли мүддәт кечдикдән сонра А. Ф. Кони өјрәнэ билир ки, Розалијанын атасы бөјүк бир маликанэни идарә едирмиш. О, ағыр хәстәләшир, һәкимлэр мүөјјән едир ки, вәзијјэти үмидсиздир. Хәстә өз ағасынын јанына кедир вэ дејир: «мән тезликлэ өлчәјәм, хаһишим будур ки, мәним јетим гызымы атмајын». Атасынын өлүмүндән сонра Розалија ағасынын кечдикчэ Розалија да бөјүјүр вэ көзәлләшир. Розалија 19 јашында оларкән саһибкарын гоһуму тәләбә онлара кәлир. О, Розалијаны севир, онула јахынлашыр вэ аз сонра чыхыб кедир. Розалијанын ушағ көзләдији мәлүм оlanda ханыч ону евдән говур. Беләликлэ Розалијанын ағыр күнлэри башланыр, кәнч оғлан исә ону унудур. Бу эһвалатын үстүндән 10 ил кечир, һәммин кәнч пүхтәләшир, инди о данрә мәнкәмә-

синдә ичласчы тәҗиби едилмишдир. Даирә мәһкәмәсиндә дә о өз Розалиясыны тамамилә позумуш вә үзүлмүш шәкилдә, оғурлуг үстүндә муһакимә едиләркән көрүб таныйыр. Онуң дахили аләминдә бир туфан баш верир. Розалияны бу күнә дүшмәсинин әсил сәбәбкәры онун өзү олдуғуну бир даһа дәрк едир. Өз күнаһларыны јумаг, тәмизләмәк үчүн о һәбсханаја кедир вә Розалија илә евләнмәк тәклифини она билдирир.

Толстој өз достунун бу һекајәсиндән чох мүтәәссир олур. һәм дә она көрә бу һадисә бөјүк јазычыја тәсир едир ки, һәмнин кәнчин дахили аләминдә әмәлә кәлән бу јени дујгулар, бу дирилмә Толстојун дини әгидәсинә ујғун кәлирди.

Бу һадисәдән ики ил сонра 1889-чу илдә Көнинин разылығы илә һәмнин һадисәни Толстој гәләмә алыр. Мөвзу Толстоја о гәдәр һәјәти, о гәдәр инандырычы кәлир ки, ондан ајрыла билмир. Фәсиләләрлә бирликдә 10 ил «Дирилмә» романынын үзәриндә ишләјир.

Романа Толстој символик «Дирилмә» ады гојур вә нәзәрдә тутур ки, психоложи чәһәтдән бурада ики адам дирилди, тәхминән јенидән јараныр. Олардан бири Дмитри Иванович Нехлјудовдур ки, о өзүнүн јүксәк чөмијјәтдә кечирдији позгун, гајгысыз вә мәнасыз күнләриндән ајрылыр. Икинчиси Јекатерина Масловадыр ки, вәзијјәтин мәчбур едиб салдыгы натәмиз мүһитдән ајрылыр.

Әсәрин ичтимаи мәнасы исә онун чар Русијасынын јараларыны ачыг-ајдын, Толстоја мәхсус бир шәкилдә ифадә едилмәсиндир. Бурада һаким даирәләрин бүрократлығы, мәһкәмәләрин, мүлкәдарларын тәрәтдикләри әдаләтсизликләр вә бүтүн бунларын нәтичәси олараг масловаларын фәчиәси тәсвир олунмушдур.

Умуми бир нәтичәјә кәләрәк Толстој о заман һөкм сүрмәкдә олан ичтимаи гурулуш һаггында Нехлјудовун дили илә белә дејир: «Бизим Русијада нәчәбәтли вә тәмиз адам үчүн јекәнә јер һәбсханадыр». Бунулла әлбәттә, Толстој демәк истәмишдир ки: бүтүн шәртләрлә мөвчуд гурулушда јашамаг, фәалијјәт көстәрмәк, вижданлы, тәмиз адам үчүн агыр вә чәтиндир. Јалпыз һәбсханада олмагла бу зоракы аләмин бәһрәсиндән истифадә едилмәдикдә инсанын, вижданы тәмиз ола биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Толстој өмрүнүн сон чағларында тез-тез дарыхыб, «әзаб вә изтираб чәкмәк» истәјирди. Бу хүсууда А. М. Горки өзүнүн мәшһур «Лев Толстој» адлы хатиратында көстәрир ки, Толстој «изтираб чәкмәк» истә-

јирди вә бу һагда өз достларына тәәссуфлә билдирди ки, онун үчүн бу мүмкүн олмамышды. Даһа сонра Горки көстәрир ки, Толстој «изтираб чәкәјдим»—дејәркән, мән бир аш белә шүбһә етмирдем ки, о насаз, хәстә һалында һәбсханаја дүшсә, сүркүнә кәтсә, үмумијјәтлә әзаб-әзијјәт чәксә һәмнин ишә шад оларды. Бу әлбәттә, јенә дә Горкинин көстәрдији кими Толстојун дини тәлимини әсаандырмаг истәмәси илә дә әлағәдар иди.

Толстој јарадычылығынын сон дөврүндә үч чәһәти көстәрмәк лазымдыр. Олардан биринчиси, о заманлар Русијада һаким олан мүлкәдар-капиталист мүтләғијјәт гурулушунун тәнғидидир. Толстој мүлкәдарлара, капитализмә, бүрократизмә јүксәк чөмијјәтә хидмәт етдијинә көрә килсәјә гәти дүшмән кәсилди. Бунулла белә мүтләғијјәт һөкүмәти, истисмарчы синифләр тәрәфиндән әзилән зәһмәткеш рус халгына өз рәғбәтини билдирди, онларын мудафиәсинә галхышырды. Толстој јазырды: Рус кәндлисинин јарысы елә јашајыр ки, онун үчүн әсас мәсәлә вәзијјәтини нечә јахшылашдырмаг дејил, айләси илә бирликдә ачындан өлмәмәкдир. Фәһләләрин капитализмдә вәзијјәтини Толстој «зәманәмизин кәләлији» адландырырды. Мүтләғијјәт гурулушу һаггында Толстој 1902-чи илдә чар II Николаја јазмышды: «Мүтләғијјәт вахты кечмиш, бәлкә мәркәзи Африка кими јерләрдә мүмкүн ола билмәк идарә үсулудур. Анчаг о бүтүн дунја үчүн үмуми олан маарифлә күндән-күнә даһа чох маарифләнән рус халгынын тәләбинә ујғун идарә үсулу дејилдир». Толстој чар мүтләғијјәтинин чеврилдији күнә гәдәр јашамаса да онун мәғлуб олачагыны габагчадан көрүрду.

1905-чи ил ингилабы күнләриндә Толстој II Николај һөкүмәтинә мурачият јазмышдыр: «сиз бирчә шәј истәјирсиниз, о да мүнәсиб сајдыгыныз, сизин үчүн сәрфәли олан вәзијјәтдә мөһкәм дајана билмәкдир. Конститусијалар вермәклә дә олса сиз мүтләғијјәт бајрагынызла ингилаба гаршы дура билмәјәчәксиниз. (чилд 36, сәһ. 304).

Нәһәјәт, 1908-чи ил иртича дөврүндә Толстој өзүнүн мәшһур «Суса билмәрәм» адлы мәғаләсини јазмыш, чар II Николај вә онун дахили ишләр назири Столыпини баш чәллад адландырымышдыр.

Толстој јарадычылығынын сон дөврүндә үчүнчү чәһәт инсанларын дахили аләминдә әмәлә кәлән дејишиклији, өз көһнә һәјәтларындан ајрылыб узаглашмаларыны вә һәјәтә гәдәм гојмаларыны көстәрмәк иди.

Толстој дунја әдәбијјатында ән көркәмли јерләрдән би-

рини тутур. Өмрүнүн 58 илини жазып жаратмагла мөшгүл олаң Лев Толстојун әдәби ирси жүз чилдә гәдәрдир ки, бунун дөрдлә үч һиссәси јалһыз бәди әсәрләридир. Толстојун јарадычылығы, бәди әсәрләри зәманәсинин ән бөјүк мүтәфәккирләри, дөвләт хадимләри, алим вә јазычылары тәрәфиндән жүксәк гижмәтләндирилмишир. Толстој јарадычылығына ән дүзкүн гижмәти бәшәријјәтин бөјүк рәһбәри В. И. Ленин вермишир. В. И. Ленин Толстојун анадан олмасынын 80-чы илдә нүмү мүнәсибәти илә «Лев Толстој рус ингилабынын күзкүсү кими», өлүмүндән сонра исә «Л. Н. Толстој», «Л. Н. Толстој вә мұасир фәһлә һәрәкаты», «Л. Н. Толстој вә онун дөврү» вә Толстојун дүнјакөрүшүнү, јарадычылығыны гижмәтләнди рән башга мөгәләләрини јазмыш, харичдә оларкән 1911-чи илдә Парисдә, 1912-чи илдә Лејпсигдә Толстој һаггында мұһазирәләр охумушдур. Ленинин фикринчә Толстој Русијада буржуа ингилабынын һүчүмү дөврүндә миллионларла рус кәндлисиндә јаранан мүтәрәгги идејанын, фикрин тәрәннүмчүсүдүр.

60 илә јахын бөјүк сөз устасынын ити, мұшанидәчи көзү рус мұһитини, рус варлығыны изләмиш, рус халгынын һәјатында ән башлыча мәсәләләрин һәлли әтрафында өз фикирләрини бәди шәкилдә үмумиләшидрә билмишир.

Л. Толстој 1910-чу ил октябрын 27-дән 28-нә кечән кечә Јаснаја Полјанадан чыхмыш, Рјазан—Урал дөмир јолу илә сәјаһәт етмәји гәрарлашдырмышды. Лакин зәһмәткеш рус халгы илә һәјат сүрмәк арзусуна чата биләмәмиш, јолда хәстәләнмиш вә гаршыдакы Астаново стансијасында хәстә һалда дүшмүшдүр. Бир һәфтә сонра нојабрын 7-дә, јени стиллә нојабрын 20-дә Толстој Астаново стансијасында вәфат етмишир. Өз вәсијјәтинә көрә Јаснаја Полјана маликанәсиндә ушаглыг илләриндә сәһирли чубуг ахтардыгы ағачларын дибиндә басдырылмышдыр. 50 илдир ки, Толстојун гәбри дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән кәдәнләр үчүн бир зијарткаһа чеврилмишир. Совет һакимијјәти илләриндә Толстојун әдәби ирси топланмыш, музејләри јарадылмыш вә кенишләнмишир.

Толстој бир јазычы, даһи сөз устасы, мүтәфәккир кими дүнја јазычылары үчүн бир өрнәк олмушдур. Азәрбајҗан јазычылары үчүн дә Толстој даһи бир сәнәткар вә уstad олмададыр.

Е. М. ӘЛИБӘҖЗАДӘ,
филологи елмләр намизәди.

М. ФУЗУЛИНИН «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН» ПОЕМАСЫНЫН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

Дил ајдынлығы фикир ајдынлығы илә сых әләгәдардыр. Бә'зән сәнәткарын сечдији сөzlәр нә гәдәр анлашыглы вә садә олурса, әкәр фикир јығчам, мә'налы вә булаг сују кими шәффаф дејилсә, мәтләб охучуја чатмыр вә сәнәткар да истәдијинә навл ола билмир. Фузулијә көрә сөз нә гәдәр көзәл, мә'налы вә фикир нә гәдәр ајдын, јығчам оларса, устасыны бир о гәдәр учалдар, онун үмумхалг һөрмәтини артырар, саһибинә әбәди шөһрәт газандырар. Буна көрә дә шаир ше'рә—сөзә, сөзүн мә'на вә тә'сир гүввәсинә чоһ әһәмијјәт верирди.

«Лејли вә Мәчнун» поемасынын мәзијјәтләриндән бири мәһз ондадыр ки, бурада һәр мисрада, һәр бејт вә һәр фәсилдә фикир ајдынлығы, јығчамлыг вә мә'на дәринлији өз көзәл формасыны тапыр вә бунлар һамысы бирликдә вәһдәт шәклини алыр.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында дилин әдәби-бәди имакалларындан кениш шәкилдә истифадә едилмишир. Әсәрин баш гәһрәманлары олаң Лејли вә Мәчнун сурәтләринин тәсвирини алаг. Шаир бурада мүхтәлиф үсуллара мұрачиәт едир; сурәтләрин мә'нави көзәллијини көстәрмәк, онларын һәртәрәfli чаңлы бәди образыны јаратмаг үчүн јени јоллар тапыр. Үмумијјәтлә, поемада әсас ики үслуби вәзијјәт вардыр: 1) шаирин дилилә верилән әһвалат, һадисә вә тәсвирләр; 2) сурәтләрин данышыгы, сөһбәтилә, онларын даһили аламини ачылмасы. Поемада мұәллифин дили илә сурәтләрин дили әсәрин үмуми һәјәтинә даһил олараг, мөһкәм вәһдәт тәшкил едир.

Һәр ики һалда Фүзули маһир устатдыр, онун бојалары зәңкиндр. Фүзули хусуси маһарәтлә сечилмиш сөз вә ибарәләрлә, мәчазлар, бәһзәтмәләр, мүбалиғәләр вә тәзадларла әлван ләһәләр јарадыр, сурәтләрә јадданчымаз фәрди хусусијәтләр верир. Мәс., шаир, Мәчнунла Лејли растлашаркән фүрсәтдән истифадә едиб — шәраит, ан сечмәк өзү дә бөјүк истәдаддыр — онларын алдығлары вәзијјәти, е'чмазкар көзәллији вә инчәликләри мүхтәлиф үслуб вә тәсвир васитәләриндән истифадә илә чаңландырыр, бу ики ашигин гаршылығлы мүгајисә шәклиндә көзәл бәдии сурәтини чәкир; шаирин тәсвири дә үз-үзә дајанмыш ики көңчин анбаан дәјишән һалы кими рәңкдән рәңкә кечир. Бурада мөзмунун зәңкинлији шаирә форманы тәјин етмәкдә кениш имкан јарадыр; бәләликлә дә, мөзмунла форманын мөһкәм мәнтиги вәһдәти бәдиилијин зарури шәрти кими мејдана чыхмыш олур: 26 мисралығ тәсвирдә бөјүк устат 6—7 јени вәзијјәтә вә ифадә шәклинә мүрачиәт едир:

- 1) Лејли демә—шәм'и-мәчлисәфруз,
Мәчнун демә—атәши-чикәрсуз,
Лејли демә—чәннәт ичрә бир нур,
Мәчнун демә—зүлмәт ичрә бир нур,
Лејли демә—өвчи-һүснә бир маһ,
Мәчнун демә—мүлки-ешгә бир шаһ,
Лејли демә—бир јеканеји-дәһр,
Мәчнун демә—бир фәсанеји-шәһр.

- 2) Лејли—чәмәни-бәлә ниһалы,
Мәчнун—фәләки-вәфа һилалы.
Лејли—мәһи-асимани-һәшмәт,
Мәчнун—шәһи-кишвәри-мәләмәт.
Лејли—сәфи-әһли-һүсн әмири,
Мәчнун—сәри-куји-ғәм фәгири.

- 3) Лејли иши—ишвәвү киришмә,
Мәчнун көзү јашы чешмә-чешмә.

- 4) Лејлијү нишати-һүсн камы,
Мәчнунү бәләји-ешг дамы.
Лејлүјү ләтафәти-диларај,
Мәчнунү мәләмәти-ғәмәфзај.

- 5) Лејлидә кәмәли-һүсн илә зөвг
Мәчнунда чәмәли-Лејлијә шөвг.

- 6) Лејли—сәдәфи-һәјајә бир дүр,
Мәчнунла онунла мин тәфахүр.
- 7) Лејлидә висали-дуст мејли,
Мәчнунда һәм аризуји-Лејли!

Бурада бәдии дилин мөвчуд имканларыннан даһи сөз усталарына хас олан бир маһарәтлә истифадә едилмишдир; бу имканлар сечилмиш мәна вә мөзмунла мөһкәм сурәтдә бағлыдыр.

Биринчи һалда верилән дөрд бейт ифадә тәрзичә бирдир. Бурада тәшбиһин инкар шәклиндән истифадә олунамүшдүр. Биринчи мисрада инкарлығ јолу илә Лејли мәчлисә гејри-ади, парлағ бир ишығ верән шама, икинчи мисрада Мәчнун чийәр јандыран ода, «атәшә» бәһзәдилмир; икинчи бейтдә Лејли һури (мәләк), Мәчнун исә нур илә гијас едилмир—Лејли чәннәт ичиндәки мәләкдирсә, Мәчнун зүлмәт ичиндәки ишығ шүасыдыр; үчүнчү бейтдә Лејли јүксәкдә дуран көјдәки көзәллик аји, Мәчнун исә ешг мүлкүнүн јердәки падшаһы сәјылыр; дөрдүнчү бейтдә Лејли дунјада јеканә бир шөхс (көзәл), Мәчнун әфсанәви бир ешг гәһрәманы һесаб едилмир. Бейтләрдәки фикрин ифадә шәклинә кәлинчә, бурада мүәјјән мүрәккәблик вар, тәркибләр вә чәтин сөзләр ағырлығ төрәдир, бунунла белә, Фүзули «демә» сөзү илә ифадәни чаңландырыр вә бәһзәтмәјә даһа артығ шиддәт вә инчәлик вермиш олур.

Икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү... һалларда јенә фикрин ифадә шәкилләри дәјишир вә јени епитетләр, мәчазлар вә башга бәдии ифадә васитәләриндән истифадә олунамүш...

Бәдии тәсвири күчләндирән тәкритләр (Лејли демә, Мәчнун демә, Лејли, Мәчнун, Лејлијү, Мәчнунү, Лејлидә, Мәчнунда, ичрә, бир), мүвәфғәтијәтли дахили вә сон гафийәләр (чәннәт—зүлмәт, чәмәни-бәлә—фәләки-вәфа; мәчлисәфруз—чикәрсуз, нур—нур, маһ—шаһ, дәһр—шәһр, ниһалы—һилалы, һәшмәт—мәләмәт, әмири—фәгири, киришмә—чешмә, камы—дамы, диларај—ғәмәфзај, зөвг—шөвг, дүр—тәфахүр, мејли—Лејли), мисрадан мисраја кечәркән мүгабил вә аһәңкар сечилмиш тәркибләр (шәм'и-мәчлисәфруз—атәши-чикәрсуз, өвчи-һүснә—мүлки-ешгә, јеканеји-дәһр—фәсанеји-шәһр, ләтафәти-диларај—мәләмәти-ғәмәфзај вә с. сәнәткарлығ е'тибарилә чәтин олуб, бунлар кәркин јарадычылығ әмәјинин вә камил истәдадын мәһсулудур.

Әлбәттә, бурада шаирин усталығла сечдији бәдии васитәләр зөвгдән чоғ, фикрин төләбинә табедир.

1 Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1953, сәһ. 72—73.

Фүзули һадисәләри йыгчам сүжет әсасында давам етдир-
джкә, тамамилә вәзијәтдән доған, гәһрәманларын әһвали-ру-
һијјәси илә әлагәдар көзәл вә инандырычы бәдии вәситәләр-
дән бол-бол истифадә едир. Шаирин бөјүк мәһарәтлә ишләт-
дији мәчазлар поеманын дилинин бәдии бәзәјидир. Сөз-
ләрдән мөчәзи мә'нада истифадә поеманын дилинин бәдии
зәңкичилини олдугча артырыр.

Мөчәзын невләриндән бири тәшбиһ (бәнзәтмә) дир. Зән-
кин билијә, дәрин һәјат тәчрүбәсинә малик олан шаир поема-
да нөвбәнөв тәшбиһләр ишләдәрәк, тәсвир етдији варлығы
шәхс, шәј, һадисә вә с. илә мугәјисә едир, ону образлы шәкил-
дә чанландырыр. Фүзулинин тәшбиһләри ел арасында чох иш-
ләнән, зөвгәүјүгүн, тәбии вә дәрин мәзмунлу тәшбиһләрдир.
Бунларын һеч бири кәлиши көзәл сөз, ифадә кими ишләдил-
мәмишдир; бүтүн тәшбиһләр фикир вә мә'на илә бағлыдыр.
Мәсәлән, Лејли, ону данлајан «һәмдәмләринә» белә дејир:

Олмаи* мәни-хәстә илә һәмдәм,
Та батмајасыз бу суја сиз һәм.
Мән рәнки-мәләмәтә бојандым,
Сөвдәзәдәлик одуна јандым.
Әлбәттә, бу од ки, дүшдү чанә,
Ахыр тутушуб чәкәр зәбанә.¹

Фикир бүтүнлүклә мөчазларла верилмишдир. Бурада од
гејри-һәгиги мә'нададыр; ода јанмаг, одун чана дүшмәси,
рәнки-мәләмәтә бојанмаг, сөвдәзәдәлик оду мөчазлардыр. Бу
мөчазлар һәм дә тәшбиһләр әсасында јаранмышдыр: ешг суја
(дәрјаја), ода, алова бәнзәдилер, охшајан «ешг» сөзү исә һеч
бурада јохдур, ону тәсәввүр етмәк охучунун хәјалына бура-
хылмышдыр. Фүзули бу тәшбиһи истиарә шәклиндә вермиш-
дир. Бунула белә, фикир ајдындыр вә ајдын олдугу гәдәр дә
көзәл вә шаирәдир.

Мәчнунун атасынын Лејлини өз оглу үчүн истәјәркән гы-
зын атасы илә олан сөһбәтиндән бир јери хатырлајаг:

Бир лә'лин ешитмишәм сәнин вар
Ким, лә'ләүмә одур сәзавар.
Лүтф ејлә, инајәтү көрәм гыл!
Ол лә'л илә дүррү мөһтәрәм гыл!
Гылсын күли сәрв сәјәпәрвәр,
Олсун күлә сәрв сәјәкүстәр.²

* олмајын.

¹ Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1958, сәһ. 74—75.

² Јенә орада, сәһ. 88.

Сөз башдан-баша образлы шәкилдә дејилер. Данышыг
кимләрин һаггында кедирсә, бунларын ады белә чәкилмир.
Лакин мәтләб тамамилә ашкардыр, һәм дә фикир охучуја чох
тә'сирли вә бәдии шәкилдә чатыр. Бурада лә'л, лә'лә, дүрр,
сәрв сөвләри шәхсләндириләрәк, оғлан вә гыз нәзәрдә туту-
лур. Бу да тәшбиһин бир нөвүдүр; даһа доғрусу, буну истиарә
адландырмаг олар. Охшајанла охшадылан арасында гоһма
сөвләр јохса да, биринчи һалда, гыз лә'лә, оғлан лә'ләјә вә бу
сөзүн синоними олан дүррә бәнзәдилер; икинчи һалда, гыз
күлә, оғлан исә сәрв ағачына тәшбиһдир. Буна башга тә'бир-
лә тәчәссүм дејилер. Фикрин белә јүксәк бәдии мәзмунда ве-
рилмәси охучуда чанлы бир тәсәввүр, һисси бир мәнзәрә, зә-
риф бир хәјал јаратмыш олур. Сон мисраларда исә фикир да-
һа образлы, даһа көзәл вә поетик ифадә олунамшдур: гој кү-
лү сәрв һимајә еләсин, күл үзәринә сәрв ағачы көлкә салсын.
Бә'зән шаир «кими», «тәк», «мисал», «сифәт», «нөв»,
«мисл», «нисбәт», «бәнзәмәк» вә б. к. һәммә'на сәчијјәли сөз-
ләрин көмәји илә садә тәшбиһләр јарадыр.

- 1) — «Кеј* кәһ гәдим** кими хәמידә!
Кәһи пүр олан мисали-дидә!
Кәһ заһир олан мәнә гәһим тәк!
Кәһ гаиб әнисү һәмдәһим тәк!»¹...
- 2) Мәктәбдә онула олду һәмдәм
Бир нечә мәләкмисал гыз һәм.²
- 3) Гаплан кими чанә урду мин дағ,
Аслан сифәти узатды дырнаг.³
- 4) Хуршиди-чәмалын, еј мәһи-нөв⁴...
- 5) Дөшәнди јер үзрә мисли-сәјә.⁵
- 6) Сәркәрмлик етмә шәм' нисбәт.⁶
- 7) Сәһрајә дүшүб, күнәш мисали,
Тәһһа јүрүр олду лаубали.⁷
- 8) Мән һәм сәнә бәнзәрәм вәфадә.⁸...

* ки еј.

** Гәддим.

¹ Мәһәммәд Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1958, сәһ. 108.

² Јенә орада, сәһ. 54.

³ Јенә орада, сәһ. 177.

⁴ Јенә орада, сәһ. 116.

⁵ Јенә орада, сәһ. 73.

⁶ Јенә орада, сәһ. 82.

⁷ Јенә орада, сәһ. 76.

⁸ Јенә орада, сәһ. 104.

Азербайжан классик әдәбијјатында, шифаһи-бәдһи халғ
јарадычылығында бир сыра әрәб һәрфләри, хусусилә рәмәли
һәрфләр вә онларын шәкилләринә уғун тәшбиһләр вермәк тәч-
рүбәси вардыр*. Фүзули, јери кәлдикчә бу тәчрүбәдән дә
истиғадә етмишдир. О, әрәб һәрфләринә истинадән марағлы
тәшбиһләр јаратмышдыр.

Елми-хәтә өмрүн ејләјиб сәрф,
Мәшг етмиш иди һәммин ики һәрф:
Бир сәһһәдә «лам»ү «ја» мүкәррәр
Јазарды ону, ғыларды әзбәр...¹

Бурада һәрфләрә ишарә вә, бир нөв, бәнзәтмә илә фи-
кир бәдһи сәвијјәјә јүксәлдилер. Мә'лумдур ки, әрәб әлиф-
басындакы л илә ј һәрфләрини тәкрар едәндә «Лејли» оху-
нур. Шаир буна бәдһи мә'на верир. Мәчнун л, ј һәрф-
ләрини чох сеvir, чүнки бунлар һәр ан она өз мурады олаи
истәклиси Лејлини хатырладыр. Буна кәрә дә онун иши-
күчү елә бу һәрфләри мәшг етмәк, тәкрар-тәкрар јазмағдыр.

Ашағыдакы бейтдә бәдһи чәһәтдән даһа марағлы мәчаз
вардыр; әлиф дүз бәдәнә, гочалмағ, белин бүкүлмәси исә дәл
һәрфинә тәшбиһ кәтирилер.

Олмағ әлифим гәринеји-дал,
Мејлим синә олмағынадыр дал².

Јә'ни әлиф (дүз) гәддимин бүкүлмәси гәбрә тәрәф ја-
хынлашмағымы кәстәрир.

Белә бәнзәтмәләрә, һәм шаирин өз дили, һәм дә сурәт-
ләрин данышығы илә вериләи парчаларда раст кәлмәк олур.

Фүзули һәссас шаир иди. Онда һејрәт едиләчәк дәр-
рәчәдә һисс вә хәјал зәнкиллији варды. Буна кәрә дә о, бә'
зән фикри мүбалиғәли шәкилдә вермишдир. Шаирин әсәр-
ләриндә ишләдилән мүбалиғәләр онун зәнкии һисс вә хәја-
лынын тәзаһүрләридир. Мүбалиғәләр «Лејли вә Мәчнун»
поемасынын да бәдһи бәзәк васитәләриндәндир. Мөвзунун
сәвијјәси мүәллифинә, мәчазын гүввәтли нөвү олан мүбали-
ғәләрдән јери кәлдикчә истиғадә етмәјә имкан вермишдир.
Биз бурада ашчағ икичә бейти хатырламағла кифајәтләнмәји
лазым билирик:

Јашым сују олду варә-варә,
Бир бәһр ки, јох она кәнарә³.

* Нәсимдә:

«Фав»ү «зад»ү «лам»ә дүшдү кәлүмүз,
Кә'бәвү еһрамә дүшдү кәлүмүз...

1 Мәһәммәд Фүзули, Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1958, сәһ. 59.

2 Јенә орада, сәһ. 166.

3 Јенә орада, сәһ. 69.

Сәһралара тутду сәјл тәк үз,
Вадиләрә ачды чешмә тәк көз¹.

Бейтләрдә образ чох гүввәтлидир, мәчаз мүбалиғәјә чев-
рилмишдир.

Биринчи бейтдә: Мәчнунун көз јашы о гәдәр ахмыш ки,
бу көз јашларындан кәнары көрүнмәјән учсуз-буцағсыз бир
үмман, дәниз әмәлә кәлмишдир.

Икинчи бейтдә: оғлуну ахтармағ үчүн ата көз јашлары
иңәрисиндә сел олуб сәһралара үз тутмуш; бу сел бүтүн сәһ-
раны бүрүмүш, вадиләрә чешмә тәк көз ачмышдыр.

Бурада нә гәдәр шиширтмә варса, бир о гәдәр дә тә'сир
вә бәдһи инандырычылығ вар. Чүнки бу мисралар өзүндән
әввәлки үрәк јандыраи һадисә вә әһвалатларын мәнтиғи нә-
тичәси кими верилер. Мәчнун вә атасынын әһвалындан һали
олаи охучу бу «бәдһи јалана» нәинки инамсызлығ кәстәрир,
о һәтта белә бир рәнкиң, бәјаның вачиб олдуғуну тәсдиғ
едир вә бунун нечә дә јеринә дүшдүјүнә һејран галыр.

Дедик, поеманын дили вә үслубу чох рәнкарәнқдир. Бу,
биринчи нөвбәдә, орадан ирәли кәлир ки, 3200 бейтдән иба-
рәт олаи әсәрин тәхминән јарыја гәдәри сурәтләрин дили илә
(сәһбәтләр, суал-чаваблар, мүбалиғәләр, нәсиһәт вә мәслә-
һәтләр, мәктублашмалар, Лејли вә Мәчнунун дилиндән де-
јилән гәзәлләр, мүрәббәләр вә с.) сөјләнилер. Фүзули, пое-
манын мәзијјәтләриндән сајылан вә тез-тез үмуми топу, ифа-
дә тәрзини дәјишдирмәјә имкан јарадан гаршылығлы сәһ-
бәт, суал-чаваб, ади нәғләтмә вә с. васитәләрдән мүвәффә-
ғијјәтлә вә јерли-јериндә истиғадә етмишдир. Бу фикри тәс-
диғ едән чохлу мисаллар чәкмәк олар.

Артыг ағлыны итирмәк дәрәчәсиндә олаи Мәчнунун ата-
сы илә сәһбәтини алағ:

Мәчнун деди: «Еј мәнә верән пәнд...

Кет, дәрдимә сән дәва дејилсән!

Бикәнәсән, ашина дејилсән!

Мән бейлә кәләмә дутмазам куш,

Лејли сөзү сөјлә, јохса хамуш!»

Деди: «Мәнәм атан, еј бәлакәш,

Мән сәңки-мәләмәтәм, сән атәш!»

Деди: «Нәдир атә, јохса анә?

Лејли кәрәк, өзкәдир фәсанә»².

1 Мәһәммәд Фүзули, Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1958, сәһ. 78.

2 Јенә орада, сәһ. 79.

Јахуд, «Мәчнунун ғәзал илә мөгәлаты...» фәслиндә Мәчнунун хаһиши, јалварыш тәрзли мүрачиәтини вә овчунун она чавабыны хатырлајаг: Мәчнун

Јумшаг-јумшаг деди ки: «Сәјјад!
Рәһм ејлә бу мишкбу ғәзалә!
Рәһм етмәзми киши бу һалә?
Сәјјад, бу натәванә гыјма!
Гыл чанына рәһм, чанә гыјма!
Сәјјад, сағын, чәфа јамандыр!
Билмәзсәнми ки, гана гандыр?
Сәјјад, мәнә бағышла ганын!
Јандырма чәфа одуна чанын!»
Сәјјад деди: «Будур мөашым!
Ачман ајағын кедәрсә башым.
Гәглиндә бу сејдин етсәм еһмал,
Әтфалү ајалыма нолур һал?»¹.

Фүзули ади сөһбәти нәзмә чәкмиш, тә'кид, јалварыш вә танышлыг вермә тәрзли данышығы, поетик сәвијјә галдырмышдыр. Бу исә поема дили вә услубунун зәрури тәләбидир.

Бә'зән нәглетмә үсулу поеманын дилини шифаһи-бәдиһи халг јарадычылығы (хүсусилә дастан, нағыл сөјләмә) услубуна јахынлашдырыр; бу, дил вә услуб нөгтеји-нәзәринчә, әлбәттә, поеманын мәзијјәти сајыла биләр. Мәс.:

Дилдән-дилә дүшдү бу фәсанә,
Фаш олду бу мачәра чәһанә
Ким: «Гејс олубан әсири-Лејли,
Лејли дәхи салмыш она мејли»².

Вә:

Күлзари-кәлам бағбани
Бөјлә бәзәмиш бу бустани³...

Вә ја:

Бир күн дәхи ол бәһанәпәрдаз,
Бир өзкә бәһанә гылды ағаз⁴...

Јахуд:

Дерләр бу иди әрәбдә адәт
Ким, әр әкәр өлсә, галса өврәт,
Бир ил, ики ил тутарды матәм,
Фәрјадү фәған едиб дәмәдәм⁵...

1 Мөһәммәд Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1958, сәһ. 98—99.

2 Јенә орада, сәһ. 60.

3 Јенә орада, сәһ. 67.

4 Јенә орада, сәһ. 142.

5 Јенә орада, сәһ. 189.

Поема һәјаты лирик бир шәкилдә ии'ижас едир. Бу тәби олараг әсәрин дилинин лиризмини гүввәтләндирир. Гәһ-рәманларын хитабларында, шаирин һәјата мүнәсибәтиндә лирик тәсвирләр чоқдур. Бунунла јанашы, бир сыра лирик гәзәлләрлә поемаја кәзәл бәдиһи нахышлар вурулмушдур. Поемада һадисәләрин кедиши, үмуми вәзијјәт вә сүжетлә мөһкәм бағлы олан 3 рүбаи, 24 гәзәл, ики гәсидә вә ики мүрәббә верилмишдир ки, бу да классик поема услубуну даһа мүкәммәл, даһа камил шәклә салмыш олур.

Сурәтләрин өз дилилә онларын даһили аләмини ачмагда, дәрәд вә әләмини ифадә етмәкдә Фүзули әвәзсиз сәнәткар иди. О, лирик-эпик поеманын тәләбләринә ујғун олараг Лејлини бөјүк устадлара хас олан бир сәнәткарлыгла, онун өз руһуна, әһвал-руһијјәсинә ујғун, јаныглы бир диллә данышдырыр. Лејлинин фәрди кејфијјәтләри, тәфәккүрү, данышығы XVI әср Азәрбајҗан гадынлығынын хасијјәтләри вә данышығы илә сәсләшдији кими, онун дилиндәки сөз вә ифадәләр дә чоқ сәмими вә мәнәлидыр, чанлы дилин хүсу-сијјәтләринә чаваб верир. Мәс., о, чыраға мүрачиәтлә белә дејир:

«— Кеј дидәси бағлы, бағры дағлы!
Башы гаралы, ајағы бағлы..
Башдан ајаға нәдир бу јанмаг?..
Һәр ләһзә дүшәрсән изтираба,
Һәм атәшә гәргәсән, һәм абә!»¹.

Лакин Лејлинин дәрди чырагдан гат-гат артыгдыр. О, бүтүн кечә-күндүз алышыб јандығы һалда, чыраг анчаг ахшамдан-ахшама јаныр. Бу лирик һиссләри ифадә етмәк үчүн шаир Лејлинин дилинә мүнәсиб сөзләр верир, ону һүзилү, кәдәрли бир диллә данышдырыр:

Сән кечә һәмин јанарсан, еј зар!
Мән кечәвү күндүзәм кирифтар².

Бир аз ашағыда:

Олмам* олур-олмаз илә дәмсаз.
Башым кәсилирсә сөјләмән раз³.

Бурада марағлы бир тәзад јарадылмышдыр. Лејлинин «башы кәсилсә дә сирр 'вермәмәси» чырағын сирри јајан олмасына гаршы гојулур; бәдиһи гаршылашдырма илә Лејлинин ағыр-тәбиәтлији, ағзы бүтүнлүју, сирр сахламагда мөһ-

1 Мөһәммәд Фүзули. Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1958, сәһ. 104.

2 Јенә орада.

* олмарам.

3 Јенә орада, сәһ. 105.

кәмлији кими жүксөк мәнәви кејфијјәтләри мејдана чыхарылыр ки, бу да Шәрг вә хусусилә Азәрбајчан гадынына хас олан дахили көзәл бир кејфијјәтдир.

Јахуд, Лејлинин пәрванә илә сөһбәтинә фикир верәк. Лејли гәм чәкмәкдә, бәла вә чәфәјә дөзмәкдә чырағын башына доланан пәрванәдән дә давамлыдыр.

Мән чан илә истәрәм чәкәм гәм,
Мән чан диләрәм гәм ичрә һәм дәм¹.

Пәрванәдә исә:

Ганы* ситәмү бәлајә дурмаг?

Ешгә дурушуб, чәфәјә дурмаг?²

Биринчи бейтдәки «чан», «гәм» сөзләринин ики дәфә ишләнмәси, икинчи бейтдәки мөчәзи мәнәдә көтүрүлән «дурмаг» фе'линин тәкрары вә онун «дуруш» (дурушуб) шәклинә салынмасы, бейтләрә хусуси бир тәбииллик верир, мәзмунун бәдии тә'сирчә күчләнмәсинә көмәк едир.

Севән бир гәлбин — Лејлинин данышығы нә гәдәр лирик, реал вә бәдидир. Шаир Лејлинин дили илә чырағы, пәрванәни, ајы инсан кими чанландырадаг, онлара мурачиәт едир — гәчәссүм јарадыр. Лејлинин дилиндәки сөз вә ифадәләр (бағры дағлы; башы гаралы; ајағы бағлы; башдан ајаға нәдир бу јанмаг? Сан кечә һәмин јанарсан; олур-олмаз; бәлаја дурмаг; ешгә дурушмаг; чәфәјә дурмаг...) тәбии вә һәјатидир. Лакин, көрүндүјү кими, онун данышығы гәлиз сөзләрдән вә тәркибләрдән дә азад дејилдир. Ахы о, мәдрәсәдә — заманынын тәләбләринә мувафиг олан мәктәбдә охумуш, дәрс алмышдыр. Онун дилиндәки әрәб, фарс сөз вә тәркибләринин чоху исә (дидә, ләһзә, атәш, аб, дәмсаз, раз, маһ, мовт, һали-дил,...) о вахт мәғбул сајылыр вә чох һалда өз сөзләримизлә мөвази шәкилдә ишләнирди. Ејни везијјәти Мәчнунун дилиндә, данышығында вә шаирин аллегорик әсәрләриндә дә мушаһидә едирик ки, бу да Фүзули дилинин һәјатилијини тәсдиг едән дәлилләрдән сајыла биләр.—Әлбәттә, бурада һәјатилик дедикдә XVI әбр шәраити нәзәрдә тутулур.

Истәр Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда вә истәрсә дә аллегорик поемаларында биз XVI әср Азәрбајчан һәјатынын, адәт-әғ'әнәләринини вә бунунла јанашы, мүтәфәкхир шаирин истәк вә арзуларынын, дунја бахышынын, ешг вә мәнәббәт

¹ Мәһәммәд Фүзули, Әсәрләри, II чилд, Баки, 1958, сәһ. 106.

² Јенә орада, сәһ. 107.

* Ганы.

фәлсәфәсинин жүксөк, бәдии вә классик диллә ифадәсини көрүрүк. Шаир поемаларында хусусилә һикмәтли сөзләр, иб-рәтамиз, фәлсәфи афоризмләр јаратмагда маһарәт көстөрмишдир. Фүзулинин рич'әтләриндә вә сурәтләрин дилилә верилән өткүн, гүввәтли вә дәрин мәнәли үмумиләшдирмәләр, дөврлә, заманла, шәраитлә әлағәдар чыхарылмыш долғун нәтичәләр Азәрбајчан халғынын зәнкин сөз хәзинәсиндә өзүнә әбәди јер тапмыш пијмәтли инчиләрдир:

«Һәр хилгәтә көрчи бир сәбәб вар, Аја, сәбәби ким етди изһар?» (II, 22); «Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуд хар...» (II, 34); «Дөвран истәр ки, хар ола нәзм, Бниззәтү е'тибар ола нәзм» (II, 35); «Мәчнунна ғылынчлар ејләмәз кар» (II, 118); «Дунјајә үмид тутмаг олмаз, һәркиз өлүмү унутмаг олмаз!» (II, 171); «Ашиг көрәк ел ичиндә мәшһур» (II, 175); «Һәсрәт әләми јаман әләmdir» (II, 188); «Кимдир ки, кәлиб чәһанә кетмәз?» (II, 189); «Садигләрин аһи мө'тәбәрдир, Ондан һәзәр етмәмәк хәтәрдир» (II, 194); «Чан сөздур, әкәр билирсә инсан, Сөздур ки, дејерләр өзкәдир чан» (II, 231)...

Бүтүн бунлар аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр сәвијјәсинә жүксәлән, һеч заман көһнәлмәјән, е'чазкар тә'сир гүввәсинә малик, һәкиманә, фәлсәфи, әхлағи фикирләрин јығчам бәдии нүмунәләридир.

«Лејли вә Мәчнун» кими мәшһур дастанын, бөјүк һәчмли епик-лирик поеманын, мәнзум романын XVI әсрдә ана дилиндә јазылмасы дилимизин инкишафында, һәгигәтән тарихи әһәмијјәти олан әләмәтдар бир һадисә иди. Фүзули чох зәнкин вә чох рәнкарәнк олан чанлы халг дилинин аһәнкдар көзәллијини, мисилсиз сөз инчиләрини илк дәфә бу гәдәр кениш шәкилдә ше'рә көтирмиш, мүкәммәл вә чохчәһәтли поэма дили јаратмышды. Халг дилинин садә, бә'зән лап ади көрүнән сөз вә ифадәләри даһи шаирин муһакимә сүзкәчиндән кечиб күлчә кими әримин, ше'рдә бәдии тәфәккүрә, гүввәтли мәлтигә вә һикмәтә чеврилмишдир.

Ә. З. АБДУЛЛАЕВ,
филология ғылымдар кандидаты,
доцент.

МҮБТӘДА ВӘ ТАМАМЛЫГ БУДАГ ЧҮМЛӘЛӘРИ ҖАГГЫНДА

Табели мурәккәб чүмләр орта мәктәб програмының мунум бөлмәләриндән биридир. Бакынын 132, 190 вә 161 нөмрәли мәктәпләриндә педагожи тәдрүбәләр заманы апарылаи мушаһидәләр көстәрир ки, һәр һансы будаг чүмләнә тәдрис едәркән һәтта, бә'зи тәдрүбәли муәллимләр дә чәтинлик чәкирләр; чүнки бир чох будаг чүмләр бир-биринә чох охшајыр. Дәрслик исе орта мәктәб шакирдләри сәвијјәсиндә јазылдыгындан, муәллипләр будаг чүмләрин бүтүн хусусийәтләрини орада шәрһ етмәјә имкан тапмамышлар. Бу мәгаләдә мүбтәда вә тамамлыг будаг чүмләр һаггында орта мәктәб муәллимләринә нисбәтән кениш мәдумат вермәк, һәмин чүмләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини изаһ етмәк нәзәрдә тутулур.

Мүбтәда будаг чүмләси

Мүбтәда будаг чүмләси ја баш чүмләдә бурахылмыш мүбтәда әвәзинә ишләдилр, ја да гејри-муәјјәнлик вә үмумилик билдирән мүбтәданын мәзmunуну ачыб шәрһ едир.

Мүбтәда будаг чүмләси дә ким вә нә суалларына чаваб олур.

Мәсәлән:

Һәлә Рүстәм кишинин јадына дүшмүрдү ки, бир тапшырыгыны дедији кими јеринә јетирмәјән олсун. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»); Полисә бәлли иди ки, шәһәрдә Әзизбәјовун архалы гоһумлары јашајыр. (Н. Мөһди, «Сәһәр»); Үрәјимә кәлди ки, адамлары да габагларына салыб апарыблар. (Мир Чәләл, «Балдан әввәл»).

Бу мисалларда олан будаг чүмләр (биринчисиндә бир тапшырыгыны дедији кими јеринә јетирмәјән олсун, икинчисиндә шәһәрдә Әзизбәјовун архалы гоһумлары јашајыр, үчүнчүсүндә исе адамлары да габагларына салыб апарыблар) мүбтәда будаг чүмләридир, чүнки онлар нә суалына чаваб олур. Мә'лумдур ки, будаг чүмләнни суалы баш чүмләдән чыхыр. Баш чүмләдә иштирак едән үзвләрә, даһа доғрусу, ајдын олан үзвләрә суал верилмәз. Әксинә, иштирак едән, ајдын олан үзвләрә әсасән, чатырмајан, јахуд ајдын олмајан үзвүн суалы вериләр.

Тутаг ки, биринчи мисалдакы будаг чүмләјә суал вермәк истәјирик. Бунун үчүн әввәлчә һәмин табели мурәккәб чүмләнни тәркиб һиссәләриндән һансынын баш, һансынын будаг чүмлә олдуғуну тәјјин едирик. Тәјјин едирик ки, һәлә Рүстәм кишинин јадына дүшмүрдү һиссәси мүстәгил, бир тапшырыгыны дедији кими јеринә јетирмәјән олсун һиссәси исе табә олан һиссәдир. Әкәр биз баш чүмләнни ајрыча демеш олсаг верәрләр ки, һәлә Рүстәм кишинин јадына нә дүшмүрдү. Демәли, бу баш чүмлә нә суалына чаваб олан бир будаг чүмлә тәләб едир ки, бу да мүбтәда будаг чүмләси олмалыдыр.

Бу гајда илә икинчи мисалын баш чүмләси полисә нә бәлли иди суалыны, үчүнчү баш чүмлә исе үрәјимә нә кәлди суалыны тәләб едәчәкдир.

Бурадан да јенә бир даһа ајдын олур ки, үмумийәтлә, суал баш чүмләдән доғур вә баш чүмләнни тәләби илә олмајан (јахуд мә'насы ајдын олмадыгы үчүн изаһата еhtiјачы олан) үзвләрә суал верилр; јәни мә'лумлар васитәсилә мәнһул тапылыр.

Мүбтәда будаг чүмләли табели мурәккәб чүмләнни бир нечә типи вардыр:

1. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә исе ондан сонра кәлир. Баш чүмләдә мүбтәда бурахылмыш олур, будаг чүмлә бурахлаң мүбтәданын әвәзинә ишләнир; мәс.: Чупчикин инадындан мә'лум иди ки, гачан адам будур. (Мир Чәләл, «Чупчик»); Сәнә јарашмаз ки, онун-бунун сөзүнү данышасан. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»); Мә'лум олду

ки, мал-гаранын јајда сахланылмасы үчүн шәраит жарадылмадыгына көрө Кәрим дајы колхоз сәдри Шәмистанла бәрк чарпышмышдыр... (Иса Гүсөјнов, «Дан улдузу»).

Бу типдөн олан мүрәккәб чүмлөлөрин баш чүмлөлөри чүмлө үзлөри чөһөтиндөн мүхтәлиф гурулушда олур:

1. Бир тамамлыг вә бир хәбәрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр: Дурушундан ајдын иди ки, комиссар јорулмушдур. (Мир Чөлал, «Хәбәрәтәрсиз»); Рәшидә мәлум иди ки, Сүсән һәлә һеч кимә нишанланмамышдыр... (Н. Мәһди, «Сәһәр»).

2. Бир зәрфлик вә бир хәбәрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр: Кечән һәфтә гәрара алынмышды ки, бүтүн ишчиләр истираһәт күнү вағзал фәйләләринә көмәјә кетсинләр. (Мир Чөлал, «Өзүндөн нахош»).

3. Тәјин вә хәбәрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр: Мәнә олан мәһәббәтиндәндир ки, мәнә көрәндә һәр бир дәрдини унудурсан. (Ҷ. Чаббарлы, «Солгун чнчәкләр»).

4. Тәјин, тамамлыг вә хәбәрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр: Јерә бахан көзләриндән, јаваш вә үрәксиз аддымларын-дан мәлум иди ки, хифәт ичиндәдир. (Мир Чөлал, «Бир кәнчин манифести»).

5. Јалпыз хәбәрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр:

а) мүрәккәб фәйләләрә ифадә олуна хәбәрләрдән ибарәт баш чүмлөлөр:

Һисс олунурду ки, онлар партија тәшкилатчысынын нә исә дејәчәјини көзләјирләр. (Иса Гүсөјнов, «Дан улдузу»).

б) тәјини сөз бирләшмәләри илә ифадә олуна мүрәккәб хәбәрләрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр:

Мәним ифтихарымдыр ки, сәнин кими јолдашым вар. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»). Мәним јәгинимдир ки, бурада кизли ичлас олмушдур. (Н. Мәһди, «Сәһәр»).

в) Көмәкчи сөзләр васитәсилә дүзәлән мүрәккәб хәбәрләрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр:

Елә буна көрәдир ки, бу тарихи сәнәдлә таныш олан совет адамларынын үрәји һәдсиз севинч һисси илә долур. («Азәрбајҗан пионери» гәзети).

г) Суал әвәзликләри вә көмәкчи сөзләрә ифадә олуна мүрәккәб хәбәрләрдән ибарәт баш чүмлөлөр:

Бәс нә чүр олуб ки, бабаларымыз пис һәјата дөзмүшләр. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

ғ) Мүхтәлиф чүр тәшкил олунуб, заман мәзмуну да ифадә едән баш чүмлөлөр:

Бир ајдан бәридир ки, атасы Мәчиди көрмәмишдир. (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз»).

— Биринчи дәфәдир ки, Әшрәф өз сөвләриндә јатмыр. (Мир Чөлал, «Муштулуг»).

д) Садә хәбәрләрдән ибарәт олан баш чүмлөлөр.

Белә хәбәрләр гәрибәдир, тәбиидир, марағлыдыр, инсафдыр, тәәччүблүдүр вә башга бу кими сөзләрә ифадә олунур:

Тәбиидир ки, бу инам колхоз сәдри Рүстәм кишинин үрәјиндә даһа күчлү иди. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»); Марағлыдыр ки, Қазым дајынын нә интизари вар. (Мир Чөлал, «Од ичиндән чыханлар»); Инсафдыр ки, Маја кими дадлы, ләтиф бир мејвә онун кими мајмаға һисмәт олсун? (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

II. Баш чүмлөдә мүбтәда иштирак етсә дә, ошун нәдән ибарәт олдуғу (јәни мәзмуну) ајдын олмадыгы үчүн будаг чүмлө васитәсилә шәрһ едилмәли олур. Беләликлә дә, мүбтәда будаг чүмләси мејдана чыхыр; мәс.:

Елә бирчә бу галмышды ки, бизим ишләримизи јазыб, сәһнәјә чыхарсан. («Кирпи» журналы). Еләләри вар ки, бир саатда беш шүшә бошалдыр. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Биринчи мисалдаки баш чүмлөдә бу сөзү мүбтәда вәзифәсиндәдир, лакин онун мәзмуну ајдын дејил. Буна көрә дә тәкчә баш чүмлө сөјләнсә (Елә бирчә бу галмышды), онда белә бир тәбин суал ортаја чыхар: нә галмышды? Демәли, бу суала чаваб олан будаг чүмлө лазым кәлир. Һәмин мүрәккәб чүмләни садә чүмлө шәклиндә ифадә едәндә, будаг чүмлө садә чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасына чеврилир (Елә бирчә бизим ишләримизи јазыб, сәһнәјә чыхармағын галмышды). Белә олдуғда, баш чүмлөдә мүбтәданын јерини тутан бу сөзү дә атылмыш олур.

Сајдығымыз бу әләмәтләр ону көстәрир ки, мүрәккәб чүмлөдәки һәмин будаг чүмлө тамамлыг будаг чүмләсидир.

Икинчи мисалда баш чүмлөдә еләләри сөзү мүбтәда вәзифәсиндәдир. Бу мүбтәда да будаг чүмлө васитәсилә шәрһ едилмәлидир. Биринчи мисалда олан әләмәтләр бурада да өзүнү көстәрир. Табәли мүрәккәб чүмләнин ифадә етдији фикри садә шәкилдә белә дә сөјләмәк олар: Бир саатда беш

шүшә бошалданлар вар (бурада исә мүбтәда јериндә дуран еләләри сөзү атылыр).

Табели мүрәккәб чүмләнни бу типиндә ашағыдакы сөзләр баш чүмләнни мүбтәдасы јериндә ишләннир:

1. О вә бу сөзләри:

Ахы бу неч инсаф дејил ки, мәни гуллуға дүзәлдән адамдан хәбәрчилик еләјим... Бир о галмышды ки, өз әли илә Мәшәдини тутдуруб, газамата салдырсын. (Н. Мейди, «Сәһәр»).

2. Еләси, еләләри, беләси, беләләри сөзләри:

Ахы беләси дә олур ки, ај Ширзад, мејдана кирир нәр кими, амма мејдандан чыханда јолунмуш чүчәјә охшајыр.

...Еләләри дә олур ки, писин пислијини, јахшынын јахшылығыны чох тез унудур... (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

3. Бурасы, орасы сөзләри:

Анчаг орасы да вар ки, Гараш, елм инсанын јалныз фикрләрини дејил, һиссләрини дә рәндәләјир. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

III. Баш чүмлә шәхсиз олур, јә'ни орада мүбтәда ишләдилмир. Баш чүмләдә ишләдилмәси мүмкүн олмајан мүбтәдә әвзинә мүбтәда будаг чүмләси ишләдилир; мәс.:

Козәлә елә кәлирди ки, һәбиби биринчи дәфә көрүр. (Ә. Вәлијев, «Күлишән»); Она елә кәлирди ки, дондуручу шимал шахтасы һәр шејин маһијәтинә чөкмүшдүр (Мир Чәлал, «Чупчик»).

✓ Ејни гурулушда олан мүбтәда будаг чүмләси илә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсини бир-биринә гарышдырмамалы. Ашағыдакы мисалларын мугајисәси бу барәдә ајдын тәсәввүр верә биләр.

1. Она елә кәлирди ки, гүдрәтли бир сел ону алараг ирәли апарыр. (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн»).

2. Елдара елә кәлирди ки, Севинч ондан күсмүшдүр.

3. Фиридун кәндин сакит күчәләри илә елә кедирди ки, санки итләри ајыг салачағындан горхурду. (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн»).

4. Валлаһ адам һәрдән елә севинир ки, лап ојнамағы кәлир. (В. Шыхлы, «Кәлин»).

Биринчи вә икинчи мисалларда елә сөзү кәлирди сөзүнүн ичра тәрзини билдирмир. Дикәр тәрәфдән, кәлирди сөзү мүстәғим мәнада ишләнмәмишдир. Орада кәлән бир шеј жохдур. һәмин мисалларда елә кәлирди мүрәккәб хәбәр вә-зифәсиндә ишләнмишдир.

Ајдындыр ки, баш чүмлә бир тамамлыг вә бир хәбәрдән ибарәтдир; мүбтәда исә жохдур; чүнки баш чүмлә шәхсиз чүмләдир. Баш чүмләдә ишләнмәси мүмкүн олмајан мүбтәдә әвзинә будаг чүмлә ишләнмишдир. Демәли, биринчи вә икинчи мисаллардакы будаг чүмләләр мүбтәда будаг чүмләләридир.

Елә сөзү үчүнчү мисалда кедирди, дөрдүнчү мисалда исә севинир фе'ли хәбәринин тәрзини билдирдији үчүн тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндәдир. Еләчә дә баш чүмләдә олан һәмин сөзүн мәзмунуну ачан, изаһ едән будаг чүмлә дә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсидир.

IV. Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнни јухарыда изаһ едилән үч типиндә будаг чүмләнни баш чүмләдән сәнра ишләндијини көрдүк. Сонунчу тип кими изаһ етмәк истәдијимиз мүрәккәб чүмләдә мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән габаг кәлир. Баш чүмләдә исә гејри-мүәјјәнлик ифадә едән мүбтәда ја иштирак едир, ја да нәзәрдә тутулур; мәс.:

1. Кимин ки јахшы досту вар, о хошбәхтдир.

2. Ким ки чамаата хор бахыр, елә бил өз әлләри илә өз көзләрини баглајыр, өз шамыны сөндүрүр. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Биринчи мисалда баш чүмләдә (о хошбәхтдир) о мүбтәдасы вар, будаг чүмлә (кимин ки јахшы досту вар) исә һәмин мүбтәданын мәзмунуну шәрһ едир. Икинчи мисалда исә о мүбтәдасы иштирак етмәсә дә, нәзәрдә тутулур вә будаг чүмлә, нәзәрдә тутулан о мүбтәдасыны изаһ етмиш олур. Бу чүр мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләнни формалашмасына ким, ким ки, һәр кәс, һәр кәс ки, һәр ким (ки), нә, һәр нә (ки) типли баглајычы сөзләр (вә ја бунларын башга һаллары) көмәк едир. Белә мүрәккәб чүмләләрдә дә баш чүмлә ја ким, ја да нә суалына чаваб верән будаг чүмлә тәләб едир.

1. Ким суалы тәләб едән будаг чүмләләр:

Ким ки бу јолу асан кетмәк истәјир, горхурам о, јары јолда гала (Н. Мейди, «Абшерон»); Ким ки бу ишә биканә бахыр, о, гурултајын гәрарларыны ләјагәтлә јеринә јетирә билмәз. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

2. Нә суалы тәләб едән будаг чүмләләр:

Нә дејирик, һамысы галыр һавада. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»). Нә төкәрсән ашына, о чыхар гашығына (аталар сөзү).

Ону да гејд етмәлијик ки, бу типли будаг чүмлөләрин сонуна са//сә шәкилчиси артырмаг олар вә бу, мә'наја хәл-ләл кәтирмәз (мәс.: Нә дејирик, һамысы галыр һавада. Нә дејириксә, һамысы галыр һавада). -Са||-сә шәкилчисини кәл-мәји мүбтәда будаг чүмләсини шәрт будаг чүмләсинә чевирә билмир. Баш чүмлә јенә дә нә суалы тәләб едир ки, бу да мүбтәда будаг чүмләсини суалыдыр. Дедијимиз бу хусусиј-јәтә аид ашағыдакы мисалы кәстәрә биләрик:

Ким халгла бирликдә олмаг истәјирсә, о һәмишә партија илә бирликдә олачагдыр. Ким партијанын мөвгејиндә мөһкәм дурусса, о һәмишә халгла бирликдә олачагдыр. («Коммунист» гәзети).

Тамамлыг будаг чүмләси

Тамамлыг будаг чүмләси нисбәтән чох ишләнән будаг чүмлөләрдән биридир. Бу нөв будаг чүмлә баш чүмләни тамамлајыр вә тамамлыгын әксәр суалларына чаваб олуp. Тамамлыг будаг чүмләсини бир нечә нөвүнү кәстәрмәк олар:

1. Баш чүмләдә тамамлыг бурахылмыш олуp, будаг чүмлә исә һәмин бурахылмыш тамамлыгын вәзифәсини јеринә јетирир; мәс.:

Рәис дәрһал анлады ки, сәјјаһын мүсаһиби галынгаш Чупчик дејилмиш. (Мир Чәләл, «Чупчик»); Мин дәфә инанын ки, мән бә'зи адамлар кими сәдагәтсиз дејиләм. (С. Гәдирзадә, «Севинчин атасы»).

Биринчи мисалдакы баш чүмләни дејиб дајансаг, бизә белә бир һаглы суал верәрләр: Рәис дәрһал нәји анлады? Будаг чүмлә (Сәјјаһын мүсаһиби галынгаш Чупчик дејилмиш) исә һәмин суала чаваб олуp. Икинчи мисалын баш чүмләсиндә исә нәјә суалына чаваб олан үзв чатышмыр: Будаг чүмлә (мән бә'зи адамлар кими сәдагәтсиз дејиләм) һәмин суала чаваб верир.

Тамамлыг будаг чүмләләри мүхтәлиф суаллара чаваб олуp:

1. Нә, нәји суалларына чаваб олан будаг чүмләләр:

Сөн һадисәләр кәстәрди ки, кәнч гвардијанын тәрбијәси нефт истәһсалындан аз мүһүм дејилдир... (Һ. Мейди, «Абшерон»); Јазачағам ки, о бири Илјаслар гәһрәман олублар, сән дә ол... (Мир Чәләл, «Муштулуғ»); һәмишә дејјрдим ки, көрәсән Маја анама нечә бахачаг. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүбтәда будаг чүмләләри сырасында да нә суалына чаваб верән будаг чүмләләр вардыр. Бунлары нә суалына чаваб верән тамамлыг будаг чүмләси илә гарышдырмамалы. Ашағыдакы мисаллары мүгајисә едәк:

1. Әбәс дејил ки, мистерин аты, фајтону јола чыханда бәјләр гурбан кәтирир. (Мир Чәләл, «Бир кәлчин манифести»).

2. Даһа демир ки, мән атајам, үрәјимин мин бир арзусу вар. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Биринчи мисалда нә әбәс дејил, икинчи мисалда даһа нә демир суалларына чаваб верән будаг чүмләләр ишләдилр.

Биринчи мисалдакы нә суалы мүбтәданын јериндә ишләндији һалда, икинчи мисалдакы нә суалы тамамлыгын јериндә ишләнмишдир. Буна көрә икинчидәки нә суалыны нәји суалы илә дә әвәз етмәк олуp.

Мисаллары садә чүмлә шәклиндә ифадә едәркән, I мисалдакы будаг чүмлә баш чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасына, II мисалдакы будаг чүмлә исә онун мүрәккәб тамамлыгына чевриллр:

1) Мистерин аты, фајтону јола чыханда бәјләрин гурбан кәтирмәси әбәс дејил.

2) Мәним ата олдуғуму, үрәјимин мин бир арзусу олдуғуну даһа демир.

Јухарыдакы изаһатдан ајдын олуp ки, биринчи мисалда ишләнән будаг чүмлә мүбтәда, икинчисиндәки будаг чүмлә исә тамамлыг будаг чүмләсиндир.

Азәрбајҗан дилиндә бир нечә фе'л (билмәк, зәни етмәк, күман етмәк, дүшүнмәк, тәсәввүр етмәк вә с. кими) вардыр ки, бунлар елә (бә'зән дә белә) ишарә әвәзлији илә бирликдә баш чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләдиллр вә өзүндән сонра тамамлыг будаг чүмләси тәләб едир. Беләләринә аид ашағыдакы мисаллары кәстәрә биләрик:

Мейри хала, сән елә билирсән ки, көјә чыханларын һајына, гејдинә галан јохдур. (Мир Чәләл, «Көјләр адамы»); Буну ешидәнләр елә зәни едирләр ки, куја о, мүһарибәдә шикәст олуб. (М. Сүләјманов, «Јерин сирри»); Салман белә күман етмишиди ки, Ширзад Рүстәм кишидән ичазә алмадан сәпинә башламышдыр. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»). Нәдәнсә Рајиһә елә дүшүнүрдү ки, элиндән белә инчә, көзәл

иш кәләп бир устанын өзү дә көзәл вә инчә гәлбли бир адам олмалыдыр. (С. Гәдирзәдә, «Сармашыглы айнабәнд»).

Бурадакы будаг чүмләләр нәји суалына чаваб олдуглары үчүн тамамлыг будаг чүмләләридыр.

Ејни гурулушда мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр дә вардыр; мәс.:

Белә чыхыр ки, мәним әсил еһтијачым сәнә бәлли дејил... (Н. Мейди, «Абшерон»); Әмигызы, көчдән белә көрүнүр ки, даһа бир дә кери гајытмајачагсан. (С. С. Ахундов, «Нурәддин»).

Һәм тамамлыг, һәм дә мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри садә чүмләјә чевирәндә елә, белә сөзләрини атмаг лазымдыр; мәс.:

а) мүрәккәб чүмлә:

Салман белә күман етмишди ки, Ширзад Рүстәм кишидән ичазә алмадан сәпинә башламышдыр. (Тамамлыг будаг чүмләси).

Садә чүмлә:

Салман Ширзаддын Рүстәм кишидән ичазә алмадан сәпинә башламыш олдуғуну күман етмишди. (Мүрәккәб тамамлыг).

б) мүрәккәб чүмлә:

Белә чыхыр ки, мәним әсил еһтијачым сәнә бәлли дејил... (Мүбтәда будаг чүмләси).

Садә чүмлә:

Мәним еһтијачымын сәнә бәлли олмадығы чыхыр. (Мүрәккәб мүбтәда).

Ону да гејд етмәлијик ки, һәр бир табели мүрәккәб чүмләнин садә чүмләјә чеврилмәси мәчбури дејилдир. Бәзән һеч чевирмә мүмкүн олмур, јахуд чевирдикдә сүн'и чүмләләр алыныр. Бурадакы мисаллары јалныз фикримизи аңлатмаг мәгсәди илә чевирмишик.

2. Нәјә суалына чаваб олан тамамлыг будаг чүмләләри:

Мән чох шад олардым ки, Зејнәб бачы кими Тәбриз гадыны ингилабы бу гәдәр дәриндән дүшүнә биләјди. Тәәсүф едирәм ки, һәләлик буну көрмүрәм. (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз»); Казым дајынын һаггы вар ки, даһа мәс'ул вә даһа артыг мөвачибли јердә ишләсин. (Мир Чәләл, «Од ичиндән чыханлар»).

3. Нәдән суалына чаваб верән тамамлыг будаг чүмләләри:

Мүдир горхур ки, ај аман мән онун јеринә кечәрәм. (М. Сүләјманов, «Јерин сирри»); Мән еһтијат едирдим ки, јаланчы сөзләр сизи алдадар. (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн»).

4. Нә илә суалына чаваб олан тамамлыг будаг чүмләләри:

Фәхр едирәм ки, мәни бу гәдәр севирсәи. (Н. Мейди, «Абшерон»); Өјүнүрәм ки, бах бизим дә бу Шейлидәки батыг сәсимиз ахыр ки бу орта мејданлардан учалыр. (С. Рәһимов, «Шамо»).

5. Нә барәдә суалына чаваб верән тамамлыг будаг чүмләләри:

Гәрар чыхармышыг ки, лап бу күндән ишә башлајаг. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»); Хәбәр кәтирдиләр ки, сәјјаһ бәрк башағрысы чәкир. (Мир Чәләл, «Чупчик»).

II. Баш чүмләдә тамамлыг бурахылмыш олур, будаг чүмлә исә бурахылмыш тамамлыгын вәзифәсини дашыјыр. Баш чүмлә илә будаг чүмлә арасында ки бағлајычысы ишләнмир. Табели мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри јалныз иптонасија илә бағланыр.

Будаг чүмләнин јеринә көрә, бу типли табели мүрәккәб чүмләни бир нечә група ајырмаг олар:

1. Баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә исә ондан сонра ишләнмир; мәс.:

Дејирләр, Рүстәм киши фермаја кәлибмиш. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»); Үрәјимдә дејирдим: «Бундан гуртардым, бир дә мән өзүмү һәким әлиңә версәм, икичә олсун». (Мир Чәләл, «Диссертасија»).

Биринчи мисалда дејирләр баш чүмлә, ондан сонра кәләп иһсә (Рүстәм киши фермаја кәлибмиш) исә будаг чүмләдир. Бунларын арасында ки бағлајычысыны да ишләтмәк олар. Ки бағлајычысынын ишләниб-ишләнмәмесинин мәзмунна тәсири олмур.

2. Будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә исә сонра ишләнмир:

Мән истәмирәм, дедим... Сән учмајачагсан, мави үфүгләрә ганад ачмајачагсан, дејирләр. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»); Бизә бир адрес вердиләр, орада көзәл бир гыз јашајыр, дедиләр (Ҷ. Чаббарлы, «Күләр»).

Биринчи мисалда дедим, икинчидә дејирләр, үчүнчүдә дедиләр баш чүмләдир.

3. Баш чүмлә будаг чүмләнин ортасында ишләнмир: Елә исә,—деди,—өзүм кедим. (Мир Чәләл, «Көјләр адамы»); Ики күндән сонра, хаһиш едирәм мәни көрүн. (М. Иб-

раһимов, «Көлөчөк күн»); Ага, көзлэмөкдөн, — деди, — көзүмүзүн көкү дө саралды... (С. Рәһимов, «Шамо»).

Биринчи мисалда деди, икинчиде хаһиш едирәм, үчүнчүдө дө деди баш чүмлөдир. Јердө галан һиссөлөр исә будаг чүмлө вәзифәсиндә ишләнмишдир.

4. Будаг чүмлө баш чүмлөнин арасында ишләнир:

О, һатәмханы јахалајыб:— Киши, иманын олсун!— деди. (С. Рәһимов, «Шамо»); Өз-өзүнә:— Кәнддән гачмаг лазымдыр, гачмаг лазымдыр;— деди. (М. Ибраһимов, «Көлөчөк күн»).

Бу мисаллардан биринчисиндә киши, иманын олсун, икинчисиндә исә кәнддән гачмаг лазымдыр, гачмаг лазымдыр чүмлөләри будаг, јердө галан һиссөлөр исә баш чүмлөләрдир.

III. Баш чүмлөдә әсил тамамлыг бурахылыр, онун јериндә ишарә әвәзлији илә ифадә олуна вә мәзмуну бәлли олмајан, изаһа еһтијачы олан тамамлыг ишләнир. Бу тамамлыг әлиндә, бурахылан тамамлыгын «гәлиби» кими онун јериндә галыр. Бу типли табели мүрәккәб чүмлөләрдә будаг чүмлөләр әксәр һалда баш чүмлөдән сонра ишләнир. Баш чүмлөдә ишләнән вә мәзмуну будаг чүмлө илә ајдынлашдырылан тамамлыгын исмин һансы һалында дуран ишарә әвәзлији илә ифадә едилмәсиндән асылы олараг, табели мүрәккәб чүмлөнин ашагыдакы типләри вардыр:

1. Баш чүмлөдәки «јаланчы» тамамлыг тә'сирлиқ һалда олан ишарә әвәзлији илә ифадә олуна. Баш чүмлөдән сонракы будаг чүмлө баш чүмлөјә ки бағлајычысы вә интонасија илә бағланыр; мәс.:

Анчаг ону да дујурдум ки, мәнә јахынлашмаг истәјәнләри шәфгәт бачысы бурахмыр. (Мир Чәләл, «Вәтән јаралары»).

2. Баш чүмлөдәки ишарә әвәзлији јөнлүк һалда да олур. Бу, һәм дө о демәкдир ки, будаг чүмлө јөнлүк һалын суалына чаваб олур. (Бағланма васитәләри биринчидә олдуғу ки-мидир); мәс.:

Инди она тәәччүб едирәм ки, бура нечә дүшмүсән. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Бә'зи һалларда белә табели мүрәккәб чүмлөнин баш чүмләси сонра кәлир вә будаг чүмлө баш чүмлөјә јалныз интонасија илә бағланыр. Ашагыдакы чүмлө буна мисал ола биләр:

Ферма мүдири пинтидир, она мән нејләјим. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Бу ифадә тәрзи данышыг дилинә мөхсус олан бир хусусијјәтдир. Һәммин мисалда она мән нејләјим баш чүмлө, ферма мүдири пинтидир исә будаг чүмлөдир. Будаг чүмлө нејә суалына чаваб олур. Баш чүмлө илә будаг чүмлөнин јерини дө дәјишмәк олар:

Она мән нејләјим (ки), ферма мүдири пинтидир.

3. Баш чүмлөдәки ишарә әвәзлији чыхышылыг һалында олур:

Биринчи ондан горхурдум ки, мән сәнә тај олмајам. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

IV. Тамамлыг будаг чүмлөли табели мүрәккәб чүмлөләрин хусуси бир нөвү дө вардыр ки, гурулуш е'тибары илә әввәлкиләрдән тамамилә фәргләнир. Бу нөвдә әввәл будаг чүмлө, сонра исә баш чүмлө ишләнир. Будаг чүмлөдә нисби әвәзликләрлә ифадә олуна бағлајычы сөзләрдән (ким, нә вә ја бунларын башга һалларындан) бири, баш чүмлөдә исә ишарә әвәзлији илә ифадә олуна тамамлыг ја иштирак едир, ја да нәзәрдә тутулур. Ашагыдакы мисаллара бахаг:

Ким ки әввәлчә онун јанына кәлди, мәсәләнин дәрининә вармадан, Кәләнтәр ону мүдафиә едәмәк, ким ки әввәлчә онун ганысыны ачмады, лап күн кими мәсәлә галдырса, Кәләнтәр бир шеј тапыб буландырачаг, әлејһинә чыхачаг. (М. Ибраһимов, «Бөјүк дајаг»).

Сизә нә дејирләр, ону да еләјин. (М. Ибраһимов, «Көлөчөк күн»); Нијә кедирик, орада нә иш көрәчәјик, ону бизә јалныз дәннз ғырағында дејәчәкләр. (Ғ. Мейди, «Сәһәр»);

Һәр нә һасил едирәм, күлфәтә сәрф ејләјирәм, һәр нә ки, пул алырам, күлфәтим илә јејирәм... (Ғ. Чаббарлы, «Нә едим»).

Белә будаг чүмлөләрин бә'зиләринин хәбәрләри фе'лин шәрт формасы илә дө ифадә олуна, лакин шәрт билдирмир; будаг чүмлө тамамлыгын суалына чаваб олур; мәс.:

Ғызымыз кими истәсә, она да верәчәјик (Ғ. Мейди, «Сәһәр»).

Бу мисалын баш чүмләси (она да верәчәјик) кимә суалыны тәләб едир ки, бу да тамамлыг будаг чүмлөсинин суалыдыр. (— Кимә верәчәјик?— Ғызымыз кими истәсә она).

Бу мисалдан әввәл верилән мисалларда да тамамлыг будаг чүмлөләринин фе'ли хәбәрләринин сонунә— са/сә шәкилчисини мувафиг сурәтдә артырмаг олар вә бу әмәлијјат онларын мәзмунуна тә'сир көстөрмәз; мәс.:

Сизə нə дејирлəрсə, ону да елəјин. Һэр нə һасил едирəм-сə, кўлфəтə сəрф ејлəјирəм вə с.

Тамамлыг будаг чўмлəсинин бу нөвү илк бахышда мүб-тəда будаг чўмлəсинин һəмин гурулушда олан нөвүнə бəн-зəјир. Лакин бунлар арасында əсаслы фəрглэр мөвчуддур. Ашағыдакы мисалларын мугајисəsi онларын фəрглəрини даһа асан ашқара чыхара билэр.

1) Сəн нə бачарырдын, ону да елəмисən. (М. Ибраһи-мов, «Кəлəчək күн»).

2) Сəн нə дүшүнүрдүн, о да олду.

Бурадакы будаг чўмлəлэр гурулуш е'тибары илə ејни-дир. Амма баш чўмлəлэр ејни гурулушда дејилдир. Биринчи баш чўмлədən нəји суалы, икинчи баш чўмлədən исə нə суалы һасил олур. Биринчидə о ишарə əвəзлији тə'сирлик һалда, икинчидə исə адлыг һалдадыр. Елə бу да мəсələни һəлл едир. Демəли, биринчи мисалда будаг чўмлə (сəн нə бача-рырдын) баш чўмлədəки тамамлыгы (ону сөзүнү) изаһ ет-дијиндən тамамлыг будаг чўмлəsi, икинчи мисалдакы будаг чўмлə (сəн нə дүшүнүрдүн) баш чўмлədə олан мүбтədаны (о ишарə əвəзлији илə ифадə олунур) изаһ етдијинə керə, мүбтəда будаг чўмлəsi вəзифəсини дашыјыр.

Ону да гејд етмəлијик ки, будаг чўмлədəки нисби əвəз-ликлəрин һансы һалда олмасынын будаг чўмлəнин мўјјөн-лəшмəsi үчүн һеч бир əһемийјəти јохдур; мəс.:

1) Кимə дə'вəтнамə верилмишди, онлар клуба сəрбəст сурəтдə дахил олурдулар.

2) Ким дə'вəтнамə алмышды, онлара клуба сəрбəст су-рəтдə дахил олмаға ичазə верилди.

Биринчи мисалын будаг чўмлəсиндəки нисби əвəзлијин јөнлүк һалда (кимə), икинчидəки əвəзлијин адлыг һалда (ким) олмасына бахмајараг, биринчи будаг чўмлə мүбтəда, икинчи будаг чўмлə исə тамамлыг будаг чўмлəлəридир; чү-ки биринчи мисалын баш чўмлəсиндəки ишарə əвəзлији (он-лар) адлыг һалда олуб, мүбтəда вəзифəsi дашыјыр. Икинчи мисалын баш чўмлəсиндəки əвəзлик (онлара) исə јөнлүк һал-да олуб, тамамлыг вəзифəсиндə ишлənмишдир. Ајындыр ки, будаг чўмлə баш чўмлəјə һансы чəһəтдən хидмəт етмəsi илə мўјјөнлəшир.

Ј. ЗЕЈНАЛОВ,
Азəрбајҗан ССР-нин əмəkдар мўəллими.

ИБТИДАИ СИНИФЛƏРДƏ ГИРАƏТ ДƏРСИНИН ТƏШКИЛИНƏ ДАИР

Гираəт вəситəсилə шакирдлəрин дили зəнкинлəшир, нит-ги инкишаф едир, онлар елм вə техниканын наильјəтлəри илə таныш олурлар. Мəктəблилэр тə'лим едилən башға фəйлəри дə гираəт вəситəсилə дəрк едирлэр. Бу чəһəтдən дə шакирдлə-рин гираəти елə јүксək сəвијјэдə олмалыдыр ки, онлар оху-дугларыны шуурлу сурəтдə анлаја билсинлэр. Лакин бə'зи мəктəблəрдə буна фикир верилмир, шакирдлəрин гираəти ашағы сəвијјэдə олур, онлар јекнəсəг охујур, китаб үзəрин-дə мўстəвил ишлəјə билмир, охудугуну баша дүшмүр, мəт-нин мəзмунуну сөјлэмəкдə ачизлик кəстəрирлэр.

Шүбһəсиз ки, бу да мўəллимин ишə сəһлənкарчасына јавашмасындан ирəли кəлир. Бə'зи мўəллимлэр тəдрисин эн мўһүм сəһəsi олан гираəт дəрслəринин апарылмасына сəт-ли јанашыр, гираəт дəрсиндə тэлəб олунан эн чидди мəс-лəлəри унудурлар.

Гираəт дəрсинин əсас мəгсəди шакирдлəрə охумағы вə охудугларыны анламағы єјрəтмəкдир. Буна керə дə гираəт дəрси мўəллимин диггəт мəркəзиндə дурмалыдыр.

Гираəт тə'лими ибтидаи мəктəбин əсас мəсələləриндən биридир. Гираəтин тə'лим-тəрбијə əһемийјəти бəјүкдур. Ги-раəт дүјяни дəрк етмəк вəситəлəриндən биридир. О, ша-кирддə коммунист дүнјакөрүшү јаратмаг үчүн эн дəјэрли силафдыр. Гираəт ушакларын һисс вə ирадəsiни тəрбијə едир, мəктəблинин мəнтиги тəфəккүрүнү вə нитгини инки-шаф етдирир. Програмын тэлəбинə керə мəктəблинин ги-раəти дүзкүн, шуурлу, рəван вə ифадəли олмалыдыр.

3 Гираэтин дүзкүн олмасы. Дүзкүн гираэт шүүрлү оху шертлериндөн биридир. Дүзкүн гираэтин төмөли илк савад төлиминдө гојулур. Нечаларла охумаг, көлөчөкдө сөзлөрин сөһв охунмасынын гаршысыны алыр, бу васитө илө ушаглар тәдричән бүтөв сөзлөрлө дүзкүн охумагы өјрәнирләр.

Шакирдлөрин сөһв охумаларынын әсас сәбәби (I синифдә) мүәллимин төләсәрәк бүтөв сөзлө (нечалара бөлмәдән) охумага кечмәсидир. Дүзкүн гираэт вәрдишинин инкишафы мүәллимин диггәтли олмасындан вә сөһви габагчадан хәбәр вериб, онун үзәриндә лазыми иш апармасындан чох асылыдыр. Ашагы синифлөрдә оху заманы сөһвин гаршысыны алмаг јолларындан бири—чәтин сөзлөрин габагчадан тәһлил едиллиб охунмасындан ибарәтдир. Мүәллим белә сөзлөри гејд едир, әввәлчә онларын мәзмунуну изаһ едир, сонра ушаглара кәсмә һәрфлөрдән дүздүрүр, нечаларла оху-дур, сонра ушаглар һәмнин сөзү мәтнин ичәрисиндә дүзкүн охујурлар.

Сөһв охумагын гаршысыны алмаг вә онун үзәриндә иш апармаг, сөһвин характериндән асылыдыр.

Шакирдлөрин охусунда олан сөһви әсас етибары илө бир нечә група ајырмаг олар. Бунлардан бири—сөзлөрин тәһриф олунамасы; дијәри исә—тәләффүздә олан нөгсанларла әлагәдардыр. Сөз тәһриф едилдикдә шакирди мөчбур етмәк лазымдыр ки, һәмнин сөзү јенидән дүзкүн охусун вә мәнәсыны изаһ етсин.

Тәләффүздә олан нөгсанларын өзүнү дө бир нечә јерә ајырмаг олар. Бунлардан бәзиси јерли данышыгла әлагәдар олан сөһвлөрдир. Белә сөһвләр тәқрар оху вә ушагларын тәдричән әдәби дилә јијөләнмәләри илө арадан галдырыла биләр. Бәзи ушаглар бир сыра јени сөзлөри дүзкүн тәләффүз едә билмирләр. Ушаглара таныш олмајан јени сөзлөри бир чох һалларда кириш мүсаһибәсиндә әјани вәсаитлә вә ја әшјанын өзүнү кәстәрмәклә изаһ етмәк лазым кәлир (мәсәлән, компасын шәклини кәстәрив, сөзү тәһлил етмәк, компасын өзүнү кәстәрмәк вә с.).

Тәләффүзлә әлагәдар олан сөһвлөрин бәзиси ушагын нитг апаратынын нөгсанлы олмасына (пәлтәклик, көкөләмә), бәзиси исә јерли шивә хүсусијјәтинә аиддир. Белә һалларда сөһв охунан сөзлөри тез-тез тәләффүз етдирмәк вә тәқрар охутмаг лазымдыр. Ушагы баша салмалыдыр ки, сөзүн гурулушуна диггәт јетирсин, јазылдыгы кими дә охунсун (әввәлчә нечаларла, сонра да бүтөв сөзү).

Гираэт дәрсиндә шакирдлөрин сөһвини нө вахт вә нечә дүзәлтмәк мәсәләси дә чох мүһүмдүр. Бәзи мүәллим шакирд охујаркән ону сахлајыр, сөһв охудугу сөзү јенидән охутдурур, бәзиси исә, чүмлә охунуб баша чатдыдан сонра сөһви тәһий едир, һәтта бәзи мүәллимләр шакирдләрә тапшырырлар ки, јолдашлары охујанда диггәтлә изләсинләр, сөһв охунан сөзлөри јадларында сахласынлар, мәтн охунуб гуртарандан сонра кәстәрсинләр.

Шүбһәсиз ки, бүтүн сөһвләри ејни јолла дүзәлтмәк олмаз. Шакирдин сөһвини нө вахт вә нечә дүзәлтмәк иши сөһвин характериндән асылы олараг бир нечә нөвә бөлүнә биләр.

1. Сөһв бүтөв чүмләнин мәзмунуну тәһриф едирсә ону дәрһал тәһий етмәлидир. Бу заман шакирди сахлајыб сөзү јенидән дүзкүн охутмалыдыр, мәсәлән, ушаг II синифдә «Бу машын балача вагона охшајыр» чүмләсиндәки «вагона» сөзүнү тәһриф едәрәк «вагон» охујур («Бу машын балача вагон охшајыр»). Белә охудугда мүәллим дәрһал ушагы сахлајыб сөзү (вагона сөзүнү) јенидән дедирдир вә сонра да чүмләнни тәқрар оху-дур.

2. Сөһв, төләсик охумаг нәтичәсиндә баш верәрәк мәзмуну тәһриф етмәдикдә шакирддән ағыр-ағыр охумагы вә чүмлә гуртарандан сонра сөһв охунуш сөзү јенидән дүзкүн охумагы төләб етмәлидир. Мәсәлән, ушаг: «Торпагы јумшалдар» «отлары» охумушдур («Торпагын јумшалдар, алаг отлары тәмизләјирдик»). Бурада ики сөз јанлыш охунушса да, чүмләнни мәзмуну тәһриф едилмәмишдир. Белә һалларда чүмлә охунуб гуртардыгдан сонра тәқрар дүзкүн охунмалыдыр.

3. Јерли данышыгла әлагәдар олан вә ја әдәби тәләффүз нөгсанларына аид сөһвләри (кезмәк, кетирди, көрди, трамвој, вајгун...) јериндәчә дүзәлтмәк лазымдыр. Лакин шакирд ше'р, тәмсил вә бәдии нәср парчаларыны ифәдәли охудугда дилләјичиләрин фикрини јајындырмамаг, гираэтин бәдиилијини позмамаг үчүн сөһвин дүзәлмәси (мигдары аз оларса) гираәтдән сонраја сахланыла биләр. Сөһвин дүзәлдилмәсиндә бүтүн шакирдлөри ишә чөлб етмәк ишиндән нәтифәдә етмәк дүзкүн дејилдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөһвләри гејд едәркән шакирдлөрин диггәти мәтнин мәзмунундан јајыныр, онлар анчаг јолдашларынын сөһвини тапмага чалышырлар.

Шакирдләр мәтнин мазмуну илэ таныш олдугдан сонра, јэни тэкрар оху заманы јолдашларынын сәһвини тапмаг үчүн бүтүн синфи ишэ чөлб етмэк олар.

Гираэтин рэван олмасы. Мәтни чох агыр охумаг сөзлэрин вэ чүмлөлэрин арасындакы элагәнин баша дүшүлмәсине мане олур, мәтнин мазмунуну бүтөвлүкдә анламаг ишини чәтинләшдирир. I синиф шакирдлэри савад тә'лими дөврунүн илк мәрһәлэләриндә сөзүн гурулушуну вэ онун тәркибиндә олан һәрфлэри јахшы танымадыларындан агыр охујурлар. Лакин кет-кедә гираэтин сүр'әти артмалы, тәдричән бөјүкләрин охумасына чатмалыдыр. Нәр һалда ушагларда сүр'әтлэ оху вәрдишини инкишаф етдирдикдә мүәјјән өлчү олмалы, тәләсик механики охуја гачмамалыдыр.

Гираэтин сүр'әти рэван охумагла сых элагәдәдир. Рэван охумагы сүр'әтли охумаг кими баша дүшмэк јанлыш фикирдир. Нәддән артыг сүр'әтлэ тәләсик охумаг рэван оху дејилдир. Рэван гираэти ади данышыг дилиндә охумаг кими баша дүшмэк лазымдыр.

Ушаг охујаркән сөзләр арасында (I синифдә әввәлләр һечаларла, сонра бүтөв охумалыдыр) јерсиз фасилә вермәдән чүмләни бүтөв ади данышыг тәрздә охујурса, ону рэван оху һесап етмэк олар. Шүбһәсиз ки, буна бирдән-бирә наил олмаг чәтиндир. Шакирддә рэван оху вәрдиши тәдричән инкишаф едир. Буна да ејни мәтнин бир нечә дәфә тэкрар охумасы вәситәсилә наил олмаг мүмкүндүр. Гираэтин рэван олмасы үчүн тэкрар оху ән јахшы чалышма нөвләриндән биридир.

Шакирдләр ејни мәтнин бир нечә дәфә тэкрар охујугда даһа марагланмырлар, һәтта охујаны динләмэк дә истәмирләр. Шакирдлэри марагландырмаг үчүн тэкрар охуну сечмә гираэт јолу илэ апармаг даһа јахшыдыр. Мәтн илк дәфә охунандан сонра муәллим шакирдләрә тапшырыг верир ки, мәтндән мүәјјән эшја вә ја һадисә тәсвир олуна јери, јахуд әсәрдә хошларына кәлән парчаны тапыб охусулар. Белә олдугда гираэт мараглы олур, бу да мазмунун даһа јахшы мәнимәнилмәсине, оху сүр'әтинин артмасына көмәк едир, ушагларда тәдричлә рэван оху вәрдиши јараныр.

Гираэтин шуурлу олмасы. Гираэт тә'лимин лап илк күнләриндән башлајараг шуурлу олмалыдыр. Гираэтин шуурлу олмасы үчүн шакирдләр һәр бир сөзүн әһәмијјетини, һәр бир чүмләннин мә'насыны билмәли, мәтнин әсас мазмунуну, һиссәләр арасындакы мәнтиги элагәни тә'јин етмәлидирләр.

Муәллим истәр охунан мәтндә, истәрсә шифаһи һитгдә ушаглар тәрәфиндән сөзүн тамамилә анлашылмасына наил олмалыдыр. Мәтндә раст кәлән чәтин сөз вә ифадәлэри шүурлу мәнимәтмэк үчүн ашагыда кәстәрилән мухтәлиф јоллардан истифадә едилә биләр:

1) Таныш олмадылары эшјаны шакирдләрә кәстәрмәк (мәсәлән, компасы), гурулушуну изаһ етмэк вә ондан нечә истифадә едилмәсини баша салмаг;

2) шәкилләрә, моделә, макетә вә с. бахмаг, онун лазыми һиссәләрнин кәстәрмәк вә бунларын адыны сөјләмәк (мәсәлән, даг вә ја тәпәни кәстәрәркән — зирвәси, әтәји, јамачы вә с.);

3) таныш олмајан бә'зи сөзлэри, ифадәлэри, синонимлэри ушагларын өзүнә таныш олан сөзләрлә әвәз етмэк, мәсәлән, һөјәчанланды—горхду; шиндәтли шахта (күләк)—күчлү, кәскин; гүввәдән дүшдү — јорулду вә с.;

4) үмуми анлајыш алтында кәдән сөзлэри һиссәләрә ајырмаг (мәсәлән, ев шејлэри—габ, мебел; һејван—ат, инәк, гојун вә с.), бир анлајыш верән эшјанын адларыны демәк (мәсәлән, агач, кол, чичәк—биткидир вә ја алма, армуд вә с. мејвәдир), үмуми анлајыш верән сөзүн нишанәләрини кәстәрмәк (мәсәлән, гушун ганады, түкү, ики ајагы вар, о, јумуртлајыб бала чыхарыр вә с.).

Бә'зи һалларда јахшы баша дүшмәк үчүн мүрәккәб сөзлэри изаһ едәркән (III, IV синифләрдә) онлары һиссәләрә ајырмаг лазым кәлир, мәсәлән, истиот, гузугулагы вә с.

Гираэтин шуурлу олмасы үчүн һәмишә тәк-тәк сөзләрин изаһы, чүмләдә ифадә олуна фикри ача билмир. Муәллим јери кәлдикчә мүәјјән ифадәлэри дә изаһ етмәлидир. Мәсәлән, «Дурна, димдијини нә гәдәр бошгаба дөјмәләдисә, јејә билмәди. Түлкү дили илэ довганы јалады» (Л. Толстој—«Түлкү вә дурна» һекајәси — I синиф). Бу ифадәдә ики фикир вардыр: 1) ишин сәбәби; 2) ишин чәрәјаны. Чүмләдәки фикрин јахшы анлашылмасы үчүн муәллим бурада үч суал гоја биләр:

1. Дурна нә етди?

2. Түлкү нә етди?

3. Дурна нә үчүн јејә билмәди, амма түлкү јејди? (дурнанын димдији узун олдуғу үчүн дуру шеји јејә билмәз, түлкү дили илэ јалаја билдији үчүн јејә билир). Бундан сонра мугајисә етмәк мөгәси илэ муәллим бир дә әләвә суал верә биләр; мәс.: «Сиз дили илэ јалаја даһа һансы һејванлары таныјырсыныз?» (ит, пишик).

Мәтіндеки белә фикирләрин ачылыб сөйләнмәси чох мүһүмдүр. Белә олдугда шакирдләр һадисәнин сәбәбини көстәрир, мәтнин мәзмунуну даһа дәриндән баша дүшүрләр.

Гираәтин шүүрлу олмасы үчүн әсәрдә раст кәлән мүрәккәб чүмлөләрин вә ја битмиш бир фикри ифадә едән парчаларын мәзмунуну ајдынлашдырмаг үчүн мүәллим ашағыдакы јоллардан истифадә едә биләр;

1. Бир фикри башга бир фикирдә вә ја ејни заманда баш һадисәләри бир-бири илә әлагәләндирмәк; мәсәлән:

Јаз кәлди, баһар олду, гышын шиддәти кетди.
Гар битди, күләк јатды, сојуг ахыра јетди.
Көј сәмти ачылдыгча, көнүлләр дә ачылды,
Дүнја үзүнә зөвг сәфа енди, сачылды.

(А. Сәһһәт, «Тәбиәтин күлмәси», III синиф).

Бурада јазын ајдын сәһәри тәсвир олунар. Шакирдләр илк баһарын нишанәләринә хүсуси диггәт верәрәк бир фикрин мәзмунуну ајдынлашдырыр (гышын шиддәти кетди, сојуг ахыра јетди вә с.), сонра да бунлары бир мәнзәрә әтрафында топлајырлар; ахырда—бунларын һамысы нә вахт олур? Суалы верилир (баһарда).

2. Әсәрдәки ајры-ајры һадисәләр ардычыл тәсвир олунар, мәсәлән:

Пајыз кәлинчә гушлар:
Дурналар гарангушлар
Исти бир јер сечирләр,
Дәстә-дәстә кедирләр.
Јарашыглы јарпаглар,
Атлас кејимли даглар
Күндән-күнә саралыр,
Көјләр тез-тез гаралыр.

(«Пајызда тәбиәт», II синиф).

Көрүндүјү кимй бурада һадисә бир-бири илә әлагәдар олараг ардычыл верилмишдир (пајызын кәлмәси илә гушлар көчүр, битки саралыр, һава гаралыр). Ше'р охунандан сонра шакирдләр бурадакы фикрин ардычыллығыны вә пајызын нишанәләри арасындакы әлагәни ајдынлашдырырлар.

3. Әсәрдә мүәјјән бир фикир үмуми фикри ифадә едә билир, мәсәлән:

Әсди хәзан јели, пајыз јетишди.
Бағын мәнзәрәси тамам дәјишди,
Күләкләр талады бағчаны, бағы
Сөндү ал күлләрин јанар чырағы.

Булаг кәнарында отлар сапсары,
Төкүлдү рејһанын шух јарпаглары.

(Низами, «Хәзан», IV синиф).

Бу ше'рдәки биринчи фикир (биринчи мисра) өзүндән сонра кәләнләрә нисбәтән үмумидир (чүнки үмумијјәтлә пајызын кәлмәсини көстәрир), јердә галанлар исә һәмин фикрин ајры-ајры һиссәсидир.

Әсәри һиссә-һиссә (абзасларла) тәһлил етмәк мөгсәдә ујғундур. Һәр бир охунмуш һиссәнин мәзмунуну ајдынлашдырмаг үчүн мүәллим суаллары системлә вермәлидир. Суалын бири әсас фикри, дикәри исә охунмушун ајры-ајры һиссәләрини ачмаға истигамәт вермәлидир. Шакирдләр ајры-ајры һиссәләри мугајисә едәрәк, бүтөв әсәрин әсас фикрини шүүрлу сурәтдә баша дүшәрләр.

Гираәтин шүүрлу олмасында јалныз мүәллимин суалларына чаваб вермәк кифајәт дејилдир. Охудан сонра шакирдләр һәр бир һиссәнин вә бүтөв әсәрин мәзмунуну да нағыл етмәлидирләр. Нағыл едилдикдән сонра һиссәләр арасындакы әлагәни ачмаг, шакирдләрин әсәр һаггында мүстәгил фикир јүрүтмәләри үзәриндә иш апармаг лазымдыр, мәсәлән, «Гочаглыг» һекајәси (I синиф) охунандан сонра мүәллим белә суал верир:—«Ушаглар нә үчүн утандылар?». Бу суалын чавабы китабда јохдур. Шакирдләр мәзмуну јакшы дәрк етдикдә өзләри нәтичә чыхарырлар ки, «Онлар јолдашларыны тәк бурахыб, гачдыглары үчүн өзләрини мүгәсир билдиләр, тутдуглары ишдән утандылар».

Гираәтин шүүрлу олмасы үчүн сечмә гираәтин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Буну ашағыдакы гајдада апармаг олар:

а) мүәллимин ташшырығына әсасән шакирдләр мәтндән лазыми парчалары сечиб охујур, онларын васитәсилә әсас фикри ашкара чыхарырлар;

б) әсәрдә иштирак едән бу вә ја дикәр шәхси сәчијјәләндирән ифадәләри сечиб охујур вә изаһ едирләр;

в) мәтндә тәсвир олуан әшја вә ја тәбиәт һадисәләринә аид һиссәләри сечиб охујурлар.

Мүәллим сечмә гираәти лап I синифдән башлајыб апармалыдыр. Шакирдләр әввәлчә ајры-ајры чүмлөләри, сонра да мүәјјән бир фикри ифадә едән һиссәләри мәтндән тапыб охујурлар, һәр бир һиссәнин гаршысында гојулан суаллара чаваб верирләр. Бу иш, синифдән-синифә кечдикчә мүрәккәбләшир.

Сечмә гираәт жалпыз охунун шүүрлу олмасыны дежил, о, гираәтин дүзкүн вә рәван олмасыны да тә'мин едир, шакирдләр мүхтәлиф тапшырыгларга эмәл едәрәк, өзләрини марагландыран парчалары мәтндән сечиб тәкрар охујурлар.

Гираәтин шүүрлу олмасы илә әлагәдар апарылан сечмә гираәт, охунун ифадәли олмасы үчүн дә чох хејирлидир. Мүәллим тапшырыг верир ки, әсәрдә иштирак едәнләрин сөзләрини сечиб охусунлар, онларын төләффүзү жими ифадә етсинләр (сәси јүксәлтмәк, уча вә ја аһәстә демәк, сүр'әтлә вә ја ағыр охумаг вә с.). Бунлардан әлавә сечмә гираәт китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдиши јарадыр, шакирдләри активләшдирир, онларда охуја һәвәс ојадыр, иш дә мараглы кәдир.

Гираәтин шүүрлу олмасына шәкилләр дә көмәк едир. Буну нәзәрә алараг мүәллим дәрсликдәки шәкилләрдән кеши истифадә етмәлидир.

Әдәби-бәдни әсәрләрдә верилән шәкилләр бәдни образлары дәриндән өјрәнмәјә имкан јарадыр, о, ушагларда образлы нитг јаранмасына көмәк едир. Дәрсликдәки шәкилләр шакирдләрин нағыл етмәләринә дә истигамәт верир.

Дәрсликдәки шәкилләрә әсәсән шакирдләр өзләри дә һекајәјә анд шәкил чәкә биләр вә бунлардан шәкилли план гура биләрләр.

Шәкил үзәриндә апарылан иш, мәктәблиләрин сөз еһтијатыны артырыр, лүғәтини зәнкинләшдирир. Шакирдләр мәтнин тәкрар охудугдан сонра рәссам тәрәфиндән һансы чизкиләрин нечә верилмәсини кәстәрир вә мәтнин мәзмунуна нә дәрәчәдә мувафиг олмасыны гејд едирләр.

Јухарыда кәстәриләнләрин һамысы гираәтин шүүрлу олмасы үчүн чох мүһүмдүр. Ибтидан мәктәб мүәллими бу јоллардан истифадә етмәклә шакирдләрдә шүүрлу гираәт вәрдиши јарада биләр.

Гираәтин ифадәли олмасы. Ифадәли гираәт охунун јүксәк пилләсидир. Дүзкүн, рәван вә шүүрлу гираәт вәрдишини мөһкәмләтмәк, охунан материалын мәзмунуну дәриндән мәннимәсәтмәк, ејни заманда шакирдләрдә бәдни зөвг јаратмаг үчүн ифадәли гираәт бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Шакирдләрдә ифадәли гираәт вәрдиши јаратмагдан өтрү мүәллимин өзүнүн гираәти ифадәли олмалыдыр. Мүәллимин ифадәли охумасы бир тәрәфдән шакирдләрин диггәтини әсәс фикрә чәлб едир, диқәр тәрәфдән дә бәдни әсәрләрин анлашылмасыны тә'мин едир.

Ифадәли гираәт өзү дә ешитмәк васитәсилә бир әјаниликдир. Бу мүнасибәтлә дә мүәллимин ифадәли охумасы бир нүмунә олмалы, о, шакирдләри һәјәчана кәтирмәли, әсәрин мәзмунуна анд онларда тә'сир јаратмалы, бу васитә илә онлар да ифадәли охумагы өјрәнмәлидирләр.

Гираәтин ифадәли олмасы шәртләриндән бири—шакирдин охујаркән сәсини идәрә етмәји өјрәнмәсидир. Әсәрдәки бә'зи парчаларын мәзмунундан асылы олараг мүәјјән һиссәни учадан, башгасыны јавашчадан аһәстә охумаг лазым кәлир, мәсәлән: «Хәзән» ше'риндә (IV синиф) — «Әсди хәзән јели, пайыз јетишиди» мисрасы учадан; «Бағын мәнзәрәси тамам дәјишиди» мисрасы алчаг сәслә, јавашчадан охунмалыдыр.

Әсәрдә иштирак едән шәхсләри дә сәсин тону илә сәчиј-јәләндирмәк лазымдыр, мәсәлән: «Гарга вә түлкү», «Гурд вә пишик» вә с. нағылларыны охујаркән (II синиф) ушаглар һәр бир һејванын өз хүсусијјәтинә көрә сәсләрини лазыми гәдәр дәјишмәлидир.

Гираәтин ифадәли олмасы үчүн мүәллим ашағыдакыларга риәјәт етмәлидир:

- 1) әсәрдә мәнтиги фикри ифадә едән һиссәни (чүмләни, мисраны...) ајырмаг;
- 2) охујанда мүәјјән фасиләни (паузаны) көзләмәк;
- 3) охунан парчаны лазыми интонасија илә ифадә етмәк (ушаглар чох вахт јекнәсәг охујурлар);
- 4) охујаркән һәр бир чүмләнни, мүәјјән бир ифадәнни сүр'әтини (темпини), аһәнжини көзләмәк.

Гираәтин ифадәли олмасы үчүн бу дөрд шәрти изаһ едәк:

1. Мәнтиги фикир чүмләдә мәзмунча бөјүк әһәмијјәтә малик олан сөзләрдир. Бу сөзләр башгаларына һисбәтән гүввәтли ифадә олунур, вургу бунларын үзәринә дүшүр. Бә'зи һалларда белә сөзләр ифадә едилиркән сәс узаныр, мәсәлән, «Чај сакит-сакит ахырды».

Вургу илә дәјилән сөзләри ајырмагы өјрәтмәк үчүн белә чалышмалар апармаг чох фәјдалыдыр (мәнтиги вурғуну дәјишмәклә јени чүмләни бир нечә шәкилдә ифадә етмәк):

1. Сиздән ким спорту сеvir?
- Азад спорту сеvir.
2. Азад спорту сеvirми?
- Азад спорту сеvir.

3. Азад нәји сефир?

Азад спорту сефир.

Бу суалларын чавабы верилдикдә диггәт јетирмәлидир ки, ејни чүмлә бир нечә дөфә тәкрар олунур, һәр дөфә дө башга шәкилдә. Шакирдләр көрүрләр ки, мәзмундан асылы олараг вурғунун јери дәјишидикчә мәзмун да дәјишир.

Мүхтәсәр чүмләләрдә вурғу чох заман хәбәрин үзәринә дүшүр, мәсәлән, Дәниз далгаланыр. Ит һүрүр. Көј курулдајыр. Лакин бә'зи һалларда вурғу мүбтәданын да үзәринә дүшә биләр, мәсәлән, Бүлбүл охујур. Баһар кәлди, Күнәш чыхды.

Кениш чүмләләрдә чох заман сәс ајдынлашдырычы сөзләрдә јүксәлир; мәсәлән: ушагларын шән сәсләри күчәни бүрүмүшдүр.

Чүмләдә һәмчинис үзвләр дө вурғу илә фәргләнир; мәсәлән: Азад, Елдар, Сона дүшәркәјә кетдиләр. Ушаглар алма, армуд, нар дәрдиләр.

Чүмләдә вурғу бир-биринә зидд вә ја бир-биринә ујғун олан сөзләрин үзәринә дүшүр, мәсәлән: Једди дөфә өлч — бир дөфә бич. Јахшылыг елә, миннәт гојма. Чох јемәк, адамы аз јемәкдән гојар.

Бир чох һалларда вурғу, чүмләдәки тәшбиһләрин үзәринә дүшүр; мәсәлән: Сәһәр тездән шәһ дамчылары отларын үстүндә күмүш тәки парылдајырды.

Шакирдләрин дәрслијиндә белә мисаллар чохдур, јери кәлдикчә мүәллим бунлары гејд етмәли, ифадә тәрзини онлара өјрәтмәлидир.

2. Гираәтин ифадәли олмасы үчүн дурғу ишарәләринә риајәт етмәк лазымдыр, бу да грамматик фасилә (пауза) вермәкдән ибарәтдир.

І синифдән башлајараг ушаглара ашағыдакылара риајәт етмәји өјрәтмәк лазымдыр: а) охујаркән, дурғу ишарәләриндә дајаныб фасилә вермәк; б) нөгтәдә сәси алчалтмаг, садаланан сөзләр арасында гојулмуш веркүл вә тиредә сәси азачыг јүксәлтмәк; в) суал вә нида чүмләләрини өз интонасијасы илә ифадә етмәк.

Шакирдләри өјрәтмәк лазымдыр ки, дурғу ишарәләри олмадыгда белә, нитгдә бөјүк әһәмијјәти олан фикир фасиләсини (мәнтиги фасиләни) дө көзләсинләр. Дурғу ишарәси гојулан јердә шакирд һарада вә нечә фасилә верилмәк лазым олдуғуну көрүр вә охујаркән буна риајәт едир, лакин мәнтиги фасиләдә буна риајәт етмәк чәтиндир. Мәнтиги фа-

силә мүөјјән фикрә анд олдуғу үчүн һәр јердә дурғу ишарәси ишләнмир; мәсәлән:

Һамы/галхар јатағындан,

Чыхар чөлә/отағындан,

Гушлар/ағач будағындан/

Нәғмә дејәр/сәһәр-сәһәр. (II синиф, «Ана дили»).

Бу мисралардакы — һамы, чөлә, гушлар, будағындан, дејәр сөзләриндән сонра һеч бир дурғу ишарәси јохдур, лакин мәнтиги фасилә вардыр. Һәр бир чүмләдә (ше'рин мисрасында) нитг мүөјјән фикри ифадә едир, бу фикирдә мәзмундан асылы олараг охујаркән бә'зән узун, бә'зән дө гыса фасилә вермәк лазым кәлир.

Ал сәһәрләр/баһым үстә күләндә,

Гәрәнфилләр/јаз фәслилә кәләндә,

Баш галдыран /шәһли/ јашыл чәмәндә/

Әлван-әлван чичәкләрин/мәнимдир.

Бу нүмунәдә һансы сөзләрдән сонра фасилә верилмәси көстәрилик. Шүбһәсиз ки, бу фасиләләр динләјичиләрин диггәтини бир јерә топламаг вә онларда јахшы тә'сир бурамаг үчүн чох әһәмијјәтлидир.

Шакирдләри өјрәтмәк лазымдыр ки, ше'ри охујаркән онун әһәнкдар сәсләнмәсини тә'мин етмәк үчүн һәр мисранын ахырында фасилә версинләр. Бу, гафиләнин ајдын сәсләнмәсинә көмәк едәр; мәсәлән, Б. Ваһабзадәнин «Пајыз» ше'риндә:

Јағыш јағыр, булут кәлир дағлара/

Думан чөкүр/тарлалара, бағлара.

«Булут кәлир дағлара» сөзләриндән сонра верилән фасилә сөзләрә әһәнкдарлыг верир, мелодија әмәлә кәтирир.

3. Гираәтин ифадәли олмасы үчүн әсас шәртләрдән бири дө интонасијадыр. Гираәтин бәдин олмасында, динләјичиләрдә һисс вә һәјәчан доғурмагда интонасијанын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Охунан парчаны лазыми интонасија илә ифадә етмәји нәзәрә алдыгда, әсәрдә ајры-ајры һиссәләр вә башга-башга сөзләр мүөјјән әһвали-руһијјә илә ифадә олунур, онлар лазыми интонасија илә бәзәнирләр (шән, мәғрур, һәјәчанлы, ачыглы вә с.), һагғында данышыланын сөзләри учадан вә ја сакит ифадә олунур; мәсәлән:

а) јаш хүсусијјәтинә көрә сәсин тонуну дәјишмәк (го-ча, чаван, гадын, киши данышыр.);

б) данышанын сөзләрини мәишәт вә ичтиман вәзијјәтлә әлағәдар ифадә етмәк (ачыглы, јалварычы, амиранә, јалтаг вә с.);

в) эсәрдә иштирак едәнләрнн аһвали-руһиһјәсини көстәрмәк (шән, мәғрур, сыхынты, јанығлы, мә'јус вә с.);

г) тәсвир олунаһ һадисәјә, иштирак едәнләрә мүәллифин мүнәсибәтини билдирмәк (ришхәнд, кинајә, нифрәт вә с.).

Бунларә аид бир нечә мисал көстәрәк. Әкәр шакирдләр Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү (III синиф) тәмсилини охујурларса, шүбһәсиз ки, түлкүнүн сөзләрини јағлы вә јумшағ дил илә ифадә етмәлидирләр:

Әһсән сәнә, а гарға аға!

Нә нәзакәтлә гонмусан будаға!

Фәрз едәк ки, шакирдләр С. Вургунун «Сәадәт нәғмәси» ше'рини охујурлар. Бу ше'р өз вәтәнинә сөвки вә ифтихар һисси илә јазылмышдыр, ушағлар онун мәзмунуна ујғун оларағ бир нечә јердә сәси учалтмалы, тәнтәнәли тонла охумалыдырлар:

Күнәшдән рәнк алан бир сағ ганым вар,

Мәним дә јурдум вар, гәһрәмәным вар,

Гыратын үстүндә учур Короғлу,

Хәјал дунјасында мин дастаным вар.

Мәтһи бу вә ја башға тонла охумағы шакирдләр лап I синифдән баша дүшмәлидирләр. Диалогла јазылмыш һекајә, тәмсил кечилдикдә, ушағлар орада иштирак едәнләрнн дили илә нечә ифадә едәчәкләрнн тәсәввүрә кәтирмәлидирләр; мәсәләһ: «Һансы горхулудур» тәмсилиндә (I синиф) бала сичанын сөзләрини («Бири чох горхулу иди. Һәјәтдә јырғалана-јырғалана кәзирди... Елә гышгырды ки, горхдум, өзүмү итирдим») һәјәчанлы, горхағ, ана сичанын сөзләрини исә (О, хоруздур. Пислик етмәз. Ондан горхма») сағит, иһчә данышығ тонунда охумалыдырлар ки, бу да ифадәли гираәтин мүһүм шәртләриндәндир. Бу васитә илә шакирдләр јухары синфә кечдикчә мәтһнн мәзмуну илә јахшы таныш олур, ифадәли охумағы өјрәнирләр.

4. Гираәтин ифадәли олмасы үчүн охунун сүр'әтини (темпһни) вә аһәнкиһи көзләмәк лазымдыр. Охунун сүр'әти мәтһнн мәзмуну илә әлағадардыр. Әкәр һекајәдә мүәјјән фикир сағит тонла тәсвир олунаһса, ағыр вә сағит темплә охунмалыдыр, мәсәләһ: «Тохучу фабрики», «Довшанын јашамасы» вә с. (I синиф). Әкәр мәтһдә мүбаризә, дөјүш һадисәси тәсвир олунаһса, јүксәк, сүр'әтлә охунмалыдыр; мәсәләһ: «Октјабр», «Ғанлы базар» вә с. (IV синиф). Шүбһәсиз ки, белә эсәрләрә сағит охумағ мүнәсиб дејилдир.

Мәзмундан асылы оларағ бир эсәрдә охунун сүр'әти бир нечә дөфә дөјүшә биләр. Чох чәлд (бир нәфәсә), јекнәсәг вә ја һәддән артығ ағыр охумағ ифадәли оху дејилдир. Бунлары нәзәрә аларағ мүәллим дәрсә һазырланаркән гираәтин ифадәли олмасы үчүн охуначағ мәтһнн, орадакы ајры-ајры һиссәләрнн, һәтта лазым кәлдикдә тәк-тәк чүмләләрнн тонуну, сүр'әтини (темпһни) тә'јин етмәлидир.

Шакирдләрдә ифадәли гираәт вәрдиши јаратмағ үчүн ашағыда көстәриләнләрә риәјәт етмәлидир.

1. Һәр шејдән әввәл мүәллим өзү ифадәли охумағы баһармалыдыр. Буна да мәтһи габағчадан бир нечә дөфә лазымы интонасија илә охумағла һаил олмағ мүмкүндүр.

2. Ифадәли гираәт тә'лимһннн мүһүм јолларындан бири дә мүәллимин һүмунәви охумасыдыр. Бу мүнәсибәтлә дә бәдһи парчалары илк дөфә мүәллим өзү охумалыдыр.

3. Ифадәли гираәт тә'лимһндә ролларла охумағ бөјүк әһәмийјәтә маликдир. Диалогларла јазылмыш бир сыра һекајә, тәмсил вардыр ки, онлар мүтләғ ролларла охунмалыдыр; мәсәләһ:

— А хоруз гардаш! Нә көзәл сәсин вар! Ашағы дүшүб баһласана!

— Јох, а чағгал баба! Гој Алабаш јухудан дурсун, онда дүшәрәм («Чағгал вә Хоруз», I синиф).

Мәтһи ролларла охумағ шакирдләрә ифадәли, тәбиһи тонла охумағы өјрәдир. Белә олдуғда ушағлар өзләрини данышанларын јериндә гојур, онларын сөзләрини олдуғу кими данышығ дилиндә верирләр, бу да гираәтин ифадәли олмасы үчүн мүһүм васитәләрдән биридир.

4. Шакирдләрә синфин гаршысына чыхарыб охутмағ да ифадәли гираәт тә'лими үчүн чох мүһүм мәсәләләрдән биридир. Ушағ синфин гаршысында охујаркән өзүндә мәсулијәт һиссә едир. Јолдашларынын фикрини өзүнә чәлб етмәк мәгсәди илә ифадәли охумаға чалышыр.

5. Шакирдләрә ифадәли охумаға һазырламағ мәгсәди илә мәтһи үзәриндә бир нечә әмәли иш апармалыдыр. Мүәллим бәдһи парчалары (ше'р, тәмсил, нағыл вә с.) охутдуғдан сонра һәр бир һиссә (мисра, бејт, мүәјјән парча) үзәриндә мүсаһибә апармалы, нечә охунмасыны изаһ етмәли, синифдә бир нечә дөфә тәкрар охутдуғдан сонра әзбәрләһмәсини тапшырмалыдыр.

Һеч шүбһәсиз ки, бәдһи эсәр үзәриндә апарылан белә ишләр шакирдләрә јекнәсәг охумағдан азад едәр, онларда

ифадели гираәт вәрдишини инкишаф етдирмиш олар ки, бунунла да гираәтин кејфијјәти јүксәлмиш олар.

Сәссиз вә учадан гираәт. Ибтидан мәктәбдә гираәт ики јол илә апарылыр. Бунлардан бири—учадан (сәсли); диқорн иса — сәссиз (динмәз) охудар. Сәссиз оху шакирдләри китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәјә өјрәдир. Сәссиз охуну I синфин икинчи јарым илиндән башлајараг јухары синифләрдә дә давам етдирмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сәссиз оху үчүн көтүрүлән мәтнләр диггәтлә сечилмәли, учадан гираәт үчүн көтүрүлән материалла нисбәтән асан, ушагларын анлағына мувафиг олмалыдыр.

Шакирдләрин чоху сәссиз гираәтдә сакитчәсинә додагалты охујур. Бу адәт охунун сүр'әтини азалдыр, һәм дә синифдә пычылты әмәлә кәлир. Сәссиз гираәт пычылты илә дејил, үрәкдә охумаг кими баша дүшмәк лазымдыр. Буна көрә дә сәссиз оху заманы ушагларын додагалты пычылты илә охумаларына јол вермәмәлидир.

Сәссиз гираәтлә јанашы учадан охунун да мөвгәји бөјүкдүр. Бунсуз гираәт вәрдишини һесаба алмаг мүмкүн дејилдир. Учадан гираәт олмаса шакирдләрин дүзкүн, ифадәли вә рәван охумалары вәрдишини һесаба алмаг чәтин олар. Учадан гираәтдә мәтнин дүзкүн, ифадәли вә рәван охунмасы тәләб олунур, ләкин сәссиз гираәтдә иса әсас тәләб охунун шүүрлу олмасыдыр. Буна көрә дә сәссиз гираәти елә апармаг лазымдыр ки, шакирдләр охунан мәтнин мәзмуну әтрафында јахшы дүшүнсүнләр, мүәллим тәрәфиндән верилмиш суаллара мәтндән лазыми чаваблары тапа билсинләр.

Гираәтин кејфијјәтли олмасында шүүрлу охунун әһәмијјәти бөјүкдүр. Буну нәзәрә алараг сәссиз гираәт јолу илә охунан мәтнин анлашылмасыны ашкара чыхармагдан өтрү мүәллим шакирдләрә ашағыдакы шәкилдә мүхтәлиф тапшырыглар верә биләр:

1. Мәтнин мәзмунуна аид гојулмуш суаллара шифаһи вә ја јазылы чаваб вермәк (суаллар габагчадан тахтада јазылыр).

2. Верилән суаллара ујғун олан чаваблары мәтндән тапыб охумаг.

3. Охунмуш һекајәни һиссәләрә бөлүб планыны тутмаг вә һәр бир һиссәјә башлыг вермәк (III, IV синиф).

4. Охунмушун мәзмунуну нағыл етмәјә һазырлашмаг (мүфәссәл вә ја гыса шәкилдә).

5. Мәтндән мүәјјән парчалары тапыб охумаг.

6. Ифадәли охумага һазырлашмаг (тәмсил, ше'р).

7. Мәтнин мәзмунуна ујғун шәкилләр чәкмәји фикирләшмәк, шәкилли план һазырламаг.

8. Әсәрдә иштирак едәнләрә характеристка вермәк (III—IV синифләрдә).

Сәссиз вә учадан гираәт ики нөвдә апарылыр: 1) әввәлчә сәссиз, сонра учадан; 2) әксинә — әввәлчә учадан, сонра сәссиз.

Һеч шүбһәсиз ки, I, II синифләрдә һәлә мүстәгил оху вәрдиши јахшы инкишаф етмәдијиндән мәтн әввәлчә учадан, сонра сәссиз охунмалыдыр. Бу синифләрдә јени мәтн охундуғу заман шакирдләр бә'зи сөзләри јахшы охуја билмирләр, бу да мәтнин мәзмунуну јахшы анламаг ишини чәтинләшдирир. Буну гаршысыны алмаг үчүн мүәллим мәтнин илк дөфә учадан охутмалы, сәһвләри тәсһий етмәли, мәзмунна аид суаллар гојмалы, сонра сәссиз охудуб, суаллара чаваб тапмаларыны тапшырмалыдыр.

Сәссиз гираәт вәрдишини синифдәнкәнар мүталиә үчүн дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Адәтән ушаглар евдә сәссиз охујурлар. Буну нәзәрә алараг мүәллим сәссиз оху вәрдишини инкишаф етдирмәк үзәриндә чидди иш апармалы, шакирдләри дәрелик үзәриндә мүстәгил чалышдырмалыдыр.

Мүхтәлиф јолларла апарылан гираәт шакирдләрдә маараг ојатдығы үчүн бә'зи һалларда I, II синифләрдә дә кичик вә асан мәтнләри әввәлчә сәссиз охутмаг мүмкүндүр. Мүәллим дәрә һазырлашаркән охуначаг мәтн һиссәләрә ајырыр, һәр бир һиссәјә аид суаллары гејд едир. Дәрәдә кириш мүсаһибәсиндән сонра мәтнин сәссиз охунмасыны тапшырыр, ушаглар мүстәгил, сакит охујурлар. Мәзмунун нечә мәннимсәнилмәсини јохламаг мөгсәди илә мүәллим бир нечә суал верир, ушаглар суаллара чаваб вердикдән сонра мәтн учадан охујурлар.

Дәреликләрдә сәссиз гираәт үчүн мәтн чохдур. Һәтта бу мәтнләрин алтында суал вә тапшырыглар да вардыр (бунлардан әлава мүәллим өзү дә бир сыра суал вә тапшырыг верә биләр). Шакирдләр охудупдан сонра һәмин суаллара әсасән мәтн үзәриндә мүстәгил ишләјиб, планыны туртурлар (I—II синифләрдә мүәллимлә бирликдә, III—IV синифләрдә мүәллимин рәһбәрлији илә сәрбәст) вә план үзәрә мәзмунуну нағыл едирләр, бу да мәктәблиләрин јарадычылыгы ишинин инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Б. Х. РЭНИМОВА,
филологи емләр һәмизәди.

ТАМАМЛЫГЛА ЗЭРФЛИЖИН ФЭРГИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҗан дилиндә бә'зән тамамлыглар зәрфлижин мүәҗҗән нөвләри (заман, јер) бир-бири илә тарышдырылыр вә бунлары мүәҗҗәнләшдирмәк чәтинлик төрәдир.

Хүсусилә исмин јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларында ишланән сөзләрин тамамлыг вә ја зәрфлик олдуғуну мүәҗҗәнләшдирмәк дәгиглик тәләб едир вә һәммин чүмлә үзвләринин тәдрисини чәтинләшдирир. Бу чәтинлик, һәр шейдән әввәл, һәр ики чүмлә үзвләринин ејни формал әләмәтлә (шәкилчиләрлә) ифадә олунмасындан ирәли кәлир.

Ејни формал әләмәтлә ифадә олан сөзләрин һансы әсасә кәрә тамамлыг вә ја зәрфлик олмасыны мүәҗҗәнләшдирмәк үчүн исмин тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларында ифадә олан чүмлә үзвләрини ајры-ајры нәзәрдән кечирәк.

1. Тә'сирлик һалында ифадә олан тамамлыг вә зәрфлик

Тә'сирлик һалында ифадә олан тамамлыг вә зәрфликләр ифадә едилдији нитг һиссәсинин лексик мә'насындан асылыг олараг, заман вә јер мә'насыны өзүндә сахлајыр. Белә вәзијәтдә һәммин сөзүн чүмлә үзвү кими тамамлыг, јахуд зәрфлик олмасыны дәгигләшдирмәк чәтинләшир. Бунун үчүн һәммин чүмлә үзвүнү идарә едән фе'ллә ифадә едилән хәбәри нәзәрдән кечирмәлијик. Тә'сирлик һалында ифадә едилән сөзләри идарә едән фе'ли хәбәр объект тәләб едирсә, о заман тә'сирлик һалында олан сөз васитәсиз тамамлыг олачагдыр.

Мәс.: 1. «Партизанлар мешәдә отуруб, күнүн ахырыны көзләјирдиләр» (Һ. Мейди, «Өлкәм»).

2. «Кәшфијата кетмиш дөјүшчүләр көрпүвү кечиб ахшамы көзләјирдиләр» (Һ. Мейди, «Өлкәм»).

3. Фиридун, сән билдири унут, бу ил мәһсулумуз бол олачагдыр» (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн»).

4. Ирәли кетмәк үчүн дүнәни јох, сабаһы көрмәлисэн. (Һ. Мейди, «Өлкәм»).

5. Бу күнләри, бу кечәләри ким унудар?! (Ә. Мәммәдханлы, «Дирилик чешмәси»).

6. Дәрс илини мүвәфғәҗјәтлә баша вурдуг. Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш «ахшамы», «билдири», «сабаһы», «дәрс илини» ифадәләри лексик чәһәтдән заман мә'насы ифадә етмәсинә бахмајараг, һәммин сөзләр заман зәрфлији јох, тамамлыгдыр. һәммин тамамлыглары идарә едән «көзләјирдиләр», «унут», «көрмәлисэн» вә «баша вурдуг» хәбәрләри гејри-мүтәһәррик фе'лләр олдуғу үчүн зәрфлик јох, объект тәләб едир.

Бә'зән әксинә, исмин тә'сирлик һалында ифадә едилән сөзләр фе'ли хәбәрин мә'на тәләбиндән асылы олараг зәрфлик тәләб едир.

Мәс.: Фиридун бүтүн кечәни јатмајыб, сабаһ бурахамаглары китаб һаггында дүшүндү.

Бу чүмләдә «кечәни» сөзү исмин тә'сирлик һалында ишләнсә дә тамамлыг олмајачаг, чүнки кечәни сөзүнү идарә едән «јатмајыб» фе'ли хәбәри, объект анлајышы дејил, «нә вахт», «нә заман» суалларына чаваб олан заман анлајышы ифадә едән чүмлә үзвү тәләб едир. Буна кәрә дә «кечәни» сөзү чүмләнин зәрфлији олур.

Јахуд: «Бүтүн күнү ушаглар бағчада ојнадылар».

Бу чүмләдә «бүтүн күнү» ифадәси «ојнадылар» хәбәри илә идарә олунараг «нә вахт» суалына чаваб олуб, чүмләнин заман зәрфлији олур.

Тә'сирлик һалында ифадә едилән тамамлыгларын бир гисми дә сөзүн семантикасындан асылы олараг јер мә'насыны ифадә едә билир.

Мәс.: 1. «О, узаглашдыгына кәрә еви кәрә билмәзди».

2. «Гоча сталинградлы дағылмыш, јанмыш евләри сејр едир вә кетдикчә гәзәби артырды». (Һ. Мейди, «Өлкәм»).

3. «Мәним биринчи арзум Москваны көрмәкдир».

Бу чүмләләрдә «еви», «евләри» вә «Москваны» сөзләри иш-һәрәкәтин көрүлмәсиндә объект вәзифәсини дашыјыр. Икинчи төрәфдән, бу чүмләләрдә олан «сејр едир», «көрүб», «көрмәкдир» фе'лләри илә ифадә олунан хәбәрләр, өзләриндән әввәл объект (тамамлыг) тәләб едир. Белә ки, «сејр едир» ифадәси өзүндән әввәл «нәји» суалына чаваб олан тамамлыг тәләб етдији кими, «кәрә билмәди», «көрмәкдир» хәбәрләри

дә тә'сирли фе'лләр илә ифадә олундугу үчүн өзүндән әввәл исмин тә'сирлик һалында объект тәләб едир.

Демәк, јухарыда вердјимиз мисаллардан «еви», «евләри» тамамлыглары семантикача мөкан анлајышы верән исимләрлә ифадә олунсалар да, һәгигәтән ишин жөрүлмә јерини билдирмир.

Јә'ни, «евдән сејр едир», јахуд «Москвадан көрүр» мә'насыны ифадә етмир. Әксинә, һәр һансы бир мөкандан «еви», «евләри» вә «Москваны» объект кими «көрүб», «сејр едир».

Беләликлә, «Москваны», «еви», «евләри» сөзләри чүмләдә ишин, һадисәнин баш вердји јери, мөканы дејил, объект мә'насыны ифадә едир.

Она көрә дә «еви», «евләри» вә «Москваны» сөзләри чүмләннин зәрфлији јох, тамамлығы олур.

Бә'зән дә әксинә, заман мә'насы ифадә едән тә'сирлик һалы да бағлы олдугу фе'ли хәбәрин мә'насындан асылы олараг чүмләннин тамамлығы дејил, зәрфлији олур.

Мәс.: «Јарым саата гәдәр үзүмлү хијабанлары, кирәч гајалыглары вә онларын арасындакы коллуглары кәздим» (Һ. Мейди, «Өлкәм»).

Бу чүмләдә «кәздим» фе'ли илә бағлы олан (ахтармаг мә'насында дејилдир) тә'сирлик һал әслиндә јер мә'насыны ифадә едир. Буна көрә дә «гајалыглары», «коллуглары» чүмләннин јер зәрфлијидир.

1. «О, Бақынын бир чох јерләрини, Хәзәри, әнчир-үзүм бағларыны кәзмишди». (С. Гәдирзадә, «Гыш кечәси»).

2. «— Сән артыг кәниз дејилсән, инди сән јенә дағларын азад гызысан, кет өз доғма јурдуну, чәмәнләри кәз, дүзләри долан».

Биринчи чүмләдә «кәзмишди» фе'ли хәбәри илә бағлы олан «Бақынын (бир чох) јерләрини, Хәзәри, әнчир, үзүм бағларыны» ифадәләри зәрфликдир, чүнки «кәзмәк» фе'ли өзүндән әввәл һәммин ишин ичрасынын јерини ифадә едән сөзләр тәләб едир.

Икинчи чүмләдә «доғма јурдуну», «чәмәнләри» вә «дүзләри» сөзләри чүмләннин јер зәрфликләридир. Чүнки «кәзмәк» фе'ли хәбәри илә идарә олунаг «доғма јурдуну; чәмәнләри» ифадәләри һәммин ишин (кәзмәк) јерини, ичра мөканыны ифадә едир. «Дүзләри» сөзү дә исмин тә'сирлик һалында ифадә едилмәсинә бахмајараг, «доланмаг» исминин ичра мөканыдыр. Буна көрә дә чүмләннин јер зәрфлијидир.

2. Јөнлүк һалында ифадә олунаг зәрфлик вә тамамлыглар

Јөнлүк һалы исимләрә истигамәт мә'насы верир.

Бу истигамәт гаршыда дураг әшјаја вә әшјанын мөканына јөнәлир. Буна көрә дә јөнлүк һал ики мә'наны ифадә едир:

а) әшја мә'насы; б) мөкан мә'насы.

Әшја мә'насына көрә сөз «кимә», «најә» суаллары гаршысында ифадә едилирсә, мөкан мә'насыны ифадә едән сөз «һараја» суалы гаршысында сөјләнир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, фе'лин мә'насындан асылы олараг, јөнлүк һалында ифадә едилән тамамлыгларын бир гисми сөзүн лексик мә'насына көрә «нәјә?» суалы илә јанашы «һараја?» суалына чаваб олса да, чүмләннин зәрфлији јох, тамамлығы олачагдыр.

Мәс.: Мән пәнчәрәдән шәһәрә бахдым.

Бу чүмләдә «шәһәрә» сөзү јер мә'насы ифадә етмәсинә бахмајараг, «бахырам» фе'линин тәләбиндән асылы олараг јалныз объект олур. Бурада «шәһәрә» башга предмет кими бахылма объектидир.

«Шәһәрә» сөзү «кетмәк» фе'ли илә ишләдилсә, о заман «шәһәрә» чүмләннин зәрфлији олар. Јә'ни фе'л мүтәһәррик оларса, онун идарә етдији сөз зәрфлик вәзифәси дашыјыр.

Мөкан мә'насы ифадә едән јөнлүк һалына белә бир мисал сөјләмәк олар:

«Москваја кедирәм» чүмләсиндә «Москваја» сөзү јөнлүк һалында ишләниб, мөкан мә'насы билдирир вә «һараја?» суалына чаваб верир.

Бундан әлавә, «кедирәм» фе'ли мөкан анлајышы илә бағлыдыр. Јә'ни, «кетмәк» фе'ли иши мүәјјән јерә истигамәтләндирир.

Фе'лләрин өз семантикасы, өзүндән әввәлки сөзүн чүмлә үзвү кими тамамлыг вә зәрфлик олмасыны јарадыр. Буна көрә дә «кет» вә бу группдан олан «кәз», «кәз», «јат», «отур» вә с. фе'лләр өзүндән әввәл мүтләг мүәјјән мөкан анлајышыны јарадыр.

Бунун үчүн дә «Москваја кедирәм» чүмләсиндәки «Москваја» сөзү зәрфлик; «Москваја бахырам» чүмләсиндәки «Москваја» сөзү чүмләннин тамамлығы олур, чүнки «бахмаг» фе'ли өзүндән әввәл мүәјјән объект тәләб едир.

Јухарыда кестәрдијимиз «Москваја бахырам» чүмләсиндә «Москваја» тамамлығы «нәјә» суалындан чох, «һараја» су-

алыны тэлэб едир. Лакин «һараја» суалына чаваб версә дә, чүмләнни зәрфлији дежил, тамамлыгы олачагдыр. Чүнки, «бахырам» фе'ли объект тэлэб едир. Дижәр тәрәфдән «Москваја» сөзү һәмни чүмләдә ишин ичра јери дежилдир. Демәк, зәрфлик иш-һәрәкәтин баш вердији, ичра олундуғу јери-мәканы билдирмәлидир.

Мәс.: 1. «Сәһәр дан јери агаранда о, мәнзилә чатды». (Ә. Мәммәдханлы, «Һекајәләр»).

2. Инди о, һәр күн чөлә кедир, гоча кәндлинин шум кәнарында ачдығы сүфрә башында һаһар едирди. (Ә. Мәммәдханлы, «Һекајәләр»).

Бу чүмләрдә «мәнзилә» вә «чөлә» сөзләри исмин јөнлүк һалында ифадә едиләрәк «чатмағ» вә «кетмәк» ишинни мәканыны билдирир. Буна көрә дә чүмләнни јер зәрфлији олур.

Исмин јерлик вә јөнлүк һалларында ифадә едилән сөзләрин тамамлыгы, јахуд зәрфлик олмасыны фәргләндримәк. сөчмәк үчүн, бә'зән, мәсафә дарлығы вә кенишлији әсас шәрт кәтүрүлүр. Бу шәртин, әлбәтгә, елми әсасы јохдур. Истәр мәсафә дар, истәр кениш олсун иш-һәрәкәт, һадисә һәмни мәкәнда баш верирсә, ичра олунурса, белә чүмлә үзвү мүтләг зәрфлик олмалыдыр.

- Мәс.: 1. «Сују стәкана төкдүм».
2. «Сују һовуза төкдүм».
3. «Китабы столун үстүнә гојдүм».
4. «Гәләми портфелә гојдүм».
5. «Пулу чибимә салдым».

Јухарыдакы чүмләрдә «столун үстүнә», «портфелә», «чибимә», «стәкана», «һовуза» сөзләри чүмлә үзвү кими зәрфликдир. Чүнки бу сөзләр ишин ичра олунма јерини ифадә едир. «Стәкана» сөзү илә «һовуза» сөзү саһә етибары илә фәргләнмәсинә бахмајарағ, һәр икиси сујун јерләшдији саһәни ифадә етдији үчүн һәр ики сөз чүмлә үзвү кими зәрфликдир.

3. Исмин јерлик һалында ифадә едилән тамамлыгы

Исмин јерлик һалы ја әшјанын мөвчуд олдуғу јери, ја да әшјаја мәхсус иш, һәрәкәтин баш вердији јери ифадә едир.

Чүмләдә сөз әшјанын мөвчуд олдуғу јери башга әшја васитәсилә билдирдикдә «кимдә?», «нәдә?» суалларына, иш-һәрәкәтин јерини билдирдикдә «һарада?» суалына чаваб олур.

Мәс.: «Китаб һәсәндә галды» чүмләсиндә «һәсәндә» әшја һәдәфи билдирир вә јерлик һалында ишләнән исим «кимдә» суалыны тэлэб едир.

Ајдындыр ки, «китаб» һәсәнин үзәриндә јерләшмәз. Лакин «китабын» һарада олдуғу, јә'ни ишғал даирәси бизә мә'лум дежилдир. «һәсәндә» мә'лум олан әшја вә әшјанын ишғал даирәси арасында олан васитәчи әшјадыр.

Нитгдә, хүсусән чүмләдә даима мөвчуд вәзијәтә көрә һөкм верилмәлидир.

Һәгигәтән бу чүмләдә васитә ролуну ојнајан «һәсәндә» сөзү нисби мәкан мә'насы ифадә етдијинә көрә, белә сөзләрә тамамлыгы демәк олар.

Демәк, јөнлүк һалында олдуғу кими, јерлик һалы да ики категоријаја бөлүнүр:

1. Әшја мә'насыны верән категорија;
2. Мәкан мә'насыны верән категорија.

Биринчи категорија чүмләнни тамамлыгы, икинчи категорија чүмләнни зәрфлији олур.

Мәс.: «Китаб шкафда галды» чүмләсиндә «шкафда» әшјанын јерләшдији мәканы билдирир, «һарада» суалына чаваб олур.

Буна көрә дә чүмләнни зәрфлији олур. Чүнки бу мәкан доғрудан-доғруја о китабын јерләшдији саһәни, јери билдирир. «һәсәндә» сөзү, јухарыда дедијимиз кими, доғрудан-доғруја әшјанын јерләшдији јери дежил, бәлкә о әшјанын јерләшдији мәканы билдирмәк үчүн васитәчидир.

Буна көрә дә, чүмләдә әшјанын јерләшдији јери вә иш-һәрәкәтин баш вердији саһәни билдириб, «һарада» суалына чаваб олан сөзләр зәрфлик, әшјанын јерләшдији мәканын ифадәсиндә васитә олуб, «кимдә?», «нәдә?» суалына чаваб олан сөз исә тамамлыгы олур.

Мәс.: «Гәһрәманын синәсиндә «Гызыл улдуз» ордени парылдајырды». Бу чүмләдә «Гәһрәманын синәсиндә» ифадәси «һарада?» (бә'зән дә «нәдә?») суалына чаваб олуб, «Гызыл улдуз» орденинин јерләшдији мәканы, саһәни ифадә етдији үчүн чүмләнни зәрфлијидир.

Јахуд,

Мәс.: 1. Сән јенә мәни, һәр јаз чичәк ачан бағчамызда, ахан чајларда, далгаланан мешәләрдә көрәчәксән.

2. Инди шаир јенә һәмни бағчада, јенә о гоша сәрв ағачлары алтында отурмушду. (Ә. Мәммәдханлы, «Һекајәләр»).

3. Онлар Гумрунун тохудуғу халчаны дағлардакы јајлағларында сахлајырдылар. (Ә. Мәммәдханлы, «Һекајәләр»).

Биринчи чүмләдә ишләнән «бағчамызда», «чајларда», «мешәләрдә» ифадәләри «көрәчәксән» ишинин мәканыны; икинчи чүмләдә «бағчада», «сәрв ағачлары алтында» ифадәләри «отурмағ» ишинин мәканыны; үчүнчү чүмләдә «јајлағларда» сөзү «сахламағ» ишинин мәканыны ифадә едиб, «һарада?» суалыны тәләб едир вә чүмләннин јер зәрфлији олур.

Исмин јерлик һалында ифадә едилән сөз, идарә олундуғу фе'ли хәбәрин мә'на тәләбиндән асылы оларағ чүмләннин тамамлығы да олур.

Мәс.: «Мәндә бу заман о адама гаршы бир нифрәт тајнајырды». (Ч. Чаббарлы, «Фирузә»).

«Сиздә бир шаир гәлби вармыш, Зәрифә ханым». (М. Сүлейманов, «Јерин сирри»).

Бу чүмләдә «мәндә» вә «сиздә» сөzlәри чүмләннин тамамлығыдыр. Чүнки һеч бир әшја, предмет «мәндә» вә «сиздә» мәканларында јерләшмир.

4. Исмин чыхышлығы һалы илә ифадә олунан тамамлығы вә зәрфликләр

Чыхышлығы һалы ја әшјанын ајрылма нөгтәсини, ја да әшјаја мәхсус һәрәкәтин башланма нөгтәсини билдирир.

Әшја һәдәфи «кимдән?», «нәдән?» суалына чаваб олуб, чүмләннин тамамлығы олур.

Мәкан һәдәфи исә «һарадан?» суалына чаваб олуб, чүмләннин зәрфлији олур.

Бә'зән исмин чыхышлығы һалында мәкан анлајышы ифадә едән сөз, чүмлә үзвү «һарадан?» суалына чаваб олса да, чүмләннин зәрфлији дејил, тамамлығы олачағдыр.

Мәс.: 1. «Мән бу күн гардашымдан мәктуб алдым».

2. «Мән бу күн рајондан мәктуб алдым».

Биринчи чүмләдә «кимдән» суалына чаваб олан «гардашымдан» вә икинчи чүмләдә «һарадан?» суалына чаваб олан «рајондан» сөzlәри чүмләннин тамамлығыдыр.

«Рајондан» сөзүнүн «һарадан?» суалы, һәр шејдән әввәл һәммин сөзүн лүғәти мә'насындан ирәли кәлир. Әслиндә мәктубун кәндәрилмәси рајон—мәкан анлајышы ифадә едән сөз тәрәфиңдән дејил, әксинә, һәр һансы бир шәхс тәрәфиндән ичра едилмишдир.

Мәкан анлајышы ифадә едән сөз һеч бир иши көрә билмәз, әксинә, о мәкандә бу вә јахуд дикәр иш көрүлә биләр,

Буна көрә дә «алдым» хәбәри илә бағлы олан «гардашымдан» вә «рајондан» сөzlәри чүмләннин тамамлығыдыр. Бу ики тамамлығы арасындакы фәрг — биринчи чүмләдә верилмиш «гардашымдан» актив, икинчи чүмләдә верилмиш «рајондан» тамамлығын пассив олмаһыдыр.

«Рајондан» пассив объектин архасында актив бир объект дә вардыр, ләкин актив объект чүмләдә верилмир. Чүмләдә анчағ актив объектин мәканы ифадә едилир.

Демәк, исмин чыхышлығы һалы идарә олундуғу фе'лин тәләбиндән, һәммин сөзүн өз мә'насындан асылы оларағ чүмләдә һәм тамамлығы, һәм дә зәрфлик вәзифәсини дашыја биләр. Буһлары ајры-ајры нәзәрдән кечирәк:

Исмин чыхышлығы һалынын чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнмәсинә бу мисаллары вермәк олар:

1. Чибиндән кағыз пуллар чыхарыб, мәнә узатды. (Ч. Чаббарлы, «Фирузә»).

2. Бирдән гују курулдады, гара нефт гујудан шиддәтлә фантан вуруб, чархы һаваја совурду. (Ч. Чаббарлы, «Фирузә»).

Биринчи чүмләдә «чибиндән» сөзү пулларын јерләшдији вә чыхармағ ишинин мәканыны; икинчи чүмләдә «гујудан» сөзү «нефтин» тутдуғу саһәни ифадә етдији үчүн чүмләннин зәрфлијидир.

Чыхышлығы һалынын чүмләдә тамамлығы вәзифәсиндә ишләнмәси:

1. «Мән сиздән рича етмәк истәјирәм». (М. Ибраһимов, «Азад»).

2. «О, тез көзләрини мәндән чәкди».

3. «Мәшәдибәј көрүшүб, анаһындан ајрылды». (Һ. Мәһди, «Өлкәм»).

Бу чүмләдә «сиздән», «мәндән» вә «атаһындан» сөzlәри чүмлә үзвү кими тамамлығыдыр. Чүнки бу чүмлә үзвләри һеч бир һәрәкәтин—ишин баш вердији; јахуд әшјанын јерләшдији мәкан дејилдир. Демәк, тамамлығы вә зәрфлијин бә'зи нөвләринин чәтин фәрғләмәсинә әсас сәбәб һәр ики чүмлә үзвүнүн ејни формал әләмәтлә ифадә олунмаһыдыр. һәммин чүмлә үзвләрини бир-бириндән ајрмағ үчүн јухарыда гејд етдијимиз шәртләрдән истифадә етмәлијик.

М. НАЧЫЈЕВ,
педагожи елмләр намиээди.

V СИНИФДӘ ФОНЕТИКАДАН КЕЧИЛӘЧӘК БӘЗИ МӨВЗУЛАРЫН МЕТОДИК ИШЛӘНМӘСИ ҺАГГЫНДА

Програм үзрә V синифдә фонетикаја 16 саат вахт верилр. Бурада 9 мөвзунун кечилмәси үчүн 12 саат, бунларын чалышмасы үчүн 2 саат вә һәмин мөвзуја даир јохлама јазы үчүн дә 2 саат вахт ајрылмалыдыр. Беләликлә, фонетика бәһсинә верилмиш вахты ашағыдакы формада планлашдырмаг мүмкүндүр:

1. Данышыг сәсләри вә онун мәхрәчи һаггында гыса мәлүмат	1 с.
2. Сәс вә һәрф	1 с.
3. Әлифба	1 с.
4. Сайт сәсләрин нөвләри	1 с.
5. Аһәнк гануну	2 с.
6. Кечиләнләрә даир шифаһи чалышмалар	1 с.
7. Јохлама јазы	1 с.
8. Неча	1 с.
9. Вурғу	1 с.
10. Самит сәсләр	1 с.
11. Самитләрин орфографиясы	3 с.
12. Самитләрә аид шифаһи чалышмалар	1 с.
13. Фонетикадан кечиләнләрә аид јохлама јазы	1 с.

Чәми: 16 с.

Һәмин 16 саатлыг фонетик материалы шакирдләрә тәдрис едәркән әсас мәшғалә үсулу фонетик тәһлил олмалыдыр.

Инди исә бир нечә мөвзунун методик ишләнмәси гәјдаларынын мүмүнәсини веририк:

Сәс вә һәрф

Дәрсин мәгсәди. Сәс вә һәрфин фәргини вә бунларын ролуну шакирдләрә аилатмаг.

Чох заман шакирдләр сәслә һәрфин фәргини тәчрүби чәһәтдән дәрк едә билмирләр, буна көрә дә онлары сәс чиһазы вә сәс чыхаран үзвләрлә, сәсин мәхрәчи илә, сәсләрин нөв, характер вә с. илә таныш етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә сәс чиһазына аид табло вә шәкилләри көстәрмәк мәсләһәтдир. Јалныз бундан сонра мүәллим шакирдләрә ајры-ајры сәсләрин нечә әмәлә кәлмәсини баша сала биләр, бу заман сәсин әмәлә кәлмәсиндә дил, додаг вә с. үзвләрин фәал ролуну шакирдләр өз көзләри илә көрүр вә мүәјјән сәсләрин дә нечә әмәлә кәлмәсинин шаһиди олурлар.

Сайт сәсләр

Дәрсин мәгсәди. Сайт сәсләрин әмәлә кәлмәси, нөвләри вә јазыдакы әһәмијјәти илә шакирдләри таныш етмәк. Әкәр шакирд фонетика бәһсиндә чәтин вә мүрәккәб мөвзулардан бириси олан сәс бәһсини јахшы мәнимсәјибсә, сайт сәсләри дә јахшы дәрк едәчәкдир. Мүәллим сайтләри кечәркән, сәс, онун әмәлә кәлмәси вә сәс чиһазы һаггында верилән изаһаты тәкәрар етдирир.

Бүтүн зәрури мәсәләләр илә шакирдләрин јахшы таныш олмаларына әмин олдугдан сонра, мүәллим сайтләрин изаһына кечә биләр. Бунун үчүн мүәллим («дағ», «бағ», «гарғыдалы», «гарға», «гурбаға» вә с.) көстәрәрәк, бу сөзләрдәки мүхтәлиф сәсләрә шакирдләрин диггәтини чәлб етдирир вә белә бир нәтичә чыхартдырыр ки, мүхтәлиф анлајышлары изаһ етмәк үчүн сөзләрин тәркибиндәки сәсләр ајры-ајры јерләрдә ишләнә билирләр. Она көрә дә һәмин сәсләрдән мүхтәлиф мәһалар верән сөзләр әмәлә кәлир. Бу да дилин зәнкинләшмәси үчүн чох зәруридир.

Нәһајәт, сайтләри изаһ етдикдә әјани олараг һәмин сәсләрин әмәлә кәлмәси просеонини шакирдләрә өјрәтмәк ләзимдыр. Сонра Азәрбајчан дилиндә олан догғуз сайт сәси, шакирдләрә, дүзкүн тәләффүз етдирмәли вә тәләффүз заманы һәмин сәсләрин мәхрәчинә дә онларын диггәтини чәлб етдирмәлидир.

Бундан сонра дәрсин мөһкәмләндирмәк үчүн шакирдләрә мүәјјән мисаллар верилир. Һәмин мисаллар васитәсилә онлар сөзләрин ичәрисиндән сайтләри вә онларын нөвләрини тапыб мүәллимә кафи чаваблар верирләр.

Орта мектебдә апардығымыз төчрүбә әсасында һәмийн мөвзу бу гајда үзрә ики саата ајрылырды. Бунлардан: додагланан вә додагланмајан сайтләрин һәр биринә бир саат вахт верилірди. Сонра бу мөвзу илә сых әлағәдә олан аһәнк гануну мөвзусуну кечәркән, һәмийн мөвзу һагғында вәрдиш әмәлә кәлирди. Апарылан төчрүбәләрин нәтичәсиндә тәдрисин бу чүр кечилмәси јахшы нәтичә вәрдији мәлум олмушдур.

Инди әјани олараг сайтләри кечмәк үчүн сәсләрин сайт вә самит дејә ики јерә бөлүндүјүнү изаһ етдикдән сонра, бу ашағыдакы сәсләр тахтада јазылыр: гоз, буз, дуз, онлуг, отуз, сөз, көз, үч, дөрд, үтү.

Һәмийн сәсләри шакирдләрә охутдуруб онлары тәләффүз едәркән, додагларын алдығы вәзијјәтинә онларын нәзәри чәлб етдириляр. Бунунла бәрәбәр онларын өзләринә мүәјјән сәсләр тапдырыляр. Нәһајәт, башында, ортасында вә сонунда һәмийн сәсләр олан сәсләр һагғында сәһбәт апарыляр вә бунун да нүмунәләри шакирдләрә тапдырыляр.

Беләликлә, шакирдләрин диггәти додагла тәләффүз едилән һәмийн сәсләрин ики јерә ајрылдығына чәлб етдириляр, бу заман шакирдләрә додагланан галын (о, у) вә додагланан инчә (ө, ү) сайтләр һагғында да мәлумат верилір.

Икинчи саатда исә додагланмајан сәсләр јенә бу гајда илә изаһ едиләрәк, мөвзу тамамланыр.

Һәмийн мөвзуја аид јохлама суаллар

1. Сәсләр нечә јерә бөлүнүр вә һансылардыр?
2. Сайтләр нә чүр әмәлә кәлир?
3. Азәрбајҗан дилиндәки сайтләр һансылардыр?
4. Сайтләр нечә чүрдүр?
5. Бунлары көстәрин!
6. Додагланан сайтләр һансылардыр?
7. Додагланан инчә вә галын сайтләри көстәрин!
8. Додагланан галын вә инчә сайтләрә аид мисаллар тапын!
9. Додагланмајан сайтләр һансылардыр?
10. Бунларын галын вә инчәләрини көстәрин!
11. Бунлара аид мисаллар көстәрин!
12. Башында, ортасында вә сонунда сайт олан бир сөз тапын!

Аһәнк гануну

Дәрсин мәгсәди. Бүтүн Азәрбајҗан дилиндә олан сәсләрин һамысынын аһәнк ганунуна табе олараг јазылмасы гајдаларыны шакирдләрә аңлатмаг.

Һәмийн мөвзу сайтләрә үзви шәкилдә бағлы олдуғундан, кечән дәрс тәқрар етдириләркән сайтләр һагғындакы мәлумат да сорушулур, сонра исә шакирдләрә бир нечә сөз верилір: ајаг, дәннәз, кәзиңти вә с. мүүәллимин рәһбәрлији илә һәмийн сәсләри шакирдләр дүзкүн тәләффүз едир вә һечалара ајрылыр. Догрудур, шакирдләр һәләлик һечә мөвзусуну кечмәмишләр, ләкин онсуз да ибтидан мектебдән һечә илә үмуми шәкилдә таныш олдуғларындан, онлар бу сәсләри һечалара ајыра биләчәкләр. Беләликлә, һәмийн сәсләри һечәја ајырдыгдан сонра, мүүәллим сәсләрин аһәнк һагғында мәлумат вермәклә гаршыда белә бир суал пәјур:

Ким («өл-чү», «у-зун», «а-дам», «и-рә-ли», «ке-дир») сәсләриндәки сайтләри сајар?

Бундан сонра шакирдләр һәмийн сәсләрдәки сайтләри вә онларын нөвләрини көстәриләр. Мүүәллим бу суалдан сонра белә бир нәтичә чыхартдырыр ки, Азәрбајҗан дилиндә олан бүтүн сәсләрдә сайтләр бир-бирини изләјирләр. Бу изләмәнин нәтичәсиндә галын вә инчә, додагланан вә додагланмајан (јәни ејни чинсдән олан) сәсләр һечә ичәрисиндә бир-бирини далынча кәлир, бу исә сәсләрдә мүәјјән бир аһәнк јарадыр, елә бу да аһәнк ганунуну тәшкил едир. Дәрсә даһа да әјанилик вермәк үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә едилір:

Сәсләрин мәхрәчи	Сайтләрин нөвләри	Сәсләр	Мисаллар
Додагланан сайтләр.	галын инчә	о, у ө, ү	гу-зу дәр-дүй-чү
Додагланмајан сайтләр.	галын инчә	а, ы и, е, ә	ал-ма меј-вә, и-рә-ли

Бу чәдвәлдә сәсләрин ичәрисиндә олан сайтләри хусуси ишарә илә гејд етмәк мәсләһәтдир. Бунун, хусусән психолоҗи әһәмијјәти олдуғуну унутмамалыдыр. Бунунла белә шакирдләрә аңлатмаг лазымдыр ки, аһәнк гануну ики јерә ај-

рылыр, бунлар да: додагланан вэ додагланмајан сэслэрин аһэнк ганунундан ибарэтдир.

Нөһажэт, дэрсин мөһкәмләндирилмэси заманы бир сыра мисаллары шакирдлэрин өзлэринэ тапдырараг, шифаһи вэ јазылы чалышмалар васитэсилэ онларын вәрдишлэрини мөһкәмләндирмөјө чалышмалыдыр. Бундан сонра дэрсликдэки мәтнлөрдөн шакирдлэрэ тапшырыг верилэрэк дэрс битир.

Аһэнк ганунуна тэдрис планы үзрө ики саат вахт верилдијиндөн, бунун икинчи сааты алынма сөзлэрин аһэнк ганунуна сэрф едилмелидир.

Бурада иш јенэ эввөлки кими давам етдирилир, анчар ашағыдакы кими характер сөзлэр сечмөк лазымдыр: («пионер», «катиб», «китаб», «әла», «даһи», «мусиги», «аһэнк»).

Бу сөзлэр дә јенэ эввөлки кими һечалара ајрылыр вэ сонра (там мәти) чүмлэ ичэрисиндэ ишләдилэрэк, ахырларына кәлән шәкилчиде диггөт етдирилир. Мәс.: «Пионерлэр ичласа топлашырлар» чүмлэсиндэ пи-о-нер-лэр сөзүнүн сонуна кәтирилән лэр шәкилчисиндэки э саитини сәбабини изаһ едәркөн аплатмалыдыр ки, бу, пионер Азәрбајчан сөзү дејилдир. Сонра мүгајисә үчүн (гузунун рәнки гарадыр) чүмлэси кәтүрүлүр вэ пионер сөзүнүн илк һечасы инчә (и), икинчи һечасы галын (о), үчүнчү вэ солунчү һемалар исә инчә (нер-лэр)дир.

Икинчи чүмлэдэки «гузунун рәнки гарадыр», «гузунуя» сөзүндөки һечалар «гу-зу» галын олдуғундан, сонра кәлән һечая «нуи» шәкилчиси кәтирилмишдир. Беләликлә, эввөлки бир-бирини изләјән додагланмыш галын һечалар нәзэрә алынараг «гузу» сөзүнүн сонуна, јә'ни додагланан галын саитдөн ибарәт олан «нуи» шәкилчиси кәтирилмиш вэ «гузунун» сөзү алынмышдыр. Ејни илә «пионерлэр» сөзүнүн сонундакы шәкилчиде дә јенэ өзүндөн эввөлки һечаны пи-о-нер-лэр сөзүнүн сон һечасы олан «лэри», јә'ни инчә саити нәзэрә алараг, сонун инчә һеча тәләб етдијиндөн инчә «и» артырылыб «пионерлэри» сөзү алыыр.

Демәли, Азәрбајчан дилиндэ ишләнән бир сыра алынма сөзлэр вардыр ки, бунлар да јенэ аһэнк ганунуна табе етдирилир. Бу заман онларын көкү тәһриф едилмәдән олдуғу кими галыр, јалыз сон һечасы нәзэрә алынараг она мүнасиб шәкилчи кәтирилир вэ беләликлә һәмин сөз аһэнк ганунуна ујғунлашдырылыр.

Бундан сонра дэрсин мөһкәмләндирмөк үчүн даһа бир сыра бу кими сөзлэр—мисаллар тапдырылыр. Бу вәрдишлэрини даһа да мөһкәмләндирилмэси үчүн шакирдлэрэ мүјјән алынма сөзлэр верилир вэ онлардан кичик мәтнлэр дүзәлтмәлә-

ри тапшырылыр. Сонра һәмин сөзлэри лүгәт дәфтәрчәлэринә јазмалары мәсләһәт көрүлүр. Беләликлә, бир тәрәфдән шакирдлэр өз ешитдиклэри алынма сөзлэрлэ таныш олурлар, дикәр тәрәфдән дә һәмин сөзлэрин орфографјасыны өјрәнәрәк, буну өз дәфтәрлэринә гејд едирлэр. Бундан сонра мүәллим шакирдлэрэ тапшырыг верир ки, онлар мүјјән әсәри охујуб, орадакы алынма сөзлэри дәфтәрлэринә гејд етсинлэр.

Беләликлә, аһэнк гануну мөвзусуну шакирдлэр кечиб гуртардыгдан сонра онун чалышмалары үчүн дэрс планында кәстәрилән үчүнчү сааты вермөк лазымдыр. Бундан башга һәмин мөвзу, бир тәрәфдән мүхтәлиф мөвзулары кечилиши заманы чари шәкилдә тәкрат етдириләчак, дикәр тәрәфдән дә фонетиканын дикәр мөвзулары кечириләркөн јазы мөшгәллэри вэ тәкрат саатлары васитэсилә һәмин вәрдишлэри мөһкәмләндирмөк мүмкүн олачагдыр.

Һәмин мөвзуја аид јохлама суаллар

1. Аһэнк гануну нәјә дејилир?
2. Алынма сөзлэр аһэнк ганунуна нечә табе етдирилир?
3. Додагланмајан саитлэрин аһэнк ганунуна изаһ едир.
4. Додагланан саитлэрин аһэнк ганунуна изаһ едир.
5. Аһэнк ганунуна аид мисаллар тапын.

Самит сәслэр вэ онларын тәснифи

Дэрсин мөгсәди. Самитлэрин әмәлә кәлмәсини, Азәрбајчан дилиндэки самитлэри, онларын кар вэ чинкилтили олмасыны шакирдлэрә аплатмаг.

Һәмин мөвзуја онларын орфографјасы да дахил олмаг шәрти илә 4 саат вахт верилмишдир.

Биринчи дәрәдә самитлэрин әмәлә кәлмәси һаггында шакирдлэрә мә'лумат вермелидир.

Артыг онлар һәлә фонетикадан кечдиклэри илк дэрсләрдә сәсин әмәлә кәлмәси просеси илә таныш олмушлар. Бу мөфһум онларда саитлэрин кечилмәси илә даһа да мөһкәмләндирилмишдир. Она көрә дә бир тәрәфдән һәмин мә'луматлар јенидән тәкрат етдирилир, дикәр тәрәфдән дә јени мөвзу, јә'ни самитлэрин әмәлә кәлмәси онлара өјрәдилир.

Бу мөгсәдлә тәхминән ашағыдакы суаллар гојула билэр:

Самитлэри әмәлә кәтирән сәс теллэри нә едир?

Бу заман нәфәс боруеундан һава нечә чыхыр?

Додагланан сәслэр нечә әмәлә кәлир?

Додагланмајан сәслэр нечә әмәлә кәлир?

Беләликлә, сәитләрин әмәлә кәлтәси просесини шакирдләрин хатырына салдыгдан сонра, дәрәс давам етдириләрәк ашағыдакы суаллар верилир:

— («б», «р», «н») сәсләрини тәләффүз еднн.

— Һәмин сәсләри тәләффүз едәркән сәс үзвләринин ашағыдакы вәзијјәтинә фикир верин.

Һәмин сәсләрин әмәлә кәлтәси заманы сәс телләринин нәфәс борусунун, һава ахынынын, ејни заманда ағыз бошлуғундакы дил, диш вә додагларын вәзијјәти илә шакирдләр әјани олараг таныш етдирилир, беләликлә онлара ајдын олур ки, үмумијјәтлә самитләр тәләффүз едиләркән нәфәс борусу даралараг кәркин бир вәзијјәт алыр вә һава ахыны ағыз бошлуғунда маниәјә раст кәләрәк харичә чыхыр. Анчаг бурада додаг, диш вә дилин мүхтәлиф вәзијјәт алмасы, самитләрин мүхтәлиф формада сәсләнмәсинә сәбәб олур. Беләликлә, дилимиздә 23 самит сәс вардыр:

Б, в, г, ғ, д, ж, з, ј, к, қ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, һ, ч, ц, ш.

Бу самитләрлә шакирдләр, үмумијјәтлә таныш олдуғдан сонра дәрәсин мөһкәмләндирилмәсинә башланьлыр. Бу мөгсәдлә тәхминән белә суаллар верилир:

Әввәлиндә «б» самити олан сөз де (баш, бөјүк, биләк, бәдән, базар).

Ахыры «з» самити илә битән бир нечә сөз де (колхоз, гоз, буз, дуз, улдуз, көз).

Сонра һәмин сөзләри чүмлә (там мәтн) ичәрисиндә ишләтдирмәли вә сонундакы, јахуд әввәлиндәки самити дәјишдирмәли, мәсәлән:

гоз, гар, ган

газ, ган, гар

гоз, тоз, боз

гал, пач, гаш вә с.

Белә чалышмалар васитәсилә шакирдләр самитләрин чүмлә ичәрисиндәки ролу илә јахындан таныш едилерләр. Сонра шакирдләрә белә бир ев тапшырығы тәклиф олунур: газ (тоз, тој); јағыш (јарыш, јазыш, јапыш); адам (анам, атам); илан (Иран, идман) вә с. кими сөзләри кәтүрүб, һәрәсинин баш, орта вә сон самитләрини бир нечә дәфә дәјишәрәк јени мәналы сөзләр алмаларыны вә онлары чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәклиф етмәли. Ејни заманда самитләри дә сырәсы илә өзбәрләмәји тапшырмалыдыр.

Икинчи (45 дәгигә) дәрәсдә кар вә чинкилтили самитләр кечилир. Әввәлчә јазылы тапшырыг јохланьлдыгдан сонра самит сәсләрин әмәлә кәлтәсинин шифаһи олараг јохланьлмасына башланьр. Бундан сонра самит сәсләрин ики јерә бөлүнмәсини (кар вә чинкилтили самитләрин әмәлә кәлтәсини)

шакирдләрә изаһ етмәјә башлајыр. Бу мөвзунун шакирдләрә даһа јахшы вә әјани баша салынмасы үчүн самитләрин бөлкүсүнү кәстәрән чәдвәл дә онлара верилә биләр:

Кар самитләр

п ф т с ш к ч х һ

Чинкилтили самитләр б в д з ж к ч ғ г р л м н ј

Һәмин чәдвәл илә шакирдләр таныш оларкән онлара дәрк етдирмәк лазымдыр ки, мүәјјән кар сәсләрин гаршылығы олан чинкилтили самитләр олса да, бәзиләринин гаршылығы јохдур. Бундан сонра мәсәлән, («пул», «јол») кими сөзләр верилир. Бу сөзләрин башында олан кар «п» сәсини чинкилтили «б» сәсинә чевирмәк тәклиф едилир. Нәтичәдә «пол», «бол» кими, јени мәналы сөзләрин әмәлә кәлтәсинин шаһиди олуруг. Сонра һәмин сөзләри јенә там мәтн—чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк тәклиф едилир. Беләликлә, һәмин кар вә чинкилтили самитләрин һәјати-тәчрүби әһәмијјәти олдуғу шакирдләрә дәрк етдирилир.

Даһа сонра, дәрәси мөһкәмләндирмәк вә верилән вәрдишләри даһа да гүввәтләндирмәк мөгсәди илә шакирдләрә бу чүр чалышмалар даһа чох верилир. Мәс.: Шакирдләрә (Әждәр) сөзү вериләрәк онун ичәрисиндә олан «ж» сәсини башга бир самитлә әвәз етмәк тапшырылыр.

Онлар бир гәдәр фикирләшдикдән сонра: («Әждәр», «Әфсәр», «Әкбәр» вә с.) сөзләр тапырлар. Бундан сонра һәмин сөзләр там мәтн—чүмлә ичәрисиндә ишләтдирилир. Сонра дәрәси јекунлашдырараг, шакирдләрә ев тапшырығы вермәли, нәһәјәт кар вә чинкилтили самитләри талмаларыны онлара тапшырмалыдыр.

Сонракы ики саатын бир саатында самитләрин орфографиясы кечилир. Икинчи 45 дәгигәдә кечилмиш кар вә чинкилтили самитләр дә тәкрар етдирилдикдән сонра (г, ғ, к, ј, т, д) сәсләри изаһ едилмәјә башланьр.

Бир-биринә охшајан һәмин гәјда бир саатын әрзиндә кечилир. Јердә галан бир саат исә үмумијјәтлә самитләрин шифаһи чалышмаларына верилир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, «г—ғ», «к—ј» вә «т—д»нын кечмәсини изаһ етдикдән сонра шакирдләрә «балыг», «додаг» вә с. сөзләр верилир, сонра бу сөзләри чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк онлара тәклиф едилир, шакирдләр исә ашағыдакы формада чүмләләр дүзәлдирләр:

Илан балығы чох јағлы олур.

Инәк гатыгы дады олур вә с.

Бундан сонра «балыг», «гатыг» сөzlәри һәм ин чүмләләр ичәрисиндән аҗрылып кәтүрүлүр, сонра да ону шәкилчисиз «балыг», «гатыг» шәклиндә, нәһәјәт чүмләдә ишләндији «балыгы», «гатыгы» формасында јаздырыб тәләффүз етдирмәк лазымдыр. Бундан сонра һәм ин «балыг», «гатыг» сөzlәрини ди кәр чүмләләр ичәрисиндә дә ишләтдирмәлидир.

Сонра бу сөzlәр «балыгы—балыгда», «гатыгы—гатыгдан» шәклиндә тахтада јан-јана јазылыр вә шакирдләрә белә бир суал верилир:

— Ушаглар, бу сөзүн көкү балыг олдугу һалда, нә үчүн бир јердә буну балыг шәклиндә, сонунда «г» јаздыгымыз һалда, башга чүмлә ичәрисиндә бунун сопу «г» илә јазылмышдыр.

Бу һалда шакирдләр бирдән-бирә белә көзләнилмәз суала дүзкүн чаваб верә билмәјәчәкләр. О заман мүәллим шакирдләрә изәһ едир ки, «балыг» сөзүнүн сонуну дәјишиб «балыгы» формасында ишләтдикдә «г» сәсиндән әввәл дә, сонра да «ы» сәси вардыр, јәни сөзүн әслиндә олан г сәси ики сайт арасына дүшмүшдүр. Демәк «г» сәси ики сайт арасына дүшүкдә «г» сәсинә чеврилир. Белә бир нәтичә чыхарылдыгдан сонра, «јанаг», «додаг», «чанаг», «голбаг», «гочаг», «занбаг», «дырнаг», «ајаг» вә с. сөzlәр тапдырылып, онлар да ики сайт арасына салдырыларәг ишләтдирилир.

Бундан сонра мүәллим шакирдләрә, «үфүг», «шәфәг» вә с. бир сыра сонунда «г» сәси олан алынма сөzlәр верир. Бунлар да ики сайт арасында ишләтдирилир. Шакирдләр бу заман әјани оларәг көрүрләр ки, бу сөzlәр «үфүгә», «шәфәги», «шәргә» формасында ишләнир вә һәм ин сөzlәрин сонунда олан г—г-ја чеврилмир. Нәһәјәт, «һаг» кими бир нечә тәк һечалы сөз дә кәтүрүлүб тәһлил етдирилдикдән сонра, әввәлчә чыхарылан нәтичә даһа да тамамланмыш олур.

Дилимиздә белә бир спесифик сөвти ганун олдугуну шакирдләрә аңлатдыгдан сонра; ән мүһүм дәрә мәрһәләси олан мөһкәмләндирмәјә башланмалыдыр.

Бу заман шакирдләрә ашағыдакы сөzlәр верилә биләр:

Тохумаг—алмаг	дамаг—охумаг
доваг—һаг	додаг—шәфәг
говаг—далаг вә с.	

Бу чүр сөzlәри шакирдләрә тапдырдыгдан сонра бунлары там мәтн—чүмлә ичәрисиндә ики саат арасында ишләтдирмәли вә бу барәдә онларда вәрдиш јаратмаға чалышмалы-

дыр. Нәһәјәт, әв тапшырыгы верилдикдән сонра дәрә битмәлидир.

Беләликлә, дөрдүнчү саат—45 дәгигәдә шакирдләрә «к» сәсинин «ј» сәсинә вә «г» сәсинин «г» сәсинә кечмәси өјрәдилир. Бу мөвзулар исә әввәлки г-нын г-ја кечмәси мөвзусуна чох охшадыгындан, дәрәсин кедиши, демәк олар ки, әввәлки гајда үзрә апарылачагдыр.

Һәм ин мөвзу үчүн јохлама суаллар

1. Самитләр нә чүр әмәлә кәлир?
2. Самит сәсләри сырасына көрә сөјләјин.
3. Кар самитләр нә чүр әмәлә кәлир?
4. Чинкилтили самитләр нә чүр әмәлә кәлир?
5. Кар вә чинкилтили сәсләри сырасы илә сөјләјин.
6. Нә заман «г—г»ја кечир?
7. Мисал кәстәрин.
8. Нә заман «к—ј»ја кечир?
9. Мисал кәстәрин.
10. Нә заман «т—д»ја кечир?
11. Мисал кәстәрин.
12. Нә заман («г, к, т») сәсләри («г, ј, д»)ја кечмәзләр?
13. Мисал кәстәрин.

План үзрә фонетиканын шифаһи чалышмасына ики саат, јохлама јазысына да ики саат вахт аҗрылмалыдыр; ләкин шифаһи чалышма үчүн һәр бир мөвзунун сонунда мүәјјән суаллар верилмишдир. Шифаһи тәкрар заманы мүәллим лазым биләрсә, һәм ин суаллардан истифадә едә биләр.

Бурада мәшғәлә формасы мүсаһибә вә еврестик олдугу кими, фонетик тәһлил дә ола биләр, јалныз кәстәрилән мисаллар вә верилән мәтнләр үзәриндә шакирдләрин өзләринин дүшүмәси вә бу мәсәләләрә аид онларын өзләринин јарадычы вә ардычыл чаваблар һазырламасы лазымдыр. Бу исә онларын сәрбәст ишләмәләрини дә тәмин етмиш олар.

Јазы мәшғәләсинә кәлдикдә јохлама имла формасында апарылмалыдыр.

Фонетиканы кечәркән апарыласы јохлама јазыдан башга, чари грамматик тәһлилләр вә јазылы ишләр дә һәм ин вәрдишләри мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмәлидир. Бунун үчүн сечилән мәтнләрин фонетик мисалларла зәкин вә долгун олмасына чалышмалы, һәм ин мәшғәләләр исә тәкрарыш давамы кими, көрүлән ишләрә дә јекун вурмалыдыр. Бу заман верилән мәлүматлар бир зәнчир һәлгәси кими, тамамланмыш би-

ликләрден ибарәт олмалыдыр. Шакирдләрин мә'луматларында олан мүдәттә кәсирләр исә һәмийн тәкрат чалышмалар заманы тамамланмалыдыр.

Тәкрат үчүн методик әдәбијатда кәстәрилән хүсуси карточкалардан да истифадә етмәк фәјдалыдыр. Бу чүр карточкалар ашағидакы формада дүзәлдилә биләр:

Карточка нүмунәси:

1. Ачылды јазым,
Сөһбәтим сазым,
Сән һүнәр кәстәр,
Мән ше'р јазым. (С. Вургун)

Һәмийн ше'рдәки сөзләри һечалара ајырын.

2. Ичәрисиндә «г—ғ», «к—к», «т—д» сәсләри олан сөзләр јазын.

3. Јухарыда дүзәлтдијиниз чүмләдәки сөзләри әлифба сьрасына кәрә дүзүн.

Көрүндүјү кими, һәмийн карточкалар һеч дә четин вә мүрәккәб дејил вә үч сәлә суалдан ибарәтдир. Әввәлчәдән тәртиб олунмуш һәмийн карточкалар шакирдләрә најланылыр вә бурадакы суалларын чаваблары үзәриндә дүшүнмәјә 5—6 дәгигә шакирдләрә вахт верилир. Бу заман һәр кәс өз карточкасыны кәтүрүб, фәрди олараг онун үзәриндә дүшүнүр. Нәһәјәт, әввәлчәдән ад, фамилијалары вә карточка нөмрәси јазылмыш кағызлар үзәриндә һәмийн суалларын чаваблары гејд едилир. Дәрсин сонунда, һәмийн карточкалар вә онларын чаваблары топланараг евлә јохламаг үчүн мүәллимә верилир.

Шәрифә СУЛТАНОВА,
Азәрбајжан Дәвләт Дилләр Институтунун
мүәллими.

ӘДӘБИ ГИРАӘТ ТӘДРИСИНӘ ДИГГӘТИ АРТЫРАГ

«Мәктәбин һөјәтлә әлағәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һагғында» Ганунда кәстәрилир ки: «Совет мәктәбинин башлыча вәзифәси шакирдләри һөјәтә, ичтимаи-фәјдалы әмәјә һазырламагдан, үмуми тәһсилин вә политехник тәһсилин сөвијјәсини кәтдикчә јүксәлтмәкдән, елмин әсасларыны јакшы билән савадлы адамлар јетишдирмәкдән, кәчләри социализм чәмијјәти принципләринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда, коммунизм идејалары руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир».

Шүбһәсиздир ки, јухарыда кәстәрилән кејфијәтләрин кәччә нәслә ашыламанасында әдәби гираәт дәрсләринин хүсуси ролу вардыр. Мәктәбләримиздә әдәби гираәт тәдريسинин әһәмийјәтини дүзкүн вә дәриндән анламаг үчүн, һәр шејдән әввәл бу дәрсләрин гаршысында гојулан мәгсәд вә вәзифәләри ајдын тәсәввүр етмәк ләзимдыр.

Әдәби гираәт дәрсләринин башлыча мәгсәди, шакирдләрә сијаси-мәфкурәви вә әхлаги тәрбијәни ашыламагдан ибарәтдир. Мүәллим бәдий әсәрләр вәситәсилә шакирдләрдә әмәјә социалист мүнәсибәти јаратмалы, онларда достлуг, јолдашлыг, Вәтәнә вә халга сонсуз мөһәббәт вә сәдагәт һиссләри тәрбијә етмәлидир.

Бундан башга әдәби гираәт дәрсләри шакирдләрдә ана дилинә вә зәнкин әдәбијјатымыза севки ојатмалы, әдәби әсәрин мазмунуну, мәфкурәви истигамәтини вә бәдий вәситәләрини онларә шүүрлу сурәтдә мәнимсәтмәли, шакирдләрдә дүзкүн, ифадәли вә бәдий гираәт вәрдишләри јаратмалыдыр.

Әдәби гираәт дәрсләриндә һәмчинин шакирдләрин сөз еһтијатларыны артырмаг, һәфизәләрини зәнкинләшдирмәк вә

тасаввурларини дегиглөшдирмөк мәсәләләринә дә чидди диг-
гәт вермөк, онларын мұһакимә бачарығыны ардычыл сурәт-
дә инкишаф етдирмәжә чалышмаг лазымдыр.

Әлбәттә, јухарыда гејд едилән мәгсәдләрә бирдән-бирә
чатмаг мүмкүн дејилдир. Мүәллим тә'лим заманы бу мәгсәд-
ләри бир-бири илә үзви сурәтдә әлагәлөндирмәји вә тәдричән
һәјата кечирмәји бачармалыдыр.

Јахшы тәшкил едилән әдәби гираәт дәрсләри шакирдлә-
рин коммунист тәрбијәсинә, материалист дүнјакөрүшүнүн ин-
кишафына хидмәт етдији кими, онларын бәдиә зөвгүнүн арт-
масыны вә естетик тасаввурларинин зәнкиләшдирилмәсини
дә тә'мин едир.

Зәнкин совет әдәбијјатымыз шакирдләрин мә'нәви инки-
шафы үчүн бөјүк бир васитәдир. Шакирдләр бәдиә әсәрләри
охујуб тәһлил етмәклә онлардакы мүхтәлиф сурәтләрин да-
хили аләмини өјрәнир, әсәрин мәфкурәви мәзмуну илә таныш
олур вә бу әсәрләрин тә'сири алтында јүксәк әхлаги сифәтлә-
рә јијәләнирләр.

V—VII синуфләрин әдәби гираәт дәрси шакирдләри ју-
хары синуфләрдә кечилән әдәбијјат тарихи фәннини дәриндән
вә мөһкәм мәнимсәмәжә һазырлајыр. Она көрә дә бу синуф-
ләрдә шакирдләр бәдиә әсәри тәһлил вә онун мәзмунуну на-
гыл етмәји, әсәрдәки гәһрәманларын сөчијјәсини вә дүзкүнлү-
јүнү мүөјјәнләшдирмәји бачармалы, әсәрдә һадисәләрин за-
ман вә мөкан шәраитини, баш гәһрәманын башга сурәтләр-
лә гаршылыгыла әлагәсини тә'јин едә билмәлидир.

Әдәби гираәт дәрсини јүксәк сәвијјәдә кечмәк үчүн она
чидди сурәтдә һазырлашмалыдыр. Бу ишдә дәрсин кириш
мәрһәләсинә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Мүәллим дәр-
сә кириши елә тәшкил етмәлидир ки, охунулачаг әсәрә ша-
кирдләрдә мараг ојатмагла, онларын диггәтини әсәрин баш-
лыча чәһәтләринә чөлб едә билсин.

Габагчылы мүәллимләр јени дәрсин кириш мәрһәләсиндә
мүсаһибә үсулундан даһа чох истифадә едирләр. Чанлы, мәз-
мунлу вә мараглы гурулан мүсаһибә, кечиләчәк әсәр һаг-
гында шакирдләрдә мүөјјән тасаввур ојадыр вә онларын дәр-
си дәриндән мәнимсәмәләринә көмәк едир.

Лакин мүсаһибә үсулуну һәр дәрсдә тәтбиғ етмәк олмаз.
Мәсәлә, Низамини «Султан Сәнчәр вә гары һекајәси» үзрә
апарылачаг јени дәрсә Султан Сәнчәр һаггында мүсаһибә илә
башламағын фајдасы јохдур. Белә мүсаһибә марагсыз кечәр
вә нәтичәсиз олар. Чүнки шакирдләрин һәлә Султан Сәнчәр
һаггында һеч бир мә'луматы јохдур.

Јени дәрсин кириш мәрһәләсиндә, мәсәлә, V синуфдә
И. Туркеневи «Муму» һекајәси үзрә јазычынын һәјаты, Ч.
Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси үзрә 1905-чи ил ингила-
бы, С. Рүстәмин «Чалајев» ше'ри үзрә вәтәндаш мұһарибә-
синдә агвардијачылара гаршы совет адамларынын мұбари-
зәси һаггында вә с. бу кими мүсаһибәләр апармаг олар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гираәт заманы шакирдләрин бир
гисми охудуғлары әсәрләрин јалныз мәзмун чәһәтләри илә
марагланыр, онун тәсвири чәһәтләринә исә аз фикир верир-
ләр. Буна јол вермәмәк үчүн мүәллим гираәтдән габаг ша-
кирдләри бу һагда хәбәрдар етмәли вә онларын диггәтини
әсәрин мәзмуну илә јанашы, онун тәсвири чәһәтләринә дә
чөлб етмәлидир.

Бакынын 172 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Јасын Әфән-
дијев кечдији һәр јени дәрсдә мөһз белә һәрәкәт едир. Мәсә-
лә, о, V синуфдә А. Шангин «Мәктуб јетишмәди» һекајәси
үзрә јени дәрсдә гираәтә кечмәздән әввәл, шакирдләрин диг-
гәтини әсәрдәки тәбиәт мәнзәрәләринә, тәбиәтин нечә тәс-
вир едилдијинә, тәсвир олунан тәбиәт мәнзәрәләринин һансы
фәслә анд олдуғуна, тәбиәт тәсвирләринин әсәрин мөвзусу илә
нечә әлагәлөндирилдијинә вә с. чөлб едир.

Мүәллим өз кириш мүсаһибәсиндә, охунулачаг әсәрин
мәзмуну илә әлағадар олараг, тәбиәт мәнзәрәләрини әкс ет-
дирән бир сыра шәкилләрдән дә истифадә етмәлидир. Дәрсдә
белә әјанилик, кечилән әсәрин дәриндән дәрк едилмәсинә вә
мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Мүәллим Јасын Әфәндијев V
синуфдә А. С. Пушкинин «Гафгаз» ше'ри үзрә ашардыгы дәр-
син кириш мүсаһибәсиндә шакирдләрә Гафгазын көзәл мән-
зәрәләрини: дағларыны, сылдырым гајаларыны, дәрәләрини,
сүр'әтли ахан чошгун суларыны тәсвир едән шәкилләр көстә-
рир вә беләликлә, онларда һәм охунулачаг әсәрә бөјүк мараг
ојада билир, һәм дә шакирдләрдә Гафгазын зәнкин тәбиәти
һаггында чанлы тасаввурлар јарадыр.

Әдәби гираәт дәрсләриндә, хүсусилә јазычыларын һәјат
вә јарадычылығыны кечәркән, экскурсијалардан истифадә ет-
мәк фајдалыдыр. Шакирдләри јазычылара һәср едилән сәр-
ки вә музејләрә вә ја онларын адлары илә әлағадар олан јер-
ләрә апармаг, јазычыларын һәјат вә јарадычылығыны дәрин-
дән өјрәнмәжә бөјүк мараг ојадыр вә бу саһдә шакирдләрин
биликләринин артмасына хејли көмәк едир.

Әдәби гираәт дәрсләриндә бәдиә әсәрләрин гираәти чох
мүһүм јер тутур. Гираәтдән мәгсәд охунан әсәрин мәзмунуну

вә захири чәһәтләрини мәнимсәтмәклә јанашы, һәм дә мүәллифин әсәрдә вердији һисс вә дуғулары, әсәрдәки сәнәт вә бәдиилији шакирдләрә чатдырмагдан ибарәтдир.

Бәдии әсәр охунаркән шакирдләр орадакы сурәтләри өјрәнир вә дәрк едирләр. Бу сурәтләр онлара јазычынын тәәсүрат вә дуғуларыны билдирир. Она көрә дә әсәрдә сөзләр васитәсилә ифадә олунан сурәт вә шәкилләр дүрүст вә чанлы сурәтдә охунмалыдыр. Лакин шакирдләр чох заман белә бир гираәтин өһдәсиндән мүвәффәгijјәтлә кәлә билмирләр. Мүәллим, әсәри охујаркән шакирдләрин бурахдығы сөһвләри дүзәлтмәк үчүн гираәти тез-тез кәсмәјә мәчбур олур. Бу исә бәдии әсәрин гираәтиндән алыначаг тә'сирин зәифләмәсинә вә шакирдләрин охунан парчаны марагсыз динләмәләринә сәбәб олур.

Буна јол вермәмәк вә дәрсиң ән тә'сирли васитәләриндән бири олан бәдии әсәрин ифадәли охунмасыны тә'мин етмәк үчүн Бакының 176 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Баһирә Агајева јолдаш синифдә илк гираәти һәмишә өзү апарыр вә бу јол илә дәрси мараглы вә кејфијјәтли гурмаға чалышыр.

О, гираәт заманы ики әсас чәһәтә: шакирдләри ифадәли гираәтә алышдырмаға вә мәтнин мәзмунуну мәнимсәмәкдә, әсәри тәһлил етмәк бачарығы кәсб етмәкдә онлара јардым кәстәрмәјә фикир верир.

Мүәллимин нүмунәви ифадәли гираәти әсәрин тәһлили-нә истигамәт верир вә онун мәзмунуну дәрк етмәк үчүн әсас олур.

Мүәллим Б. Агајева шакирдләри јахшы охумаға алышдырмаг үчүн, онларын јалныз сөз вә ја чүмләләри рәван ифадә етмәләри илә кифајәтләнмир. Охунан мәтнин мә'насыны јахшы баша дүшмәләринә, мәтни тон вә аһәнк хүсусијјәтләринә ујғун ифадә едә билмәләринә чалышыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бизим дүзкүн әдәби данышмағымыз, ваһид әдәби дилимиз, мәктәб вә мәтбуат дилимиздир. Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат мүәллими дә өз данышығында мәһз бу ваһид әдәби дилин гајдаларына риәјәт етмәли вә өз шакирдләринә дә буну мөһкәм сурәтдә өјрәтмәлидир. О, шакирдләрә әсәрдәки һисс, һәјәчан вә фикирләри ифадә етмәк вәрдишләри ашыламалыдыр. Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, ифадәли гираәтдә зәнкин интонасија олмалыдыр. Јә'ни, сәс мәтидәки фикирләрә көрә мөгсәдә ујғун сурәтдә јүксәлдилиб-алчалдылмалы, һәмчинин гираәтин сүр'әтиндә јеринә көрә јаваш вә тез охумаг көзләнилмәлидир. Гираәт

заманы фасиләләрдән мүтләг истифадә етмәк лазымдыр. Чүн-ки охунан парчадакы фикирләри дәриндән гаврамаг, әсәрин мәзмунуну јахшы дәрк етмәк үчүн фасилә, һәм охујана, һәм дә динләјәнә бөјүк көмәк едир.

Бундан башга гираәт заманы: шадлыг, тәәччүб, горху кими психоложи һаллар, кинајә, истәһза, зарафат вә с. бу кими мүрәккәб һисс вә һәјәчанлар да ифадә едилмәлидир.

Мүәллим Б. Агајева бүтүн бунлары шакирдләрә јалныз изаһ етмәклә кифајәтләнмир, ејни заманда өзүнүн долғун, бәдии, ифадәли гираәти илә буна көзәл нүмунәләр кәстәрир.

Мүәллим гираәт заманы шакирдләрин ачыг, ајдын сәслә охумаларына, вурғулары јерли-јериндә ишләтмәләринә, интонасијаја риәјәт етмәләринә вә с. хүсуси фикир верир. Мәһз буна көрә дә онун шакирдләри бәдии әсәрләр үзәриндә дүрүст мәнтиги мұһакимә јүрүтмәји, бу әсәрләри етрафлы тәһлил етмәји бачарыр, әдәби гираәт дәрсләриндә көзәл мүвәффәгijјәт әлдә едирләр.

Әдәби гираәт дәрсләрини көзәл тәшкил етмәк вә јүксәк сәвијјәдә кечирмәк үчүн мүәллимләримиз чидди сәј кәстәрмәлидир.

Әдәби гираәт дәрсләринин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафында бәдии гираәтин ролу бөјүкдүр. Она көрә дә әдәби гираәт дәрсләриндә бәдии гираәт мәсәләсинә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр.

Һәр шејдән әввәл, бәдии гираәтдә зәнкин интонасија олмалыдыр; сәс фикрә көрә мөгсәдәујғун јүксәлдилиб алчалдылмалыдыр. Бәдии гираәтдә мәтидән асылы олагаг, нитгин сүр'әти јаваш вә ити олур. Гираәт заманы фасиләләрдән көзәл истифадә едилмәлидир. Чүнки фасилә ифадә едилән фикрин мә'насыны аңламаг үчүн мұһүм үнсүрләрдән биридир. Фасилә васитәсилә охујан вә динләјән, охунулан вә динләнилән мәтнин фикрини, мәзмунуну тамамилә доғру аңлаја биләр. Она көрә дә фасилә бәдии гираәт вәрдишинин ән әсас вә өзү дә ән чәтин үнсүрләриндән биридир.

Бәдии әдәбијјатда мұхтәлиф руһи һаллар; мәсәлән: һиссләр, һәјәчанлар, шадлыг, гәмжинлик, тәәччүб, горху вә с. верилир. Бир сыра руһи һаллары нитгдә ифадә етмәк шакирдләрә габагчадан мәлумдур. Мәсәлән, шакирдләр ади данышыгларында сорғу, мұлајим тонла данышмаг, габа чаваб вермәк, шылтаглыг етмәк вә саир ифадә едикләри заман, интона-

сијадан бачарыгла истифадэ едирлэр. Лакин онлар даһа мүрэккэб һисс вэ һөјөчанларын ифадэсиндэ: кинајэ, истехза, зарафат, сәмиимижэт вэ с. ифадэ етмәкдэ чәтинлик чәкирлэр. Мүәллим шакирдләрэ нитгдэ олан бу мүрэккэб әһвали-руһијјәләри ифадэ етмәји әдәби гираәт дәрсләриндэ өјрәтмәлидир.

Бәдии гираәт заманы јазычынын һисси, һөјөчаны вэ лирикасы, әсәрдәки образларын әһвали-руһијјәси, дүңјакөрүшү, әсәрин ән тәсирли јерләри шакирдләрэ чатдырылмалы вэ мәнимсәдилмәлидир. Чүнки бәдии әсәр јалныз мә'на вэ ифадэ илә охундуғу заман, онун бәдии гијмәти охучулар (шакирдләр) тәрәфиндән аңлашыла биләр.

Әсәрләри бәдии сурәтдә охујаркән, һәр шејдән әввәл сөзләрин дүрүст сөјләнишинә фикир вермәлидир. Интонасијасыз охунан бәдии мәтн вэ ја ше'рдә јазычынын лирикасы, онун дүјгулары, јахүд әсәрдәки сурәт вэ гөһрәманларын әһвали-руһијјәси вэ әсәрин бәдии гијмәти аңлашылмаз.

Мүәллим гираәт заманы шакирдин дүзкүн, ајдын, ачыг вэ јүксәк сөслә охумасына, вургуларын дүзкүн гојулушуна, гираәтдә фасиләләрин јерли-јериндә ишләдилмәсинә, интонасија вэ оху сүр'әтинин тәјин едилмәсинә фикир вермәлидир.

Мәсәләң, Әләкбәр Сабирин «Охутмурам, әл чәкин!» әсәрини алаг:

«Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!
Кәрчи бу бәдбәхт өзү елмә һөвәскардыр,
Кәсби-камал етмәјә сә'ји-дәхи вардыр,
Мәнчә бу ишләр бүтүн шивеји-күффардыр,
Динә зәрәрдир, зәрәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!».

Бу парчаны охујаркән «охутмурам», «һөвәскар», «кәсби-камал», «сә'ји-дәхи», «шивеји-күффардыр», «зәрәрдир, зәрәр», «дәнкәсәр» кими сөзләр хүсуси интонасија илә охунмалыдыр.

Шакирдләр бу әсәри елә тогла охумалыдыр ки, көһнәпәрәст, мүртәчә атаһын оғлуну јени мәктәбдә охутмаға манечиллик кәстәрмәси, онун керидә галдығы, авамлылығы, маариф, мәктәб вэ мәдәнијјәтә гаршы чыхмасы вэ көһнә һөјәтин типик бир нүмәјәндәси олмасы һәр бир динләјичијә ајдын олсун.

Биз шакирдләрә бәдии гираәт заманы мүәјјән дәрәчәдә һәрәкәт, мимика вэ сәирдән истифадэ етмәји дә өјрәтмәлијик. Лакин бурада диггәтли олмаг лазымдыр ки, шакирд синифдә актјора чеврилмәсин.

Мәнтиги вурғунун дүзкүн ишләдилмәси дә бәдии гираәт үчүн әсас шәртләрдән биридир. Мәнтиги вурғусу доғру дејилмәјән нитгдә мә'на да ајдын олмаз. Мәнтиги вурғуларын јерини дәјишдикдә чүмләнин мә'насы дәјишә биләр; мәсәләң:

1. Солмаз синфинизин ә'лачысыдыр?
2. Солмаз синфинизин ә'лачысыдыр?

Мәнтиги вурғулары дүзкүн ишләтмәдикдә нитгин мә'насы тәһриф олуна биләр.

Шакирдләрә бәдии охумағы өјрәтмәк үчүн әввәлчә, чүмләдә башгаларындан фәрғләнәчәк сөзләри ајдын сөслә, јә'ни башга сөзләрә нисбәтән уча вэ ја јавашдан демәлидир. Бу сәһәдә бир гәдәр вәрдиш апардыгдан сонра, тәдричән шакирдләрә чүмләләрдәи вурғулу сөзләри ајармаг бачарығыны вермәлидир. Бундан сонра шакирдләрә дурғу ишарәләринин тәләбинә көрә охумағы өјрәтмәлидир.

Бурада: нөгтә (.), суал ишарәси (?), нида ишарәси (!), чох нөгтә (...), нөгтәли вержүл (;), ики нөгтә (:), тире (—), ме'тәризә ( ), вержүл (,) кими дурғу ишарәләринин бәдии охуда тәләб етдији интонасија вэ фасиләләр шакирдләрә мисалларла ивах едилмәлидир.

Бунлардан сонра шакирдләрә нитгдә гүввәтләндирилән сөзләрин охунушу һаггында да тәсәввүр јаратмаг лазымдыр. Белә сөзләрә мисал олмаг үчүн: һәтта, аңчаг, јенә дә, ахыр вэ с. бу кими сөзләри чүмлә ичәрисиндә нүмәјини етдирмәк олар; мәсәләң:

«Дүһәңки ичласда аңчаг Сәмәд чыхыш етди».
«О јенә дә дәрсини һазырламамышдыр» вэ с.

Бәдии гираәт мәшгәләләриндә шакирдләрин диггәтини дүзкүн тәләффүзә дә (орфоепијаја да) чәлб етмәк лазымдыр. Бизим дүзкүн әдәби данышығымыз бу күңкү ваһид әдәби дилимиз, мәктәб вэ мәтбуат дилимиздир. Мүәллимин нитги дә һәммин ифадәјә јахынлашмалы вэ о, (јә'ни мүәллим) өз шакирдләрини һәммин ифадә илә данышыб јазмаға өјрәтмәлидир.

Мүәллим әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләринә ше'р охумаг нүмунәси вермәлидир. О, гираәт заманы шакирдләрә сәс тонунун һансы сөз вэ ја һечәја гәдәр јүксәлиб-алчалачағыны кәстәрмәли вэ һансы сөз вэ ја һечә үзәриндә гүввәтли вурғу олдуғуну өјрәтмәлидир.

Бәдии әсәрләри дәриндән тәһлил етдикдә ајдын олур ки һәр бир әдәби жанрын өзүнә мөхсүс охунма үслубу вардыр. Һәр бир бөјүк јазычынын әсәрләрини охумаг үчүн о јазычы өз үслубуну тәләб едир.

Нагыллар үчүн бир услуб, тәмсил үчүн башга бир услуб; ше'р, тәсвир, һекајә вә с. үчүн исә даһа башга бир услуб тәләб олунур.

Әдәби гираәт дәрсләриндә чәтин сөzlәрин изаһ олунмасы да мүүллимдән хусуси бачарыг тәләб едир. Мә'лумдур ки, бир сыра әсәрләрдә, хусусән классик поезиямызда бә'зән елә сөzlәр олур ки, мүүллим һәмин сөzlәри изаһ вә шәрһ етмәли олур. Белә һалларда мүүллим ики чүр һәрәкәт едә биләр:

1. һекајә вә ја ше'рдә олан чәтин сөzlәр гираәт заманы гыса шәкилдә изаһ едиләр.

2. һәмин сөzlәрин изаһы гираәтдән габаг верилә биләр. Бу чүр изаһат гираәт заманы шакирдин нормал гираәт сүр'әтини вә бәдин гираәт гәјдаларыны позмамаг үчүн едилир.

Һәр бир чәтин сөзүн изаһында мүүллим о сөзүн көкү, әсил мә'насы, мәтидә вә ја ше'рдә дашыдыгы мә'насы ајдылашдырылмалыдыр.

Үмумијјәтлә, сөzlәрин мә'насыны изаһ етмәк ики јолла олур: 1) сөзүн әсил мә'насыны ачыб изаһ етмәк, 2) сөзүн синоним (шәкилчә ајры, мә'нача бир, мәсәлән: гәлб—көнүл вә с.) мә'насыны мүүјјәнләшдирмәк.

Ичтимаи-сијаси характерли сөzlәри изаһ едиркән, мүтләг биринчи јолла кетмәлидир. Чүнки, сөзү синоним мә'нада изаһ етмәк, сөздә вә ја истилаһда олан әсил мә'наны кәнарда бураха биләр.

Нәһајәт, чәтин сөzlәрин изаһы гираәтдән сонра да верилә биләр. Бу, чох вахт мүүјјән һадисә вә ја әшјаны билдирән сөзү даһа кешиш изаһ етмәк мәгсәди илә олур. Мәсәлән: сүни, шиә, һуруфилик вә с. кими.

Бурада иши елә гурмаг лазымдыр ки, охунан һекајә вә ја ше'р аичаг сөzlәрин изаһына чеврилмәсин. Чүнки әдәби әсәрләрин гираәти, әлбәттә, тәкчә лүғәт өјрәтмәклә битмир. О, чох вахт һадисәләрин, шәхсијјәтләрин һәгиги вә тарихи изаһыны да тәләб едир.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг, бәдин әсәрләрин дил чәһәтдән тәһлилинә дә хусуси фикир верилмәлидир. Бәдин әсәрләри дил чәһәтдән тәһлил етдикдә һәм лексик, һәм синтактик, һәм дә услуби чәһәтләри әһатә етмәк лазымдыр. Белә тәһлилин нәтичәсиндә, әсәрдә олан шәхсијјәтләри, ајры-ајры синифләрин нүмајәндәләрини, мүүјјән тарихи шәраитдә јашамыш тәбәгәнин дилини характеризә етмәк олар.

Әсәри дил чәһәтчә тәһлил етдикдә, һәмин јазычынын үзәринә һансы шаир, әдәби мәктәбин вә ја ичтимаи гурулушун

тә'сир етдијини, јазычынын дил јарадычылығыны да мүүјјәнләшдирмәк олар.

Нәһајәт, әдәби гираәт дәрсләринин кејфијјәтчә јажшылашдырылмасына көмәк едән фәјдалы васитәләрдән бири дә шакирдләрин синифдәнкәнар мүталиәләридир ки, мүүллимләр бу мәсәләјә дә әһәмијјәт вермәлидирләр.

Синифдәнкәнар гираәтин тәрбијә ишиндә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирдин биллик вә јаш сәвијјәсинә ујғун олан марагли китаблар, олуи һәр шеји билмәк һәвәсини артырыр вә шакирддә биллик еһтирасы ојадыр. Шакирд дәрәдәнкәнар охумагла марагланырса, демәк о, өз истираһәтини мөдәни бир шәкилдә кечирир. Ана дилиндә шакирдләрин савадлы олмасы, онларын үмуми инкишафы, синифдәнкәнар гираәт ишинин тәшкилиндән чох асылыдыр. Шакирдләр синифдәнкәнар бир шеј охумурларса вә ја аз охујурларса, онларын услуб вә орфографик савадларынын сәвијјәси чох ашагы олур, һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгләри зәккин, әдәби вә ифадәли олмур.

Синифдәнкәнар гираәт ишини јажшы тәшкил едә билмәк үчүн мүүллим шакирдләрә китаб үзәриндә сәрбәст ишләмәји өјрәтмәлидир. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл, шакирдләрдә китабы сөзмәк вәрдини јарадылмалыдыр. Мүшаһидә кәстәрир ки, шакирдләрдә фитри олараг, китаба хусуси бир һәвәс вардыр. Мүүллимин вәзифәси, шакирдләрдә олан бу һәвәси мүтәшәккил һала салмаг вә синифдәнкәнар гираәт мәсәләсинә даир онлара бир сыра мәсләһәт вә кәстәришләр вермәк олмалыдыр.

Мүүллимин шакирдләрдә охунмуш китаб һаггында мүсаһибә апармасы да чох фәјдалыдыр; белә сөһбәтләр адәтән китаб охунуб гуртардыгдан сонра апарылса јажшыдыр. Мүүллим шакирдләрин охумасы үзәриндә рәһбәрлик ишини елә тәшкил етмәлидир ки, онлар өзләри сәрбәст охумаг үчүн китаб сечә билсинләр. Бунун үчүн мүүллим һәр синфин програм материалы илә әлагәдар олан китабларын сијаһысыны тутмалы вә бу китаблары ардычыллыг нөгтеји-нәзәриндән рүбләрә кәрә бөлмәли вә шакирдләрә јаздырмалыдыр. Шакирдләр дә һәмин сијаһы әсаасында мүнтәзәм сурәтдә кәстәрилмиш китаблары алыб охумалыдырлар.

Б. ЭЙМƏДОВ,
Азәрб. Дөвләт ЕТПИ-нин кичик
елми ишчиси.

ШАКИРДЛƏРИН ОРФОЕПИК ВƏРДИШЛƏРИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМƏК ЈОЛЛАРЫ ЃАГГЫНДА

Орфоепик вәрдишлєри кениш мәнәда баша дүшмәк лазымдыр. Бу, ајры-ајры сєслєрин вє грамматик формаларын дүзкүн тєлєффүзүидєн башга, бир дє ајдын вє сєлис эдєби диллє јијєлєнмєк мәнәсында ашлашылмалыдыр. Профессор А. Абдуллајєвин кєстєрдији кими, орфоепик вәрдишлєри «Эдєби дилин үмуми сафлыг вє кєзєллијини сахламаг, онун аһєнкдарлыг вє рєнкарєнклијини кєзлємєк, бұллурулуғуна диггєт етмєк мәнәсында ашламаг лазымдыр»¹. Мүєллим Азәрбајчан эдєби дилинин бу аһєнкдарлыгыны, бұллурулуғуну, сєлислијини вє с. сахламаг үчүн онун бүтүн нормаларыны јахшы билмєли вє шакирдє мєнимсєтмєјє наил олмалыдыр. Экєр бир нєфєр ашсүзєн сөзүнүн јєринє Эли Бајрамлы рајонунда дејилдији кими горапалан, нечє суал эвєзлијини јєринє **һаи-чары** (Товуз рајонунда дејилдији кими), тарла эвєзинє дєһə (Ағдаш рајон шивєлєриндє олдуғу кими) дејирсє, неч шүбһє-сиз ки, эдєби дилин лексик; кєлир эвєзинє кєлє вєр (Губа), вурур эвєзинє вуруј (Гах) дејирсє грамматик; евə јєринє эвə, дејил эвєзинє дєјил (Нахчыван) ишлєдирсє, фонетик ганунларыны (даһа доғрусу нормаларыны) позмуш олур. Эдєби дилин сафлыгыны кєзлємєк үчүн мүєллим бу гəбилдєн олан бүтүн нөгсанлара гаршы ејни гүввə илє мүбаризə-апармалыдыр. Лакин шивə тєлєффүзү илє эдєби тєлєффүз арасындакы фєрг, лексик вє грамматик сəһвлєрə нисбєтєн, даһа чох олду-

¹ А. Абдуллајєв, Орта мəктəбдє Азәрбајчан дилинин тєдриси методикасы, Баки, 1956, сəһ. 80.

ғуну нєзєрə алараг, мүєллим бу сəһјє даһа һєссаслыгла јанашмалыдыр. Бу, савадлы јазы үчүн дє чох вачиб бир мєсєлєдир.

Орфоепија латын сөзү олуб (orthos — дүзкүн вə epos данышыг) дүзкүн тєлєффүз, дүзкүн данышыг демəкдир. Азәрбајчан дилинин орфоепијасы милли далимизин сєс системи-нə ујғун олараг, тарихєн шифаһи эдєби дилдє мөһкəмлєнмиш дүзкүн тєлєффүз гəјдаларынын мөчмусудур. Орфоепија шифаһи эдєби дилин тєлєффүз гəјдаларыны ејрəдир. Лакин шифаһи эдєби дилин өзү јазылы эдєби диллє əлагəдар олдуғу үчүн, орфоепија да мүөјјєн гəдєр орфографија илє əлагəдардыр. Бу əлагə шивə тєлєффүзүнүн јазылы нитгə кєстєрдији тə'сирдє өзүнү даһа тез бирузə верир. Белə ки, јєрли шивə шєраитиндє орфографијанын тєдриси ишиндє орфоепија бу вə ја дикєр јолла шакирдин дүзкүн јазмасына кємөк едир. Мєсєлєн, шакирдлєрин јазылы нитгиндє өзүнү кєстєрєн шикил (шəкил), шикаста (шикəстə), ишағ (ушағ), мана (мənə), добан (дабан), боба (баба) типли сəһвлєри арадан галдырмаг үчүн мүєллим əввєлчə һəмин сөзлєрин дүзкүн тєлєффүзүнү ејрəтмєлидир. Чүнки эдєби дилдє һəмин сөзлєрин јазылышы илє охунушу арасында фєрг нисс олунмур.

Тəчрүбə кєстєрир ки, шакирдлєрин тєлєффүзүндє өзүнү кєстєрєн нөгсанлар, əсасєн, ики сəбєбдєн:

1. Јєрли шивə тєлєффүзүнүн тə'сириндєн;
2. Сөзлєрин јазылышы илє тєлєффүзү арасында өзүнү кєстєрєн бə'зи фєрглєри баша дүшмємөкдєн ирєли кєлир.

Бунлардан башга, данышыг заманы дүзкүн тənəффүс процесини позулмасы, сєслєрин тєлєффүз əсасларыны (мохрəчлєрини) билмємөк, тєлєффүзүн мүхтəлиф үслубларындан јєрли-јєриндє истифадə етмємөк, полтəклик вє саир васитєлєр дє шакирдин тєлєффүзүнə мənфи тə'сир кєстєрєн амиллєрдəндир.

Азәрбајчан дилинин орфоепик гəјдаларынын мənимсє-дилмєси ишинə башларкєн, мүєллим шакирдлєрдє бу ишə шү-урлу јанашмаг вєрдиши ојатмалыдыр. Изаһ етмєк лазымдыр ки, јазылы нитгдє орфографик ганунларын позулмасы оху процесини вє мənанын баша дүшүлмєсини чєтинлєшдирдији кими, орфоепик гəјдаларын позулмасы да шифаһи нитгин рəванлыгына вə мənанын дєгиг, асан баша дүшүлмєсинə мənфи тə'сир кєстєрир. Демəли, орфоепија да орфографија кими эдєби дилин ајрылмаз бир ниссєсини тəшкил едир.

Инди артыг елө бир дөвр кэлмишдир ки, шифаһи эдәби дилдән театрларда, киноларда, гурултајларда, ичласларда, институт аудиторијаларында, радиода, телевизорда, мәктәб-ләрдә кениш шәкилдә истифадә олунур. Неч бир шүбһәјә јол вермәдән көстөрмәк олар ки, бу шәраитдә орфоепија мәсәлә-си дилчилијин гаршысында дурап мүнүм проблематик мәсә-ләлөрдәндир. Унутмаг олмаз ки, нитг мәдәнијјәти бөјүк мә-сәләдир. О, инсанын характери, дүңјәкөрүшү, савад дәрәчә-си, үмуми мәдәнијјәти илә әлағәдардыр. Нитгдә инсанын да-хили әләми өз әксиин тапыр. Буну нәзәрә алараг, мүүллим шакирдн нитг инкишафына хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Јерли шивә шәраитиндә әдәби тәләффүзә јијәләнмәк чох мүрәккәб вә әһәмијјәтли мәсәләдир. Мүүллим шакирдләрнн шифаһи нитгләриндә өзүнү көстөрән шивә хүсусијјәтләринә гаршы чидди мүбаризә апармалы вә онун тәдричән әдәби тә-ләффүзлә әвәз олунамасына чалышмалыдыр. Шакирднн шивә тәләффүзүндән чох асылыдыр. Чүнки шакирдләрнн бә'зиләри илк дәфә мәктәбә дахил оларкән, әдәби тәләффүздән демәк олар ки, хәбәрсиз олур вә она көрә дә бир мүддәт шивә тәләффү-зүндә данышырлар. Мәктәбнн тә'сири илә тәдричән әдәби тә-ләффүзә јијәләнән шакирд шивә тәләффүзүнү дә мүнәфизә едиб сахлајыр вә онда паралел тәләффүз хүсусијјәтләри әмә-лә кәлир. О, мәктәбдә јаваш-јаваш, лакин дәнмәдән әдәби дилдә данышмаға адәт етдији һалда, мәктәбдәнкәнәр јерләр-дә шивә тәләффүзү илә данышыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, мүүллим ајры-ајры шакирднн шифаһи нитги үзә-риндә фәрди үсулла мүнәһидә апармалы вә онларын нитгин-дә олан шивә, тәләффүз сәһвләрини топлајараг үмумиләшдир-мәлидир. Бундан сонра о, нәјә гаршы мүбаризә апармаг ла-зым кәлдијини өзү үчүн мүүјјән елә биләр. Әкәр мүүллим ша-кирдн јалныз мәктәб шәраитиндә мүнәһидә едәрсә, онда (мү-әллимдә) белә бир тәсәввүр әмәлә кәлә биләр ки, артыг ша-кирд әдәби тәләффүзә мүүјјән гәдәр јијәләнмишдир. Әслиндә исә шакирд јалныз дәрәдә әдәби тәләффүзлә данышмаға чәһд едир. Аиләдә о, јенә дә шивә тәләффүзүндә данышыр. Она кө-рә дә мүүллим шакирднн шифаһи нитги үзәриндәки мүнәһи-дәни јалныз дәрәдә јох, ичласла, тәләффүсдә, мәктәбдәнкәнәр јерләрдә дә давам етдирмәлидир! Әлбәтте, аилә шәраитиндә вә мәктәбдәнкәнәр јерләрдә шакирднн нитги үзәриндә мүнә-һидә апармаг мүүллим үчүн чох чәтиндир. Чүнки шакирд чох-дур вә мүүллим онларын евинә кедәрәк ону даими сурәтдә изләјә билмәз. Она көрә дә бу ишдә аиләнин көмәјиндән ис-

тифадә етмәк олар. Әкәр аиләдә бир нечә шакирд варса, он-лар бир-биринин нитгини мүнәһидә елә биләр, аиләдә зија-лы шәхсләр варса, ушағын нитги үзәриндәки мүнәһидәни он-лара тапшырмаг олар. Нәһајәт, јахын јолдашлыг едән, вахт-ларынн адәтән бир јердә кечирән шакирдләр бир-биринин нитгини мүнәһидә елә биләр. Беләликлә, мүүллимин шакир-ди ејрәймәси, онун тәләффүзү илә танышлығы мүүјјән дәрә-чә асанлашмыш олар. Мүүллим топланылан фактлар әса-сында һәрәкәт едәрәк мүүјјән методика јолларла шакирднн әдәби тәләффүзә јијәләнмәсинә наил ола биләр.

Шакирднн шивә тәләффүзүндән узаглашыб әдәби тәләф-фүзә кечмәси ејни гәјдада олмур. Елә шакирдләр вар ки, он-ларын аиләләри әдәби дилдә данышырлар. Бу исә шакирдә тә'сир көстөрир. Белә шакирдләр әдәби тәләффүзә гисмән тез јијәләнирләр. Бә'зи шакирдләр, белә бир шәраитдән мәһрум олдуғлары үчүн, әдәби тәләффүзә кеч јијәләнирләр. Неч шүб-һәсиз ки, мүүллим буну да нәзәрә алмалы вә шакирдә фәрди јанашмалыдыр.

Бә'зән елә һаллар олур ки, тәләффүздә олан сәһв шакир-днн сөзүн фонетик тәркибини билмәмәси илә әлағәдар олур. Бу вахт фонетик тәһлилдән истифадә етмәк чох фәјда верир. Фонетик тәһлил заманы шакирд баша дүшүр ки, боба сөзү-нүн әдәби дилдәки формасында о сәси јохдур. Демәли, һәмни сәси ишләтмәк лазым дејил... Шивә тәләффүзүнә гаршы мү-баризәдә мүүллим бир сыра башга үсуллардан да истифадә едә биләр. Мәсәлән, грамматиканын мүүјјән бөлмәсини кечәр-кән ону шивә тәләффүзү илә әлағәләндирмәк олар. Белә фәрз едәк ки, Газах вә Товуз рајонлары шәраитиндә мүүллим ис-мин һалларыны кечир. О, тә'сирлик һал үзәриндә хүсусилә дајанмалы вә ону шакирдләрә баша салмалыдыр. Чүнки гәрб групу диалектләриндә шакирдләр сантлә гуртаран исимләрә тә'сирлик һалында һы, һи, һу, һү әвәзинә јы, ји, ју, јү шәкил-чиләри артырырлар. Гах рајонунда индики заман шәкилчилә-рини кечәркән баша салмаг олар ки, шивәдә вј, иј, уј, үј шәк-линдә ишләнән һәмни шәкилчиләр әдәби дилдә ыр, ир, ур, үр шәклиндә ишләдилир вә с. Орфоепик гәјдалары мүүллим јыг-чам шәкилдә ашағыдакы мәрһәләләрдә ејрәдә биләр:

1. Азәрбајчан дили дәрәсләриндә:

1. Фонетиканын тәдриси просесиндә әдәби тәләффүз гәј-даларынн ашыланмасы;
2. Морфолокијанын тәдриси просесиндә грамматик фәр-маларын тәләффүз гәјдаларынн мәнймәсәдилмәси;

3. Синтаксисин тәдриси илә әлагәдар олараг интонасија, фасилә вә мәнтиги вурғунун мәнимсәдилмәси.

II. Әдәби гираәт вә әдәбијјат дәрсләриндә әдәби тәләффүзә аид верилмиш мә'луматын практик тәтбиғи, мөһкәмләндирилмәси вә даһа да зәнкинләндирилмәси.

Әлбәттә, әдәби тәләффүз үзәриндәки иши јалныз бу мәрһәләләрлә мәһдудлашдырмағ олмаз, онулла һәр вахт мәшғуул олмағ лазымдыр. Лакин әдәби тәләффүз гәјдаларынын әсаслары, башлыча оларағ, бу мәрһәләләрдә ашыланмалыдыр.

Шакирдләрә илк орфоепик мә'лумат һәлә ибтидаи синифдә верилди. Шакирд мәктәбә кәлдији илк күндән шивә тәләффүзүндән узағлашарағ, әдәби тәләффүздә данышмаға мејл кәстәрир. Бу практик мә'лумат кетдикчә кенишләнир вә V синифдә, фонетиканын тәдриси илә әлагәдар оларағ, мүүллим дилимизин орфоепик гәјдаларыны шүүрлу сурәтдә мәнимсәтмәјә башлајыр. Мүүллимин әдәби тәләффүзүн ашыланмасы үзрә әлдә едмәји һәр чүр мүүвәффәғијјәтин вә ја мүүвәффәғијјәтәзилјиң әсасы да өз бүнөврәсини бурадан кәтүрүр; һәр шеј мүүјјән бир зәминлә бағлыдыр. Она кәрә дә әкәр мүүәллим фонетика дәрсләриндә дилимизин әдәби тәләффүз хүүсусијјәтләри һағгында шакирдләрә тәләб олунаң кәјфијјәтдә мә'лумат вериб, кәркәмли бир аддым атарса, кәләчәкдә онун бу сәһәдәки иши мүүсәбәт нәтичәләр верә биләр. Буну нәзәрә аларағ, фонетика дәрсләриндә шакирдләрин орфографик вәрдишләри илә јанашы оларағ, әдәби тәләффүзә јијәләнмәләринә дә хүүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Фонетика дәрсләриндә шакирдләрә дилимизин әдәби тәләффүз гәјдаларына аид, әсасән, мүүјјән шәраитдә саит вә самитләрин тәләффүз хүүсусијјәтләри һағгында мә'лумат вермәк вә сонрақы дәрсләрдә ону мөһкәмләндирмәк лазымдыр. Орта мәктәбдә орфоепик гәјдалары бүтүн инчәликләри вә тәфәррүаты илә мәнимсәтмәк лазым дејилди; она кәрә ки, бу имкан харичиндәдир. Шакирдләрә орфоепик гәјдаларын әсасларыны мәнимсәтмәк лазымдыр. Мәсәлән, мүүллим «Данышығ сәсләри» мөвзусуну кечәркән сөзләрин шифаһи формасы үзәриндә чалышма апармалы, сәс аңлајышыны баша салмалы вә сәслә һәрфин бә'зән ујғун кәлмәдијини изаһ етмәлидир. Бу вахт шакирдләр баша дүшүрләр ки, мөгсәд, һөгсан, еһтијат, тәфтиш, кәнд, ағач типли сөзләрдә г сәси к; т сәси д; д сәси т; ч сәси и сә ч кими тәләффүз олунар. Беләликлә, онлар илк дәфә шүүрлу оларағ, сәслә һәрф арасындақы мүнәсибәти, сөзүн јазылышы илә дејилиши арасындақы фәрғи баша дүшәрләр.

«Әлифба» мөвзусуну кечәркән дә шакирдләрин әдәби тәләффүзүнү иңкишаф етдирмәк олар. Илк бахышда адама сәлә кәлир ки, бу мүүмкүн олан шеј дејил. Лакин Бакыдақы 31 нөмрәли мәктәбдә апарылан сынағ дәрсләри кәстәрди ки, бу тамамилә мүүмкүндүр.

Мүүәллим Балајев «Әлифба» мөвзусуну кечдикдән сонра шакирдләрә сәимә имла јаздырды. Имла мәтниндә овуң, бүдчә, комитә, ләззәт, нәғғаш, рәғгасә, тәнәффүс, сәссија типли сөзләр вардыр. Мүүәллим шакирдләрә ичәзә верди ки, һәмийн сөзләрин јазылышыны «Орфографија лүғәти» китабындан тапсынлар, әкс һалда сәһв јазә биләрләр. Бу вахт марағлы бир һадисәниң шәһиди олдуғ. Шакирдләрин чоху бүдчә сөзүнү бүччә шәклиндә баша дүшдүкләриндән ону лүғәтдә бүччә шәклиндә ахтарырдылар. Бир груп шакирд и сә рәғгасә сөзүнү рәғгасә, сәссија сөзүнү сәсија шәклиндә баша дүшәрәк, ону лүғәтдән тапмағда чәтнелик чәкирдиләр. Дәрсин сонунда мүүәллим шакирдләрә бунун сәбәбини изаһ едәрәк, сөзүн јазылы вә шифаһи формасы арасындақы фәрғи бир даһа онларә баша салды. Беләликлә, ајдын олду ки, «Әлифба» мөвзусунун тәдриси заманы да шакирдләрин тәләффүз вәрдишләрини бу вә ја дикәр шәкилдә иңкишаф етдирмәк олар.

Саитләри кечәркән мүүәллим ғыса шәкилдә онларын тәләффүзү үзәриндә дә дајана биләр. Алим, аләм, катиб, сакиғ, ашиғ, бинамус, бишүүр, э'ла, мө'мин... типли сөзләр үзәриндә чалышма апарарағ, саитләрин мүүјјән вәзијјәтдә узун тәләффүз едилмәсини баша салмағ лазымдыр. Саитләрин тәләффүзү һағгында ғыса мә'лумат вердикдән сонра ону әдәби гираәт дәрсләриндә мөһкәмләндирмәли вә кенишләндирмәлидир.

Саитләри вә онларын хүүсусијјәтләрини изаһ етмәклә, мүүәллим шакирдләрә һәмийн сәсләрин мүүхтәлиф вәзијјәтдә нәчә тәләффүз олунамасы һағгында да мә'лумат вермәлидир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мүүјјән вәзијјәтдә самитләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындақы фәрғ орфографија мөвзусунда өзүнә лајиг јер тутмуш морфоложи вә етимоложи принципин тәләбләриндән ирәли кәлир. Бу самитләрин мүүхтәлиф шәкилдә тәләффүз олунамасына бахмајарағ, онлар јазыда мүүјјән гәјдаја табе едилмишидир. Фонетик принципә кәрә кәнд, дөрд, ағач... типли сөзләр кәнт, дөрт, ағач... шәклиндә јазылмалы иди. Чүнки бу сөзләрин сонунда кар самитләр ешидилди. Лакин һәмийн самитләрдән сонра саитлә башланан шәкилчи вә ја сөз кәлдикдә онлар чинкилтили тәләффүз едилди, морфоложи әламәтин—шәкилчинин тәсири һәмийн сәсләри јазыда елми чәһәтдән дүзкүн кәстәрмәк-

дә бизә көмәк едир. Она көрә дә белә сөzlәри фонетик принцип әсасында јазмаг һәрчмәрчлијә кәтириб чыхарарды. Шакирд бир һалда кар самит (кәнт, ағач, јашыт), дикәр һалда исә чинкилтили самит (кәндә, ағача, јашыдым) јазмалы оларды ки, бу да тәллим ишини хејли чәтинләшдирәрди.

Демәли, бу мөвзуну јахшы баша салыб, әсаслы сурәтдә мөнимсәтмәк үчүн орфографија илә орфоэпија арасында сых өлагә јаратмаг лазым кәлир. Самитләрин тәләффүзүнү јығчам шәкилдә ашагыдакы кими групплашдырмаг олар.

1. Кар гаршылыгы олан чинкилтили самитләр сөzlәрин (хүсусән чохһечалы сөzlәрин) сонунда кар тәләффүз олунур, мәс.: китаб—китап, ағач—ағач, кәнд—кәнт, мурад—мураг, гарлыз—гарлыс вә с.

2. Һәмин типли сөzlәрдән сонра сайтлә башланан шәкилчи вә ја сөз кәләрсә, чинкилтили самитләр кар тәләффүз олунмаз; мәс.: китаб—китап, китаб—китаба, китаб алдым, китаб охудум вә с.

3. Азәрбајчан дилиндә чинкилтили самитләр тәкһечалы сөzlәрин сонунда да кар тәләффүз олуна билир. Белә ки, тәкһечалы сөzlәрин сонунда јанашы кәлән ики самитиң бири гчиси сонор (л, м, н, р) сәсләрдәндирсә, оңлардан сонра кәлән чинкилтили самит карлашыр. Мәсәлән, кәнч—кәнч, дөрд—дөрт, динч—динч...

4. ВТ бирләшмәси ФТ шәклиндә тәләффүз олунур: автомат—афтомат, автобус—афтобус...

5. Сөз ортасында јанашы кәлән ики кар самитиң икинчиси чинкилтили тәләффүз олунур: еһтијат—еһдијат, тәфтиш—тәфдиш.

6. Сөз ортасында кәлән гоша Г сәсиниң биринчиси кар тәләффүз олунур; тогга—токга, чаггал—чакгал вә с.

7. Сөз ортасында кар самитдән әввәл кәлән Г сәси кар тәләффүз олунур; мәгсәд—мәксәд, нөгтә—нөктә...

8. Ч вә ја ч илә битән тәкһечалы сөzlәрдән сонра дилдиш самитләриндән бири (т, д, н, с, з) кәләрсә, ч сәси ж; ч сәси ш сәси кими тәләффүз олунур; күчсүз—күжсүз; кечди — кешди...

Мүәллим самитләрин тәләффүзүнү оңларын орфографијасы илә мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәлидир. Чүнки бә'зән шакирдләр сөзүн јазылышы илә охунушу арасында мүәјјән фәргин олдуғуну билмир вә сөзү тәләффүз олундуғу кими јазмагла, сәһвә јол верирләр.

Мәктәпләрдә јазы ишләри илә танышылыг кәстәрди ки, бә'зән ушаглар мәгсәд, динч, кечди... әвзине мәксәт, динч,

кәшди јазмышлар. Бу, мәнз сөзүн јазылышы илә дејилиши арасындакы мүнасибәти билмәмәкдән ирәли кәлир.

Морфоложијаның тәдриси процесиндә дә шакирдләрин әдәби тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк олар вә лазымдыр. Белә ки, мүәллим һәр бир морфоложи әләмәти кечәркән оңларын функцијасы, орфографијасы илә јанашы, орфоэпијасыны да изаһ едиб өјрәтмәлидир.

Грамматик формаларын тәләффүз хүсусијәтләрини мүәллим оңларын орфографијасы илә мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәлидир. Бу, һәм дә савадлы јазы үчүн лазымдыр. Мәсәлән, хәбәр икинчи шәхсин чәминдә сыныз, синиз, сунуз, сүнүз шәкилчиләрини гәбул едир. Һәмин шәкилчиләри мүәллим «Шәхс сонлутлары» мөвзусуну кечәркән өјрәдир. Бу заман мүәллим кәстәрмәлидир ки, икинчи шәхсин чәмини дүзәлтмәк үчүн фе'лләрин сонуна јеринә көрә ын..., ыныз..., јын..., ныз... вә с. шәкилчиләрдән бири артырылыр. Бурадача изаһ олунмалыдыр ки, сыныз, синиз, сунуз, сүнүз шәкилчиләри әдәби дилдә әсасән сыз, сиз, суз, сүз шәклиндә ишләдилер. Мәсәлән, адамсыныз—адамсыз, кәлмисиниз—кәлмисиз, охумушсунуз—охумусуз вә с.¹

Мүәјјән кәлчәк заман шәкилчиләрини кечәркән оңларын биринчи шәхсин тәкиндә, бә'зән ачам, әчәм шәклиндә тәләффүз едилдијини баша салмаг лазымдыр. Мәсәлән, алачағам јазылыр, алачам дејилир, кәлчәјәм јазылыр, кәлчәм дејилир вә с. Бу гајда илә мүәллим морфоложијаның тәдриси заманы ајры-ајры грамматик формаларын тәләффүзүнү дә изаһ етмәлидир.

Бә'зи јолдашлар дејә биләрләр ки, бу грамматик формалар јазылдыгы кими дә тәләффүз олунур вә ја олунса даһа јахшы нәтичә верәр. Әслиндә исә бу формаларын бу шәкилдә тәләффүзү тарихән шифаһи әдәби дилимиздә формалашмышдыр вә тәбии данышыг процесиндә, тәхминән, бүтүн зијалылар буна ријәт едирләр. Һәмин грамматик формаларын һәгигәтән бу шәкилдә тәләффүз едилдијини дил тарихи материаллары ајдын шәкилдә сүбут едир. Мәсәлән:

«Дава күнү дүшмәнә кәлләм кәләк»
«Нәбинни адыны гојубсуз гачаг». («Гачаг Нәби»дән)
«Гафил телләри һејифди саларсыз дүзә, дурпалар!»
«Санасан ки, бир сонады, Мәһәммәд!»
«Виз дојмадыг јарын шириң дилиннән» (Вағиф)

¹ Бу форма тәдричән јазыја кәчмәкдәдир.

Белә мисаллар истәнилән гәдәрdir. Һәтта мұасир әдә-бијатда да бу типли мисаллар аз дејилdir. Кәнч шаир Габил Имамвердијев «Мәһпарә» поемасында дәр дәрде сыныз... шәкилчисини сыз... шәклиндә ишләтмишdir. Марағлыдыр ки, буна мұәллифин өз тәсвир дилиндә тәсадүф едирик.

Демәли, бу, дилин тәләффүз ганунудур вә ону өјрәнмәк, она риәјәт етмәк вачибdir.

Синтаксисн гәдриси заманы әдәби тәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн мұәллимин әлиндә хәјли имкан олур. О, бу заман әсасән интонасија, фасилә вә вурғу мәсәләләрини баша сала биләр. Мұәллим мәнтиги вурғу һаггында гыса мәлүмат верәрәк, кәстәрмәлидир ки, һәр бир сөзүн бир әсас вурғуду һечасы олдуғу кими, һәр бир чүмләнни дә әсасән бир башлыча вурғу гәбул едән сөзү олур. Бу сөз чүмләнни мәркәзи сөзү олуб, әсас мәнаны өзүндә чәмләшдирир. Она көрә дә чох вахт чүмләнни әвәз едә билир. Оху вә данышыг заманы буна фикир вермәк, һәмин сөзү хусуси гүввә илә тәләффүз етмәк лазымдыр. Мәнтиги вурғу чүмләнни үмуми мәнасындан асылы олараг, мұхтәлиф сөзүн үзәринә дүшә билир. Мәсәлән, «Биз бу күн екскурсија кедәчәјик» чүмләсиндә әсас фикир кимин бу күн екскурсија кетмәсинә анд оларса, мәнтиги вурғу биз сөзүнүн, әсас фикир нә вахт кетмәјә анд оларса, бу күн сөзүнүн, әсас фикир һара кетмәјә анд оларса, екскурсија сөзүнүн үзәринә дүшә биләр.

— Бу күн екскурсија ким кедәчәк?

— Биз.

— Сиз бу күн һара кедәчәксиниз?

— Екскурсија.

— Екскурсија нә вахт кедәчәксиниз?

— Бу күн.

Көрүндүҗү кими, мәнтиги вурғуну гәбул едән сөз верилән суалын јерини тутур вә бүтүн чүмләнни әвәз едир. Әкәр сәһбәт екскурсија кимин кетмәсинә дејил, нә вахт кетмәјә анд оларса, вурғуну биз мұбтәдасынын үзәринә салмаг сәһв олар вә ја әксинә. Демәли, мәнтиги вурғунун һансы сөз үзәринә дүшмәси чүмләнни мәнасындан асылдыр. Бу ону кәстәрир ки, дүзкүн данышмаг вә охумаг үчүн чүмләнни мәнасыны билмәјин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Сәлис вә ифадәли оху үчүн, дүзкүн данышмаг үчүн фасиләнни дә мұәјјән ролу вардыр. Фасиләјә, адәтән, чүмләнни мұәјјән јердә гырылмасы кими бахырлар. Бу дүзкүндүр. Лакин чүмләнни фасилә илә гырылмасы һеч дә фикрин гырылмасы демәк дејилdir. Әслиндә фасилә заманы фикир даһа

да кәркин шәкил алып, данышан фасиләдән истифадә едәрәк, өз фикрини даһа тәсирли шәкилдә ифадә етмәјә чалышыр. Унутмаг олмаз ки, фасилә јеринә дүшмәдикдә чүмләнни мәнасы тәһриф олунур, фасилә өз функцијасыны пис јеринә јетирир.

Синтаксис дәрсләриндә дурғу ишарәләри илә фасилә вә интонасија арасында олан мұнасибәт даһа дәгиг шәкилдә изаһ олунмалыдыр. Чүнки оху просесиндә шакирд һәрфләри сәсләрлә, дурғу ишарәләрини фасилә вә интонасија илә ифадә едир. Ајдын мәсәләдир ки, буларын арасындакы мұнасибәти билмәдән, буну мұвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәк олмаз. Шакирдә демәк лазымдыр ки, данышыг заманы ипсанлар бир шеј һаггында сәдәчә мәлүмат вермәклә кифәјәтләшмир, һаггында данышыгы шејә өз мұнасибәтини билдирир, мұсаһибиндә мұәјјән һәјәчан ојатмаға, ону инандырмаға, мұәјјән шејә сөвг етмәјә чалышыр. Бүтүн бу хусусијјәтләрин һәр бири өзүнә мұнасиб интонасија тәләб едир. Буна көрә дә бир чүмләнни мұхтәлиф мәна вариантлары вә мұхтәлиф интонасијасы, ифадә васитәси олур. Чүмләнни мәнасыны билмәдән, ону мұвафиг интонасија илә демәк олмаз. Биз интонасијадан она көрә аз-чох дүзкүн истифадә едә билирик ки, дејәчәјимиз чүмләнни мәнасы бизә мәлүм олур. Лакин оху просесиндә мұәллифин фикрини өјрәнмәдән, мұвафиг интонасијадан истифадә етмәк чәтиндир. Мұәллифин чүмләнни кимә, һансы шәраитдә вә нә мұнасибәтлә дедијини билмәклә бәрабәр, һансы дурғу ишарәсини нечә интонасија вә фасиләјә мұвафиг кәлдијини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Белә фәрз едәк ки, мөһкәм јағыш јағмыш вә дүшәркәјә кедән пионерләри бәрк исләтмишдыр. Онлар сәбирсизликлә күнәшин чыхмасыны көзләјирләр ки, палтарлары гурусун. Гәфилдән күнәш чыхыр. Ушаглар гышгырырлар: Чыхды! Чыхды! Күнәш чыхды! Бу, севинч интонасијасыдыр. Бу чүмләнни һәјәчансыз демәк чәтиндир. Әкәр биз бир нәфәрдән ади һалда сорушаг ки, күнәш чыхды? Онда интонасија әввәлкиндән фәргли олачагдыр. Чүнки бурада һеч бир һәјәчан ифадә олунмур.

Дејиләнләр кәстәрир ки, интонасија тамамилә чүмләнни мәнасындан асылдыр, мәнанын јардымчы ифадә васитәсидир. Она көрә дә дүзкүн данышыгда онун бөјүк ролу вардыр. Мұәллим нәгли, суал, нида вә әмр чүмләләрини, һәмчине үзвләри, әләвә вә хусусиләшмәләри, хитабы, ара сөз вә ара чүмләләри, ниданы вә с. бәлмәләри кечәркән, јени дәрә-

лә әлагәдар шәкилдә, интонасија вә фасилә мәсәләләрини изаһ етмәлидир.

Әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләрин орфоепик вәрдишләрини инкишаф етдирмәк вә даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн мүәллимин әлиндә һәр чүр имкан олур. Бу дәрсләрдә бир тәрәфдән дилимизин садә, тәсирли, јығчам, зәнкии олдуғуну баша салмаг, диһәр тәрәфдән дә шакирдләрин әдәби гәләффүз вәрдишләрини инкишаф етдирмәк лазымдыр. Әдәби гираәт дәрсләриндә нитг инкишафы мәсәләси бәдии әсәрләрин мәзмуну, идејасы вә үслуб хүсусијјәтләри илә әлагәдар шәкилдә һәјата кечирилмәлидир.

Мүәллим шаир вә јазычыларын мүәјјән һисс, һәјәчан, мүнәсибәтләри ифадә етмәк үчүн интонасијадан немә истифадә етдијини, һәммин интонасијанын јазыда мувафиг ишарәләрлә немә верилдијини баша салмаг үчүн бәдии парчаларын форма вә мәзмунуну бир вәһдәт шәклиндә изаһ етмәлидир. Мәсәлән, VII синифдә С. Вурғунун «26-лар» поемасындан бир парча кечилир. Шаир бу парчада инкилис империалистләрини вә јерли агалара олан нифрәтини билдирмәк үчүн ше'рин идејасына мувафиг интонасијадан мөһарәтлә истифадә етмишдир. Ше'ри охујан шәхс форма илә мәзмун арасындакы бу вәһдәти һөкмән ләзәрә алмалыдыр. Шамакы рајонундакы Нәриманкәнд кәнд орта мәктәбинин мүәллими З. Мәммәдова әввәлчәдән ше'рин әсас идејасыны, тәрбијәви әһәмијјәтини, ајры-ајры битмиш һиссләрин ифадә етдији мәзмуну бүтүн тәфәррүаты илә мүәјјәнләшдирмиш вә өзү ше'рин ифадәли охусуна јахшы һазырлашмышды. Мүәллим бу ше'р һаггында, јә'ни онун идејасы, мәзмуну, охунуш гајдасы һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр ојатды. Бу мәгсәдлә дә әсәри өзү ифадәли шәкилдә охуду.

Одур (фасилә), лоға-лоға, (кичик фасилә) кечән бир есер (фасилә)

Дејир јолдашына (фасилә):—Көзләрин ајдын (фасилә);

Хәзәрдән кечәрәк (фасилә) кәлир инкилис (фасилә),

Онун сајәсиндә (кичик фасилә) доланырыг биз (фасилә),

Бизим үмидимиз (фасилә) бунадыр аичаг (фасилә).

Сәсинә сәс верир (кичик фасилә) онун бир

дашнаг (фасилә):

Өзүнү тез јетир (фасилә), аман инкилис (фасилә)

Кәлдијин јоллара (кичик фасилә) гурбан олаг

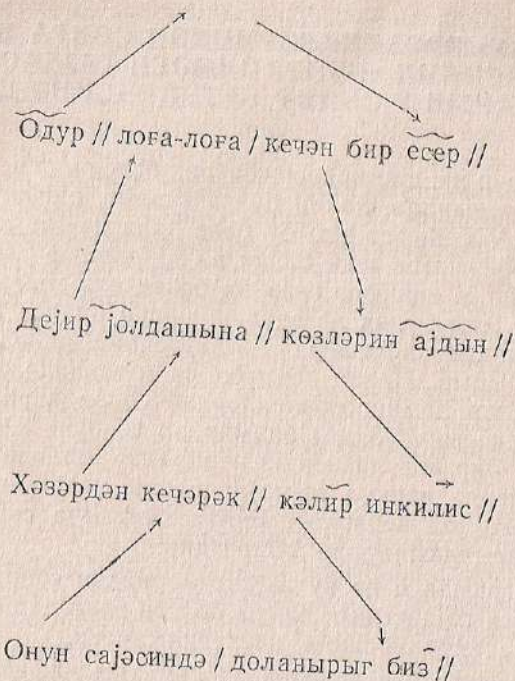
биз (фасилә)...

— Шарлатан (интонасија, фасилә)!

— Афәрин (интонасија, фасилә)!..

Бу гајда илә мүәллим ше'ри һәм өзү охуду, һәм дә шакирдләрә тәкрат етдирди. Сонра ше'рдәки фасилә, интонасија вә мәнтиги вурғуну даһа дәриндән баша салмаг үчүн ашағыдакы әјани вәсаитдән истифадә етди: о, шакирдләрә баша салды ки, әсас фасиләни II, јардымчы, зәиф фасиләни I, мәнтиги вурғуну исә (~) ишарәси илә кәстәрәчәјик. Интонасија маили хәтләрлә верилчәкдир.

Бу изаһатдан сонра мисралардакы фасилә, вурғу вә интонасија белә кәстәрилди:

Мүәллим шакирдләрә тапшырды ки, евдә бу гајда илә һәммин ше'рин бир һиссәсини әјаниләшдириб, әдәби гираәт дәфтәринә јазсынлар.

Муса ҺӘСЭНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
мүөллим.

«О» вә «БУ» ӘВӘЗЛИКЛӘРИНДӘН СОНРА ВЕРКҮЛ ИШАРӘСИННИ ИШЛӘДИЛМӘСИ ГАЈДАСЫ ВӘ БУНЛАРЫН V СИНИФДӘ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Мә'лумдур ки, шакирдләр әвәзлик бәһси илә ибтидаи мәктәбдән танышдырлар, ләкин бу танышлыг, исбәтән, мәһдуд вә сәләдир. V синифдә исә бу бәһс даһа кениш кечилир вә шакирдләр бир сыра јени биллик вә вәрдишләр әлдә едирләр. Шакирдләрин V синифдә әвәзлик бәһси илә әлагәдар олараг әлдә етдији јени биллик вә вәрдишләрдән бириси дә **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәси гајдасы олмалыдыр. Ләкин тәчрубә вә мүшаһидәләр кәстәрир ки, шакирдләр һәмин әвәзликләрдән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасыны јахшы билмирләр вә буна кәрә дә јазыларында ја бир чох лазымсыз веркүлләр ишләдир, ја да лазым олан јердә веркүл гојмајараг бир сыра јанлышлыг вә долашыглыга јол верирләр. Бунун башлыча сәбәби, зәнни-мизчә, ашагыдакылардан ибарәтдир:

1. Програмда **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасынын һансы бәһслә әлагәдар олараг, һансы синифдә кечилмәсинин кәстәрилмәмәси.

2. Дәрсликләрдә верилән мә'луматын кифајәт гәдәр олмамасы.

3. Гајданын өјрәдилмәсинә даир мүәјјән методики кәстәришин олмамасы.

Фикримизчә, **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасынын һансы бәһслә әлагәдар олараг, һансы синифдә тәдрис олунмасыны ајдынлашдырмаг лазымдыр. Чүнки мөвчуд програмда бу барәдә һеч бир мә'лумат верил-

мәмишдир. V—VIII синифләр үчүн тәртиб едилмиш Азәрбајчан дили програмынын ләјһәсиндә исә бу гајданын мүбтәда бәһси илә әлагәдар олараг өјрәдилмәси фикри ирәли сүрүл-мүшдүр. Бу фикрин тәрәфдарлары сүбута чалышырлар ки, **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасы морфолокија илә дејил, синтаксислә бағлы олдугу үчүн ону мүбтәда мөвзусу илә әлагәдар өјрәтмәк елми чәһәтдән даһа әсаслыдыр.

Мәсәләнин белә гојулушу, фикримизчә, мәгсәдә **о** гәдәр дә мүвафиг дејилдир. Чүнки:

I. Мә'лумдур ки, синтаксис үзрә мүнтәзәм курс VI синфин икинчи јарым илиндә башлајыр вә ил јарым давам едир. Бу гыса вахт әрзиндә шакирдләр хејли кениш олан вә бир сыра чәтин мөвзулары әһәтә едән синтаксис бәһсини онсуз да чәтинликлә мәнимсәјирләр. Әкәр бура дургу ишарәләринин һәр чүр ишләнмә гајдасынын өјрәдилмәсини дә әләвә етсәк, курсун нә гәдәр ағыр олмасы дәрһал ајдынлашар. Мәһз буна кәрә дә бир чох рабагчылы алим, методист вә мүөллимләр (А. Ф. Ломизов, А. А. Трусова, Г. П. Фирсов вә башгалары) ләл V синифдән башлајараг јери кәлдикчә мүнтәзәм сурәтдә бу вә ја дикәр дургу ишарәсинин ишләдилмәси гајдалары һаггында тәхмини, бә'зән дә әсаслы мә'лумат вермәји вә буна даир чалышмалар апармағы мәсләһәт көрүрләр. Мәсәләнин белә гојулушу, әсасән, дүзкүндүр вә мәгсәдә мүвафигдир. Она кәрә дә V синифдә **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасы һаггында мә'лумат вермәк вә шакирдләрдә мүәјјән вәрдишләр јаратмаг олар вә лазымдыр.

II. Мүасир нитг инкишафы методикасынын төләбинә кәрә артыг V вә VI синифләрдә мүхтәлиф синтактик гурулуша малик олан имла, ифадә вә инша јазылары апарылыр ки, бурада да мүтләг вә һәм дә тез-тез **о** вә **бу** әвәзликләринин икили характеринә тәсадүф едилир. Кәстәрилән синифләрдә **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасыны билмәмәк шакирдләри чәтинлик гаршысында гојур вә онлара фикирләрини дүзкүн шәрһ етмәјә имкан вермир. Бу төләб кәстәрилән гајданын V синифдә тәдрисини заруријјәтә чевирир.

III. Нәһајәт, **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасы, фикримизчә, һеч дә чүмләнни синтактик гурулушу илә әлагәдар дејилдир. Бу гајданын ишләдилмәси һәмин әвәзликләрин икили хусусијјәтиндән доғур вә чүмләдә

ифадә едилмиш фикрин мә'насына әсасланыр. Она көрә дә гайданын тәдрисини синтаксис үзрә мүнәтәәм курсун башланмасына гәдәр тә'хирә салмаг елми вә методики чәһәтдән о гәдәр дә фәјдалы дејилдир.

Бүгүн бунлара әсасән демәк олар ки:

а) о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасы һаггында мәһз V синифдә (әвәзлик мөвзусу илә әләгәдәр) мә'лумат вермәк вә бир сыра чалышмалар апармагла шакирдләрдә мөәјјән вәрдишләр јаратмаг олар вә лазымдыр. Бу, өз әксини көнкрет олараг програмда тапмалыдыр.

б) VI синифдә исе мүбтәда мөвзусу илә әләгәдәр олараг бу мә'лумат даһа да кенишләндирилмәли вә шакирдләрдә мөһкәм вәрдишләр јарадылмалыдыр.

Јери кәлмишкән демәлијәк ки, о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасы дилимиздә дәгиг мөәјјәнләшдирилмәдији үчүн гәјданын тәтбигиндә бөјүк бир һәрч-мәрчлик вардыр. Бунун башлыча сәбәби мүасир грамматика китабларымызда вә елми әдәбијјатда о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси принципинин мүхтәлиф чүр изаһ едилмәсидир. Мәсәлән, орта мәктәб грамматикасынын I һиссәсиндә о әвәзлијиндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасы һаггында јазылыр: «Адлыг һалда олан үчүнчү шәхс әвәзлијинин тәки (о) исмин, сифәтин вә сајын әввәлиндә кәлдикдә ондан сонра веркүл гојулур»¹. Бу мүддәадан белә нәтичә чыхыр ки, һәмни әвәзликләрдән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасы формал-морфоложи принципә әсасланмалыдыр, јә'ни гәјданын тәтбигиндә әсас диггәт һәмни әвәзликдән сонра кәлән сөзүн һансы нитг һиссәси олмасына верилмәлидир.

Һәмни китабын 2-чи һиссәсиндәки «Әләвә»нин «Дурғу ишарәләри һаггында үмуми мә'лумат» бәһсиндә исе белә бир изаһат верилир:

«О, мүәллими чағырыр.

О мүәллими чағырыр.

Бу чүмләләрин гурулушу ејни олдуғу һалда, мәзмуну таммилә башгадыр.

Биринчи чүмләдә о сөзүндән сонра фәсилә едилир ки, бу да өзүндән сонра бир веркүл тәләб едир.

¹ С. Чәфәров. Азәрбајчан дилини грамматикасы, I һиссә, Бақы, 1959, сәһ. 69.

Икинчи чүмләдә исе о-дан сонра фәсилә едилмәдијиндән веркүл гојулмур»¹.

Бу изаһатдан асанлыгла белә бир нәтичә чыхармаг олур ки, о әвәзлијиндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасы ши-фәһи нитгдәки фәсиләјә әсасланмалыдыр.

Ч. Әфәндијевин «Азәрбајчан дилини дурғу ишарәләри»² адлы елми мәгаләсиндә исе гәјданын тәтбиги чүмләдәки фикрин мәзмунуна истинад едилмишдир.

«Бу» әвәзлијиндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасы һаггында да белә фикир мүхтәлифлији өзүнү көстәрмәкдәдир. Елә буна көрә дә јазыда о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәси бә'зән формал-формоложи әләмәтә, бә'зән фәсиләјә, бә'зән дә чүмләдәки фикрин мәзмунуна әсасән ишләдилир ки, бу да мөвчуд һәрчмәрчлији јаратмыш олур.

Гаршыда дуран әсас мәсәлә бу принципләрин һансынын дүзкүн олмасыны ајдынлашдырмагдан ибарәтдир.

I. Фикримизчә, гәјданы морфоложи-формал әләмәтә көрә, јә'ни һәмни әвәзликләрдән сонра исим, сифәт вә сај сөзләринин кәлмәсинә көрә ишләтмәк мәгсәдә мүвафиг сајыла билмәз. Доғрудур, јазыда чох вахт веркүлүн ишләдилмәси бу формал әләмәтлә үјгүн кәлир, лакин буну һәмни гәјданын ишләдилмәси үчүн әсас принцип көтүрмәк олмаз. Чүнки:

1) Гәјданын бу принципә көрә тәтбиги мәнтиги тәфәккүрүн ролуну мөһдудлашдырыр, јазанын диггәтини чүмләннин үмуми мәнтиги мә'насындан јајындырага, анчаг һәмни әвәзликләрдән сонра кәлән сөзә чәләб едир вә беләликлә дә ишарәнин ишләдилмәсини механикләшдирир. Чох вахт јазан шәхс чүмләннин ифадә етдији мә'наја фикир вермәдән һәмни әвәзликләрдән сонра кәлән сөзүн һансы нитг һиссәси олмасыны өтәри сурәтдә мөәјјәнләшдириб, веркүл ишарәсини ја ишләдир, ја да ишләтмир. Мәсәлән, «О, күлә-күлә данышан адамы көрән кими таныды» чүмләсини јазан шәхс чох вахт чүмләдә олан ики мә'налылыга фикир вермәдән механики олараг о-дан сонра веркүл гојмур, чүнки о-дан сонра кәлән сөз (күлә-күлә) тәрз-һәрәкәт зәрфидир. Белә олдуғда о әвәзлији өзүндән сонра кәлән сөзләрә гошулараг тәјин групу јарадыр вә чүмләннин мәзмунуну дәјишир. Јахуд «О, аһнам чәбһәјә кетмәли иди» чүмләсиндәки о-дан сонра кәлән «ахшам» сөзү

¹ М. Ширәлијев вә М. Нүсәјизадә. Азәрбајчан дилини грамматикасы, II һиссә. Бақы, 1960, сәһ. 149.

² Ч. Әфәндијев. Азәрбајчан дилини дурғу ишарәләри (I мәгалә). Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, V чилд, Бақы, 1953, сәһ. 57.

«нә вахт?» суалына җаваб вердији вә мә'на е'тибары илә вахт билдирдији үчүн заман зәрфидир. Буну нөзәрә алараг јазан шөхс о-дан сонра веркүл гојмур вә чүмләдә мә'на дәјишиклији јаратмыш олур.

2) Гајданын бу принципә көрә тәтбиги бир чох һалларда җанлы синтактик органын әбәс јерә парчаланмасына сәбәб олур. Мәсәлән, «О китаб охуду», «О јахшы шәкил чәкир», «Бу ики алма дәрди» вә с. кими чүмләләрдә о вә бу әвәзликләриндән сонра исим, сифәт, сәј сөзләри кәлдији үчүн веркүл гојулур вә һеч бир әсас олмадан мүбтәда хәбәрдән ажрылып. Һалбуки мүбтәда илә хәбәр җанлы синтактик органдыр. Синтактик гауну бу органын мүәјјән бир ишарә илә парчаланмасына о вахт јол верир ки, гојулан ишарә бу гауну позмагда һаглы олсун. «О, заводда ишләјир», «Бу, ферманын мүдири-дир», «О, гырмызы бајрағы јүксәкләрә галдырды», «Бу, үч ушағы јанғындан хилас етмишдир» вә с. кими чүмләләрдә исим, сифәт вә сәј сөзләриндән әввәл кәлмиш о вә бу әвәзликләриндән (мүбтәдаларындан) сонра она көрә веркүл гојулмушдур ки, әкс тәгдирдә, о вә бу әвәзликләри әшја (шөхс) дејил, әламәт (сөчмәк, фәргләндремәк мә'насында) билдирәр, чүмләнни мүбтәдасы дејил, тә'јини олар вә чүмләдә мә'на дәјишиклији јарадар.

Белә чүмләләрин бир хусусијјәти дә ондан ибарәтдир ки, бунларын о вә бу әвәзликләри илә ифадә едилмиш мүбтәдалары сабит олмур, јә'ни белә чүмләләр мүстәгил—сабит мүбтәда гәбул едә билдрләр. Она көрә дә бунлар мүбтәда гәбул етдикдә чүмләнни о вә бу әвәзликләри илә ифадә олунмуш гејри-сабит мүбтәдалары өз јерләрини гәбул едилмиш јени сабит мүбтәдаја верәрәк, өзләри чүмләнни тә'јини олурлар. Мәсәлән: «О, заводда ишләјир—Мәммәд о заводда ишләјир». «Бу, ферманын мүдири-дир—Нәзакәт бу ферманын мүдири-дир». «О, гырмызы бајрағы јүксәкләрә галдырды—Ана о гырмызы бајрағы јүксәкләрә галдырды». «Бу, үч ушағы јанғындан хилас етмишдир—Капитан бу үч ушағы јанғындан хилас етмишдир» вә с. Лакин јухарыда кәстәрдијимиз «О китаб охуду», «О јахшы шәкил чәкир», «Бу ики алма дәрди», «Бу мәктүб јазыр» вә с. кими чүмләләрдә о вә бу әвәзликләриндән сонра исим, сифәт вә сәј сөзләри кәлсә дә, веркүл гојулма-малыдыр, чүнки бурада һәммин әвәзликләрдән сонра веркүл гојулса да, гојулмаса да о вә бу әвәзликләри чүмләнни мүбтәдасы олараг галыр вә чүмлә мәнтиги чәһәтдән икинчи бир фикр ифадә етмир. Мәсәлән: «О, китаб охуду.—О китаб охуду»,

«Бу, ики алма дәрди.—Бу ики алма дәрди», «О, јахшы шәкил чәкир.—О јахшы шәкил чәкир» вә с.

Белә чүмләләрин о вә бу әвәзликләри илә ифадә едилмиш мүбтәдалары сабит олдуғу үчүн белә чүмләләр мүбтәда гәбул етмирләр. Мәсәлән: «О китаб охуду» әвәзинә «Мәммәд о китаб охуду» демәк олмас. Белә чүмләләр анчаг әлавә—һәмчинс мүбтәда гәбул едә билдрләр. Бу һалда да һәммин чүмләләрин о вә бу әвәзликләри илә ифадә олунмуш мүбтәдалары өз мүбтәдалыг хусусијјәтини итирмир вә чүмләнни тә'јини олмурлар. Мәсәлән: «О китаб охуду.—Мәммәд вә о китаб охуду», «Бу јахшы шәкил чәкир.—Рза илә бу јахшы шәкил чәкир», «О ики алма дәрди.—Гурбан вә о ики алма дәрди» вә с.

3) Гајданын бу принципә көрә тәтбиги, јазаны тез-тез җашдырыр вә чәтинлик гаршысында гојур, чүнки мүасир Азәрбајҗан дилиндә бир сыра сөзләрин һансы нитг һиссәсинә аид олмасы һәлә дә мүбаһисәлидир.

Бүтүн бу дедикләримиздән ајдын олур ки, о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәсиндә рәһбәр тутулан формал-морфоложи принцип орта мәктәб үчүн (хусусән V синиф үчүн) мүәјјән гәдәр сәчијјәви олса да, үмумијјәтлә, бу гајданын тәтбиги үчүн сәчијјәви дејил вә әсас көтүрүлә билмәз.

II. О вә бу әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсини фәсилә вә авазә көрә ишләтмәк дә дүзкүн дејилдир. Бу јәгиндир ки, шөхс вә әшја билдирәрәк, чүмләдә мүбтәда олан о вә бу әвәзликләри өз фәсилә вә авазына көрә ишарә мөгсәди илә ишләниләрәк, чүмләдә тә'јин олан о вә бу әвәзликләриндән фәргләндрләр. Лакин бу һеч дә бизә һагг вермир ки, һәр јердә вә һәр вахт шөхс вә әшја билдирәрәк мүбтәда олан о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүл ишләдәк. Белә олдуғда лүзумсуз веркүлләрин сәјы артар (бу јазыда һәм чох јер, һәм дә чох вахт апарар) вә әбәс јерә җанлы синтактик орган парчаланмыш олар.

Бәс белә исә онда о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсини һансы принципә әсасән ишләтмәк олар?

Билмәк лазымдыр ки, һәр һансы бир дурғу ишарәси ја чүмләнни синтактик гурулушунун тәләбиндән, ја да фикрин дәғиг верилмәси еһтијажындан доғмушдур. Она көрә дә гојулан һәр һансы бир дурғу ишарәси ја чүмләнни синтактик гурулушунун мүәјјән гаунларыны, ја да онун даһили мәнтигини әкс етдирмәлидир.

Фикримизчә, дилимиздә олан бир сыра башга гайдалар кими, **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гайдасы да фикрин дәгиг верилмәси еһтијачындан дормушдур вә она көрә дә һәмин гайданын тәтбигиндә ифадә едилмиш фикрин мәнасына әсасланмаг лазымдыр. Бу да һәмин әвәзликләрин мүштерәк вәзифәли олмасындан ирәли кәлир. Ики вәзифәјә малик олан һәмин әвәзликләр бәзән чүмләннин мәзмунунда да икифицирлилик јарадыр. Бу икифицирлилији конкретләшдирмәк үчүн веркүл ишарәсиндән истифадә едилир.

Дедикләримиздән нәтичә чыхарараг **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гайдасыны белә јекунлашдырмаг олар:

Шәхс вә әшја билдирәрәк чүмләннин мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләдилән **о** вә **бу** әвәзликләри һәм дә чүмләдә әламәт билдирәрәк тәјин кими анлашыларса вә чүмләннин мәзмунунда дәјишиклик јарадарса, онда һәмин әвәзликләрдән сонра веркүл ишарәси гојулур.

Инди гаршыда белә бир суал дура биләр. Гайданын бу чүр изаһы орта мәктәб үчүн сәчијјәвидирми? Јәни **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гайдасыны ифадәннин мәнасындан, мәгсәдиндән асылы олмасы мәсәләсини орта мәктәбдә тәдрис етмәк олармы? Бу һәмин синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсинә, гаврама габилцијјәтинә, тәфәккүр тәрзинә ујгундурму?

Бу суалларын чавабыны дидактиканын принципләриндә вә гидрак нәзәријјәсиндә ахтармаг лазымдыр. Әлбәтә, V синифдә гайданын ишләдилмә принципини бирдән-бирә ифадә едилмиш фикрин мәнасы илә багламаг олмаз. Буну тәдричән, мүәјјән бир ардычылыгга, дидактиканын мәшһур асандан чәтинә, мәлумдан мәчһула, садәдән мүрәккәбә принципнә әсасында өјрәтмәк олар.

Мәлумдур ки, **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гайдасына һәм V синифдә (әвәзлик бәһси илә әлагәдар), һәм VI синифдә (мүбтәда бәһси илә әлагәдар), һәм дә VII синифдә (дурғу ишарәләри һаггында верилмиш «Әлавә»нин тәдрисиндә) тохунулур. Һәр синифдә гайданын тәдриси һаггындакы мәлумат өзүндән әввәлки синифдә верилмиш мәлумата әсасланараг даһа да кенишләндириләр вә нәһајәт, истәнилән нәтичәјә кәлиб чыхмаг олар. Мәсәлән, V синифдә өјрәтмәк олар ки, исим, сифәт вә сәјдан әввәл кәләрәк, әшја вә шәхс көстәрән **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүл гојулмазса, онлар шәхс вә әшја дејил, әламәт көстәрәр вә беләликлә дә чүмләдә фикир дәјишиклији јаранар. Бу

илк мәлумат нитг һиссәләринин тәдриси мүддәтиндә бир гәдәр дә кенишләндирилә биләр: шакирдләрә диқәр нитг һиссәләрини кечдикчә мүәјјән мисаллар вә чалышмалар васитәсилә әмәли олараг баша салмаг олар ки, шәхс вә әшја көстәрән **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра, нәишки исим, сифәт вә сәј сөзләри кәлдикдә, еләчә дә бәзи зәрф, гошма, мәсдәр вә феһли сифәт сөзләри кәлдикдә дә веркүл гојулур.

Бу мәлумат VI синифдә чүмлә үзвләринин тәдриси бәһсиндә мүбтәда илә хәбәр арасындакы синтактик әлагә илә багланылар вә изаһ едиләр ки, **о** вә **бу** әвәзликләри илә ифадә едилмиш мүбтәдалар хәбәрдән веркүллә **о** заман ајрылыр ки, веркүл олмадыгда һәмин мүбтәдалар тәјин кими анлашылараг чүмләдә фикрин дәјишилмәсинә сәбәб олсунлар.

VII синифдә исә **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси принципини чүмләдә ифадә едилмиш фикрин мәнасы илә багламаг олар вә мүмкүндүр.

Лакин тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәбләримиздә **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гайдасы чох сәтһи кечилир вә шакирдләрдә гайданын тәтбиги һаггында дүзкүн вә мөһкәм вәрдишләр јарадылмыр. Буна көрә дә онлар практик јазыларында һәмин гайдадаг лазыми дәрәчәдә истифадә едә билмирләр. Мәсәлән, Бакынын Киров районундакы 30 №-ли мәктәбин VII синфиндә «Асланын вәди» мөвзусунда апарылан имтаһан јазы ишләри нәзәрдән кечирилдикдә мәлум олду ки, синифдә олан 8 нәфәрдән 3 нәфәри өз јазыларында шәхси көстөрмәк мәгсәди илә **о** вә **бу** әвәзликләриндән истифадә етмәмишләр; 1 нәфәри—бир јердә, 1 нәфәри—ики јердә, 2 нәфәри исә үч јердә истифадә етмишдир. Һалбуки мәтндә адлары тәқрар етмәк мәгсәди илә ән азы 6—8 јердә **о** вә **бу** әвәзликләриндән истифадә етмәк имканы вар иди.

V синифдә апардығымыз шифаһи јохлама нәтичәсиндә мүәјјәнләшди ки, шакирдләр шәхс вә әшја көстәрән **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра исим, сифәт вә сәј сөзләри кәлдикдә веркүлүн ишләдилмәси гайдасыны әзбәр сөјләјә билирләр, лакин «нә үчүн исим, сифәт вә сәјлардан әввәл кәлән һәмин әвәзликләрдән сонра веркүл гојулур?»—суалына чаваб верә билмирләр. Башлыча нөгсанлардан бириси дә әшја билдирән **о** вә **бу** әвәзликләринин аваз вә фәсиләсини билмәмәкдир.

Бу дедикләримиз ондан ирәли кәлир ки, V—VII синфин програм материалында гайданын кечилмәси көстәрилмәдији үчүн мүәллимләр буна хусуси вахт сәрф етмирләр, мүхтәлиф тәмринләр апарараг шакирдләрдә гайданын тәтбиги вә әһмијјәти һаггында мөһкәм вәрдишләр јаратмырлар.

Буну нәзәрә алараг V синифдә о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасынын тәдрисинә даир бә'зи гәјдләр етмәји лазым билдик.

Гәјданын тәдрисинә кечмәздән әввәл бу һағда V синифин грамматика китабында верилмиш мә'луматы нәзәрдән кечирәк.

Әввәлә, фикримизчә, о вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасындан шәхс вә ишарә әвәзликләри мөвзулары кечилдикдән сонра бәһс едилсә иди, даһа мүнәсиб оларды, чүнки шакирдләр бу әвәзликләрин ики хүсусијјәтә малик олмасыны билдикдән сонра, нә үчүн исмин, сифәтин вә сајын әввәлиндә кәлдикдә веркүллә ајрылмасыны асанлығла дәрк едә биләрләр.

Икинчи гәјданы мәннәмәтмәк үчүн китабда верилмиш чалышмалар да кифәјәтләндиричи дејилдир. Белә ки, һәр гәјда үчүн анчаг бир чалышма верилмишдир ки, бу да дурғу ишарәләри бурахылмыш мәтнин үзүнү көчүрүб, лазым олан јердә веркүл ишарәсини ишләтмәкдән ибарәтдир. Әлбәттә, бәјүк әмәли әһәмијјәтә малик олан бир гәјданы V синиф шакирдләринә анчаг бир чалышма васитәсилә өјрәтмәк имкан харичиндәдир. Чалышмалар үчүн верилмиш мисаллар да истәнилән сәвијјәдә дејилдир. Мәсәлән, «бу» әвәзлијиндән сонра веркүлүн ишләдилмәси үзрә верилән чалышмаларда V синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәсинә о гәдәр дә ујғун олмајан

«Халг дејәр чүн һамы шәббү мәнә

Фәхр үчүн, әлбәттә јетәр бу мәнә».

бејти верилмишдир. Мә'насыны чәтинликлә баша дүшән вә ја һеч дүшмәјән V синиф шакирди бурада веркүл ишарәсини ишләтмәкдә вә ишләтмәмәкдә, әлбәттә, шүүрлу һәрәкәт етмәјә гәдир олмајачагдыр. Јахуд:

«Бу јәгиндир ки, вар севимли сәсин

Оху версин мәнә сәфа нәфәсин».

бејгиндә шакирдләр «бу» әвәзлијиндән сонра кәлән «јәгин» сөзүнүн һансы нитг һиссәсинә анд олдуғуну дәгиг билмәдикләри үчүн веркүлү ишләтмәкдә дә чәтинлик чәкәчкәләр.

Гәјданын тәдрисинә V синифдә һеч олмаса 1—2 саат вахт ајырмаг лазымдыр. Јахшы олар ки, бу вахт шәхс вә ишарә әвәзликләри кечилдикдән сонра ајрылсын.

Гәјданын тәдрисиндә, әсасән, ашағыдакы мәсәләләр диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр:

1) О вә бу әвәзликләринин ики хүсусијјәтә малик олмасы кенишлији илә изаһ едилмәли;

2) Һәммин әвәзликләрин һәр ики һалда охунушу (аваз вә фасиләси) әмәли олараг көстәрилмәли;

3) Шәхс вә әшја көстәрән о вә бу әвәзликләриндән сонра исим, сифәт вә сај сөзләри кәлдикдә веркүлүн гојулмасынын сәбәби вә әһәмијјәти һағғында там тәсәввүр јарадылмалы; бу мәғсадлә өјрәдилмәлидир ки, шәхс вә әшја көстәрән о вә бу әвәзликләриндән сонра исим, сифәт вә сај сөзләри кәлдикдә веркүл гојулмаса, һәммин әвәзликләр:

а) шәхс вә әшја дејил, әламәт көстәрәр;

б) шәхс әвәзлији дејил, ишарә әвәзлији олар;

в) ким? нә? суалына дејил, һансы? суалына чаваб олар;

г) чүмләннин мүбтәдасы дејил, тә'јини олар;

д) чүмләннин мәзмунунда дәјишиклик әмәлә кәтирәр.

Гәјданын тәдрисинә башламаздан әввәл јухарыдакы мәсәләләри өзүндә әкс етдирә билмәк материаллар сечилмәлидир.

Гәјданын тәдрисинә мүхтәлиф үсулларла башламаг олар. Мәсәлән, шәхс вә ишарә әвәзликләри бәһси кечилиб гуртардыгдан сонра о вә бу әвәзликләринин ики хүсусијјәтинин даһа габарыг нәзәрә чатдырмаг мәғсәди илә суал-чаваб апарыла биләр вә бунун васитәсилә мөјјәнләндириләр ки, о вә бу әвәзликләри һәм ишарә мәғсәди илә ишләдиләр, һәм дә шәхс вә әшја көстәрир. Биринчи һалда «һансы?» икинчи һалда иеә «ким?» вә «нә?» суалына чаваб олар. Биринчи һалда чүмләннин тә'јини олар, икинчи һалда—мүбтәдасы вә с. Јахуд шәхс вә ишарә әвәзликләри кечилдикдән сонра шакирдләрә тапшырылар ки, евдә «Әдәби гираәт» китабындакы «Көмүрчү аиләсиндә» мөвзусундан ичәрисиндә о вә бу әвәзликләри олан чүмләләри сечиб, ашағыдакы схем үзрә јазсынлар. Мәсәлән, белә:

Сыра №-си	Чүмләр	Әвәзлик-ләр	Нә көстәрир	Һансы суала чаваб олар	Чүмләнни һансы үзвүдүр.
1.	Бу евдә Гафар киши јашајырды.	бу	әламәт көстәрир	Һансы?	чүмләнни тә'јиндир.
2.	О, мешәдә одулары чәтинликлә сыра билрди. вә саирә.	о	шәхс көстәрир	ким?	чүмләнни мүбтәдасыдыр.

Тапшырығын ичрасы синифдә коллектив тәрздә јохланылар вә әјани олараг көстәриләр ки, о вә бу әвәзликләри ики хүсусијјәтә маликдир: онлар һәм әшја, шәхс көстәрир, һәм дә

эламэт. Шәхс вә әшја кәстәрдикдә ким? нә? суалына чаваб олур вә чүмләдә мүбтәдә вәзифәсиндә ишләдилір, эламэт кәстәрдикдә исә һансы? суалына чаваб олур, тәјин вәзифәсиндә ишләдилір вә с.

О вә бу әвәзликләринин ики хусусијјәтини өјрәтдикдән сонра (буну, адәтән, шакирдләр тез өјрәнирләр), онларын охунуш гәјдасыны (фасилә вә авазыны) өјрәтмәк ләзымдыр. Буну, мөсәлән, ашағыдакы мәзмунда бир плакатдан истифадә етмәк јолу илә өјрәтмәк олар.

Ики һиссәјә бөлүнмүш бир кағызын үзәриндә гаршы-гаршыја бир нечә чүмлә јазылыр. Чүмләләрин бириндә о вә јахуд бу әвәзлији ишарә мөгсәди илә, дикәриндә исә шәхс вә әшја кәстәрмәк мөгсәди илә ишләдилір. Әввәлчә нөвбә илә биринчи сүтундакы, сонра исә икинчи сүтундакы чүмләләр охунур, ајдынлашдырылыр, о вә бу әвәзликләринин һансы мөгсәдлә ишләдилмәси мүөјјәнләшдирилир. Әсас диггәт һәммин әвәзликләрин тәләб етдијн аваз вә фасиләјә чәлб едилір. Әјани олараг кәстәрилир ки, ишарә мөгсәди илә ишләдилән бу әвәзликләр ади авазла вә фасиләсиз тәләффүз олунур; шәхс вә әшја кәстәрдикдә исә нисбәтән јүксәк тонла дејилир вә мүөјјән фасилә тәләб едир.

Плакат нүмунәси

Ишарә мөгсәди илә ишләдилән о вә бу әвәзликләри	Шәхс вә әшја кәстәрмәк мөгсәди илә ишләдилән о вә бу әвәзликләри
1. Чох кечмишәм бу дағлардан. (С. Вургун)	1. Бу, Авропада ән дәрин гују олачагдыр. (М. Сүләјманов).
2. О јан гаја, бу јан гаја, Ичиндә сары маја. (тапмача)	2. О сымылдады. (А. Шаһг)
3. Сән бу гызы таныјырсанмы?	3. Бу сәнә даһа нә деди?
4. О сүкут, о гаранлыг Баш кәтүрүб гачыбдыр. (Н. Нусејизадә)	4. О, түнд рәнкли келкасыны көзүнүн үстүнә ендирмишди. (Ј. Ширван)
5. Мәммәд киши бу дөрд илдә хәјли гочалмышды.	5. Бу, дөрд илдә дөрд сәнәтә јијәләнмишди.
6. О колхозун сәдри бизим гоһумуздур.	6. О, колхозун сәдрини көрдү.
7. Бизимдир бу һәјат, бу јер, бу һава. (С. Вургун)	7. Ичласда әввәлчә бу чыхыш етди.
8. О кечә Баһар арабачынын евиндә галды. (М. Чәләл)	8. О аста-аста көзләрини јумду.

Сонра мүәллим ичәрисиндә һәр ики мөгсәдлә ишләдилмиш о вә бу әвәзликләри олан кичик бир мәтн сечиб охутдура да биләр. Мөсәлән, «Әдәби гираәт» китабындакы «Баһар» мөвзусундан бир парчаны охуттурмаг олар.

О вә бу әвәзликләринин ики хусусијјәти вә онларын охунуш гәјдасыны өјрәтдикдән сонра, һәммин әвәзликләрдән сонра веркүлүн ишләдилмәси гәјдасына кечмәк олар.

Гәјданы өјрәтмөјә мараг ојатмаг мөгсәди илә шакирдләрин диггәтини плакатын икинчи сүтунундакы чүмләләрә чәлб едәрәк, гаршыда белә бир суал гојула биләр: бу сүтундакы о вә бу әвәзликләринин һамысы әшја вә шәхс кәстәрир, ејни аваз вә фасилә илә дејилир вә ејни суала чаваб олур; бәс нә үчүн бунларын бә'зиләриндән сонра веркүл гојулмуш, бә'зиләриндән сонра исә јох?

Буну изаһ етмәк үчүн јазы тахтасы ики һиссәјә бөлүнүр. Шакирдләрин көмөји илә плакатын икинчи сүтунундакы чүмләләрдән веркүллә ишләдиләнләр биринчи сүтуна, веркүллә ишләдилмәјәнләр исә икинчи сүтуна јазылыр (мүәллим мүнәсиб көрмәсә, башга чүмләләр дә јаздыра биләр, јахуд һазыр јазылмыш башга бир плакат да аса биләр).

Һәммин чүмләләр үзәриндә иши, тәхминән, белә апармаг олар: шакирдләрин диггәти биринчи сүтундакы чүмләләрдә о вә бу әвәзликләриндән сонра кәлән сөзләрә чәлб едилір. Онларын һансы нивт һиссәси олдуғу мүөјјәнләшдирилир. Чүмләннин мәнтиги мә'насы ајдынлашдырылыр. Нәтичә олараг кәстәрилир ки, шәхс вә әшја кәстәрән о вә бу әвәзликләриндән сонра исим, сифәт, сәј сөзләри кәлддикдә һәммин әвәзликләрдән сонра веркүл ишарәси гојулур. Сонра бунун сәбәби вә әһәмијјәти үзәриндә тәмрин апарылыр. Бу мөгсәдлә һәммин чүмләләрдәки о вә бу әвәзлијиндән сонра гојулмуш веркүл ишарәси позулур. Чүмләләр јенидән охунур, тәһлил едилір, веркүл олмадыгда һәммин әвәзликләрин, чүмләннин мезмуну илә әлагәдар олараг, эламәт кәстәрмәси, ишарә әвәзлији кими аңлашылмасы, ким? нә? суалына дејил, һансы? суалына чаваб вермәси вә с. әјани олараг кәстәрилир. Нәһәјәт, веркүл олмадыгда чүмләннин мезмунунда әмәлә кәлән дејишиклик изаһ едилір.

Буну паралел тәһлил јолу илә дә апармаг олар. Ејни чүмлә гаршы-гаршыја јазылыр; бири веркүллә, дикәри веркүлсүз. Сонра һәммин чүмләләрдәки о вә јахуд бу әвәзлији мә'на нөвүнә, суалына, чүмләдәки вәзифәсинә вә с. көрә тәһлил еди-

лир. Беләликлә, дә веркүл гојулмасынын сәбәби вә әһәмиј-
јәти әјани олараг кәстәрилир. Мәсәлән, белә:

1. О, колхозун сәдрини көрдү. 2. О колхозун сәдрини көрдү.

1) мә'на нөвү (шәхс) нә кәстәрир (шәхс) суалы (ким?) һансы үздүр (мүбтәда)	2) мә'на нөвү (ишарә) нә кәстәрир (әләмәт) суалы (һансы?) һансы үздүр (тә'јин)

Сонра икинчи сүтундакы чүмлөләр охунур, о вә бу әвәз-
ликләриндән сонра кәлән сөзләрин һансы нитг һиссәси олма-
сы мүәјјәнләшдирилир вә кәстәрилир ки, о вә бу әвәзликлә-
риндән сонра фе'л, әвәзлик вә бә'зи зәрфләр кәлдикдә веркүл
гојулмур. Чүнки белә һалда һәмин чүмлөдә веркүл гојулса
да, гојулмаса да о вә бу әвәзликләри ишарә әвәзлији кими
анлашылмыр вә чүмләннин мәзмунунда дәјишиклик әмәлә кә-
тирмир. Буну әјани олараг кәстәрмәк үчүн һәмин чүмлөләр-
дән бириндә «о» јахуд «бу» әвәзлијиндән сонра бир веркүл
ишарәси гојулур вә јухарыда кәстәрдијимиз паралел тәһлил
јолу илә изаһ едилир.

Бүтүн бу тәһлил вә изаһларда «о» вә јахуд «бу» ишарә
әвәзлији чүмлөдән тәһрид олунмуш, тәк шәкилдә дејил, чүм-
ләннин үмуми мәнтиги мә'насы илә бирликдә кәтүрүлүб тәһлил
вә изаһ едилмәлидир. Һәмин әвәзликләрдән сонра веркүлүн
гојулмасы чүмлөдәки фикрин мәгсәди вә мә'насы илә әләгә-
ләндирилмәли, һәр чүмлөдә о вә бу әвәзлијинин ајрылыгта
мә'на нөвү, суалы вә һансы үзв олмасы кәстәрилдији кими, һә-
мин чүмләннин бүтөвлүкдә ифадә етдији мә'на, тәләб етдији
суал вә с. дә кәстәрилмәлидир.

Ғаданы мөһкәмләтмәк вә шакирдләрдә мүәјјән вәрдиш-
ләр јаратмаг мәгсәди илә китабда верилмиш чалышмаларла
јанашы, даһа бир сыра чалышмалардан да истифадә едилә
билер. Мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә ашағыда белә чалыш-
малара аид нүмунәләр веририк.

Чалышма 1. Ашағыдакы чүмлөләри көчүрүн, нөгтәләрин
јеринә шәхс вә әшја кәстәрән о вә бу әвәзликләриндән бири-
ни јазын вә лазым кәлән јердә веркүл гојун.

1) . . . . . дүшәркәјә чатанда һава ғаралмышды.

(Г. Мусајев)

- 2) . . . . . мәнә марағлы һағыллар сөјләди.
3) . . . . . беш бузова гуллуг едир.
4) Хәстә мүәллим динмәди . . . . . разылыг әләмәти иди.
(Г. Мусајев)

- 5) . . . . . дүшүнүрдү. (М. Рзагулузадә).
6) . . . . . тез-тез гатар кәлән тәрәфә бахырды.
7) . . . . . күлүр, севинир, көрүнүр һәр ан. (С. Вурғун)
8) . . . . . көзәл, кирдәсифәт бир ғызды. (Ғ. Чаббарлы)
9) . . . . . ғаршыдакы ғарабәниз оғланы кәстәрәрәк деди:
. . . . . мәшһур овчудур.
10) . . . . . аста-аста көзләрини јумду.

Талшырыг 2. Ашағыдакы чүмлөләри охујун, шәхс вә әш-
ја кәстәрән о вә бу әвәзликләриндән сонра кәлән сөзләрин
һансы нитг һиссәси олдуғуну сөјләјин.

- 1) О, көһнә шалы илә өртүб үзүнү
Башыны сөјкәмиш даш бухарыја. (И. Сәфәрли)
2) Алғыш јенидән рәбдү. Бу, гәләбә бајрамында атылан
јајлым атәши кими сәсләнди. (Ј. Ширван)
3) Јат, бала!..
Дәјәрәк ушағыны
О бүрүјүр боз шала. (И. Сәфәрли)
4) Бу, үчүнчү илдир ки, бу саһәдә чалышыр. (Ј. Ширван)
5) О, 1947-чи или хатырлады. (Ј. Ширван)
6) Рус халғыдыр бүтүн дүнја халғларынын ағсагалы
О кәстәрир милләтләрә кәләчәји, истигбалы.
(С. Вурғун)

- 7) Бу, Көвһәр халанын илк мүвәфғәјијјәти иди.
8) Биз тә'тил едирик, бу, сон ғәрардыр. (И. Сәфәрли)

Чалышма 3. Ашағыдакы чүмлөләри көчүрүн, о вә бу
әвәзликләриндән сонра кәләмиш нөгтәләрин јеринә ашағыда-
кы сөзләрдән ујғун кәләнини јазын вә лазым кәлән јердә вер-
күл ишарәси гојун.

Нүмунә: Бу, биринчи имтаһандан ә'ла гијмәт алды.

- 1) О . . . . . мәшһул олмағы чоһдан арзулајырды.
2) Бу . . . . . имтаһандан ә'ла гијмәт алды.
3) О . . . . . һекајәләри чоһ севир.
4) Бу . . . . . һејкәлидир.
5) О . . . . . һычылдады.
6) Бу . . . . . китабымдыр.
7) О . . . . .
8) О . . . . . бәстәкары көрән кими таныды.
(идманла, биринчи, јазырды, мөним, балача, Тоғиг Һү-
сејновун, астадан, мәзәли).

Чалышма 4. Ашағыдакы мәтнн охујун, һәм ишарә мәгсәди илә, һәм дә шәхси вә әшјаны кәстәрмәк мәгсәди илә ишләдилән «о» вә «бу» әвәзликләринин тәләб етдији фәсилә вә авазарнајәт един.

Ислам јәј тә'тилини Губада кечирди. О, бабасынын јанына кетмишди. Бабасы бөјүк бир баға кешик чәкирди. Бу, колхозун алма бағы иди. Баба Исламы бу баға кәтириб, она көзәл нағыллар сөјләди. О, һәвәслә гулаг асды. Сонра һәр икиси бағы кәзди. Ислам алма ағачына дырмашыб ики алма дәрди. Бирисини бабасына верди, о бирисини исә өзү кәтүрдү. Бу, синаб алмасы иди. О, чәлд алманы ағ карыза бүкүб чантасына гојду. Баба сорушду:

— О алманы нә едәчәксән?

— Бу мәнә лазымдыр, мәктәбә апарачағам.

Исламын бу сөзү бабасыны чох севиндирди. О күләрәк деди:

— Алманы јох, онун ағачыны апарыб бечәрмәк лазымдыр.

Тапшырыг 5. Ашағыдакы чүмләләрн охујун, о вә бу әвәзликләриндән сонра нә үчүн веркүл гојулмасыны изаһ един.

1) О, икинчи дашы галдырыб устаја верди.

2) Бу, балача Камалын ән ширин арзусу иди.

(М. Рзагулузадә).

3) О, ағ дашлары тез-тез дивара гојурду. (Ј. Ширван).

4) Бу, мүвәггәти комсомол билети иди. (Фадеев)

5) О, күләјин гар ичинә атдығы бир јарпаг кими гаралырды. (М. Чәләл).

О вә бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасы һаггында верилмиш бу илк мәлүмат тәдрис или бојунча даһа да кеңишләндирилмәлидир. Башга нитг һиссәләри (әвәзлик, фе'л, зәрф вә с.) кечиләркән, јери кәлдикчә, мүәллим пәники исим, сифәт, сәј, һәтта бә'зи зәрф, мәсдәр, фе'ли сифәт вә с. сөзләрдән әввәл кәлмиш о вә бу әвәзликләриндән сонра да веркүлүн ишләдилмәси һаггында изаһат вермәли вә мүәјјән вәрдишләр јаратмалыдыр. Нитг һиссәләри бәһсләри илә әләгәдар оларағ апарылан өјрәдичи вә јохлама имлаарын, еләчә дә диқәр пәвлү јазыларын тәһлилиндә бу мәсәләјә чидди диггәт јетирмәлидир.

Иләс БАЈРАМОВ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин аспиранты.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН III СИНФИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ИЛК ЛЕКSIK МӘШГӘЛӘЛӘРИН ТӘШКИЛИ ВӘ КЕЧИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Лексик мәшгәләләрн маһијәти. «Лексик» истилаһы јунча «лекси́с» сөзүндән олуб, азәрбајчанча нитгләмә вә ја сөз демәкдир.

Лексик сөһбәтләр, јахуд лексик дәреләр ана дили олмајан икинчи бир дилин өјрәдилмәси заманы апарылыр ки, бундан да әсас мәгсәд сөһбәт васитәсилә шифаһи шәхилдә шакирдләри јени сөз вә ифадәләрлә таныш етмәкдир. Бу дәреләр васитәсилә шакирдләр Азәрбајчан дилинә аид сөз вә ифадәләри өјрәнир, ондан чанлы данышыг дилиндә өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн истифадә едирләр.

Лексик мәшгәләләр, шакирдләри данышанын нитгани баша дүшмәјә, Азәрбајчан дилинә мөхсүс спесифик сөсләрин тәләффүзүнү өјрәнмәјә, чанлы данышыг дилинин хүсусијәтләрини дәрк етмәјә һазырламагла бәрабәр, һәм дә онларда бу дилә мөхсүс лүгәт ситијатыны зәккинләшдирмәк, чүмлә гурмаг вә өз фикрини әләгәли нитг шәклиндә ифадә етмәк вәрдишләрн јаратмаг үчүн башлыча бир васитәдир.

Лексик мәшгәләләрн мәгсәд вә вәзифәләри. Әлифба тәлиминә гәдәр олан лексик мәшгәләләрн әсас мәгсәди Азәрбајчан дилини јени өјрәнән шакирдләрә мүәјјән едилмиш һәчмдә сөзләри баша дүшмәји вә онлара верилән суаллара дүзкүн чаваб вермәји өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Демәли, лексик мәшгәләләр ајры-ајры сөзләри өјрәтмәкә бәрабәр, онларын ифадә вә чүмлә дахилиндә бирләшмә гајдаларыны да өјрәтмәлидир.

Лексик мәшгәлеләр дөврү кәләчәк оху вә јазы тә'лими үчүн һазырлыг дөврү һесаһ олунмалыдыр. Чүнки лексик мәшгәлеләр дөврүндә шакирдләр кәләчәк саһад тә'лими үчүн һазырлашырлар. Әкәр шакирд дил материалыны—сөзләри баша дүшмүрсә, о заман саһад тә'лими онун үчүн чәтин олачагдыр. Буна кәрә дә шакирдләр лексик мәшгәлеләр дөврү кечилмиш сөзләрип мә'насыны вә төләффүзүнү, һабелә садә грамматик дәјишмәләри мүкәммәл билмәлидирләр.

Беләликлә дә, мүәллимин гаршысында илк лексик мәшгәлеләр дөврүндә шакирдләре ашағыдакы вәрдишләри ашыламаг вәзифәси дурур:

1. Өз данышыг органларыны онлар үчүн јени олан дилин төләффүз нормаларына үғуулашдырмаг, һәр һансы сөзү Азәрбајчан дилинин орфоепијасы нөгтеји-һазериндән дүзкүн төләффүз етмәји бачармаг.

2. Верилмиш сөзләрин мә'насыны баша дүшәрәк, өз фикрини сәрбәст ифадә етмәк үчүн чүмлә ичәрисиндә онлардаһ истифадә етмәк.

Беләликлә, ајдын олур ки, илк шифаһи мәшгәлеләр бир тәрәфдән шакирдләрдә мүәјјән едилмиш һәчмдә сөз еһтијаты әмәлә кәтирир, онларда бу дилин фонетик вә орфоепик гәјдаларына аид вәрдишләр јарадыр, дикәр тәрәфдән дә өјрәнилән сөзләрдән истифадә едәрәк, өз фикрини ифадә етмәк үчүн чүмлә гурмаг вә әләгәли нитг шәклиндә фикир сөјләмәк вәрдишләри ашылајыр.

Јухарыда дәјиләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, илк лексик мәшгәлеләрин кечирилмәсини мүәллим гаһагчадан планлашдырмалы, бу мәшгәлеләрдә һансы сөз вә ифадәләри, грамматик формалары өјрәдәчәјини әввәлчәдән мүәјјән етмәлидир.

Илк лексик мәшгәлеләрдә мүәллимин суалы вә шакирдләрин чаһабына верилән төләбләр. Илк лексик мәшгәлеләр әсасән шифаһи шәкилдә, чанлы данышыг формасында апарылыр. Илк лексик мәшгәлеләрдә дәрсләр мүсаһибә үсулу илә апарылдығындаһ әсас јери суал-чаһаб тутур. Дәрсин бу шәкилдә гурулмасы илк лексик мәшгәлеләр дөврүндә мүәллимин суалы вә шакирдләрин чаһабына верилән методик педагожи төләбләри мүәјјән етмәји төләб едир.

Әлбәттә, бу мәсәлә методик-педагожи әдәбијатда әтрафлы сурәтдә ишыгландырылмышдыр. Лакин бурада сөһбәт илк лексик мәшгәлеләр заманы апарылан суал-чаһабдан кедир. Тә'лимин бу дөврүнүн исә өзүнә мәхсус спесифик хүсусијәтләри вардыр. Белә ки, илк лексик мәшгәлеләр дөврү апары-

лан суал-чаһабын мөгсәди шакирдләри јени сөзләрлә таныш етмәкдән, онлара садә, чанлы данышыг нүмунәләри өјрәтмәкдән ибарәтдир. Белә олдугу шәраитдә мүәллим һәр бир суала еһтијатла јанашмалы, һемин суалларын ашағыдакы төләбләри өдәмәсинә чидди риәјәт етмәлидир:

1. Верилән суаллары тәшкил едән сөзләр шакирдләрин билдији сөзләрдән ибарәт олмалыдыр.

2. Һемин суаллары тәшкил едән сөзләр фонетик тәркибинә вә төләффүзүнә кәрә асан олмалыдыр.

3. Тә'лимин бу дөврүндә суаллар анчаг 2—3 сөздән ибарәт олмалыдыр. Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, тә'лимин бу дөврүндә суаллар әсасән ашағыдакы шәкилдә олса, дәрс даһа сәмәрәли олар.

а) Бир ишарә әвәзлији илә бир суал әвәзлијиндән әмәлә кәлән суаллар:

— Бу нәдир?

— О нәдир?

— Бу кимдир?

— О кимдир? вә с.

б) Бир ишарә әвәзлији илә бир исимдән әмәлә кәлән суаллар:

— Бу гәләмдир?

— Бу дәфтәрдир?

— О хәритәдир? вә с.

в) Бир исим, бир суал әвәзлији вә бир фе'лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән суаллар:

— Әли нә едир?

— Гуш нә едир?

— Мәммәд нә јазыр? вә с.

Тә'лимин бу дөврүндә мүәллим белә суаллар васитәсилә мөгсәдә нанл ола биләр. Дикәр тәрәфдән исә, тәчрүбә кәстәрир ки, 4—5 сөздән ибарәт олан суаллары шакирдләр гавраја билмирләр, белә суаллар әтрафында онлар узун заман дүшүнмәли олурлар.

Лакин мүәллим тә'лимин сонракы дөврләриндә суаллары кет-кәдә мүрәккәбләшдирмәли, јени сөзләр һесабына онун тәркибини гәвәләмәлидир. Мәс.: — Әли нә едир? әвәзинә — Шакирд нә едир?, — Дүлкәр нә едир? вә с.

Тә'лимин бу дөврүндә шакирдләрин чаһабы да нәзәри төләб едир. Үмумијјәтлә, шакирдләрин чаһабы һәм гурулуш вә һәм дә мәзмун еһтибары илә дүзкүн олмалы, верилән суалы әһәтә етмәлидир.

Беләликлә, јухарыда дедикләримиздән белә нәтичә чыхармаг лазымдыр ки, илк лексик мәшгәләләр дөврүндә әјаши васитәдән бир төлим васитәси кими истифадә етмәклә бәрәбәр, һәм дә онлара методики чәһәтдән дүзкүн јанашылмалыдыр.

Лексик мәшгәләләрдә өјрәдиләчәк материалын һәчми вә характери. «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәби гирает» програмында лексик мәшгәләләрдә өјрәдиләчәк сөзләрин мигдары вә характери мүөјјән едилмишдир. Рус мәктәбләринин III синфиндә Азәрбајчан дили үзрә лексик мәшгәләләрә 6 саат вахт верилир. Һәр бир дәрә саатында исә минимум 8—9 јени сөз өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур.

Демәли, програмын төләбинә кәрә лексик мәшгәләләрдә шакирдләрә тәхминән 48—54 јени сөз өјрәдилмәлидир.

Лакин лексик мәшгәләләрдә өјрәдиләчәк сөзләрин мигдарыны билмәклә иш гуртармыр. Әсил мәсәлә бу сөзләрин характерици, һансы сәһәләрә аид сөзләр олмасыны мүөјјән етмәкдән ибарәтдир.

Програмда бу сөзләрин әһәтә едәчәји сәһәләр ашағыдакы шәкилдә мүөјјән едилмишдир:

а) мәктәб, синиф вә дәрә ләвазиматы илә танышлыг (јазы тахтасы, дәфтәр, гәләм вә с.);

б) бәдән үзвләри вә кејим шејләри (әл-үз, баш, пенчәк, көјнәк вә с.);

в) әмәк әләтләри илә танышлыг (балта, тоха, рәндә, кәрки, чәкич, мишар вә с.);

г) мәктәбјаны сәһә илә танышлыг (идман мејданчасы, бостан, чичәклик, чографија мејданчасы вә с.);

д) ев шејләри вә јејинти шејләри (стол, стул, нәлбәки, бошгаб, чәрәк, әт, соған вә с.);

е) ајры-ајры шејләрин адларыны өјрәтмәк мәгсәди илә верилән ики сөздән ибарәт суаллар (Бу нәдир? Бу кимдир? Бура һарадыр? Шакирд нә едир?).

Ашағыдакы типдән олан сөзләр дә өјрәдилир: бу, бура, о, ора (ја), мән, сән, биз, сиз, ким, нә, һара, һарада, вар, јох, һә, бәли, хејр.¹

Бундан башга, програмда көстәрилдији кими, илк лексик мәшгәләләрдә шакирдләрин фәал лүгәт еһтијадына дахил олмајан, лакин тәдрис процесиндә ишләдилмәси зәрури олан

¹ «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәби гирает» програмы. III—VIII синифләр үчүн. Бақы, 1959-чу ил.

сөзләрлә шакирдләр таныш олмалыдырлар. Белә сөзләр әсәсән ашағыдакылардан ибарәтдир: салам, әјләшин, дур, отур, де, дүздүр, даһа вә с.

Бу сөзләрин илк шифаһи мәшгәләләр дөврүндә шакирдләрин нитгиндә ишләдилмәси мәчбури дејилдир. Лакин онлар мүәллимин ишләтдији бу типдән олан сөзләрин мәһнасыны баша дүшмәлидирләр.

Програмда шакирдләрин илк лексик мәшгәләләр дөврүндә 10-на гәдәр сәјмағы бачармасы да нәзәрдә тутулур.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, илк лексик мәшгәләләрдә фе'л бәһсинә аид бир сыра өјрәнилмәси зәрури олан сөзләрин мәнимсәдилмәси нәзәрдә тутулмамышдыр. Һалбуки чүмләләр гурмаг вә әләгәли нитг шәклиндә кичик мәтиләр дүзәлтмәк үчүн фе'л бәһсинә аид бир сыра сөзләрин өјрәдилмәси вәчибдир.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, илк лексик мәшгәләләрдә өјрәдилән сөзләр рабитәли нитг шәклиндә, јә'ни сәдә чүмләләр вә кичик мәтиләр ичәрисиндә өјрәдилдикдә даһа јакшы нәтичә верир.

Фикримизи сүбүт етмәк үчүн ики дәрсин мүгајисәсини верәк. Һәмин дәрәләр Сталин рајонунун 134 нөмрәли рус орта мәктәбинин III «а» вә III «б» синифләриндә апарылмышдыр. Дәрси муәллим Сәлтәнәт Әскәрова апармышдыр.

Биринчи дәрә III «а» синфиндә кечирилди. Һәмин дәрсин планына ашағыдакы сөзләри өјрәтмәк дахил едилмишди: балта, тоха, рәндә, чәкич, кәрки, мишар, дүлкәр, әләт вә с.

Мүәллим дәрси әсәсән шәкилләр үзрә апарараг, һәр бир шәкли көстәриб, сонра азәрбајчанча онларын адыны гејд етди. Бу просеси бир нәчә дәфә тәкрар етдирдикдән сонра шәкилләри ајры-ајры көстәрәрәк, адларыны шакирдләрдән соруду. Нәһајәт, бу просес шакирдләрин хорла чаваб вермәси илә давам етдириләрәк, сөзләрин өјрәдилмәси мөһкәмләндирилди. Мүәллим дәрси јекунлашдырараг, һәмин сөзләри тәкрар едиб өјрәнмәји шакирдләрә тапшырды.

Нөвбәти дәрсдә ајдын олду ки, шакирдләрин әксәријјәти һәмин сөзләри һамысыны һифз едиб јадда сахлаја билмәмишдир. Белә ки, синифдә иштирак едән 35 шакирддән аңчаг 14 нәфәри һәмин сөзләри садалаја билди вә һәр бир сөзү билдирдији әшјаны шәкилдә көстәрди. Јердә галан шакирдләрин бә'зиси бу сөзләрин 2—3-нү, бә'зиләри исә 1—2-ни јадда сахлаја билмишди.

Икинчи дәрә һәмин мәктәбин III «б» синфиндә апарылды. Бу дәрсин планына да балта, тоха, рәндә, чәкич, кәрки,

мишар, дүлкәр, аләт сөzlәрини өjрәтмәк дахил едилмишди. Лакин бу дәрә мәним мәсләһәтимлә башга шәкилдә, ашағыдакы план үзрә апарылды. Мүәллим габагчадан һәммин сөzlәри әһатә едән белә бир мәтн дүзәлтди:

«Балта, тоха, рәндә, чәкич, кәрки вә мишар әмәк аләтидир. Дүлкәр ишләјир. Бу тохадыр».

Мүәллим сөzlәри аjдын вә дүзкүн тәләффүз едә-едә мәтн 3 дөфә сөjlәди. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллим мәтн сөjlәјәркән, адлары чәкилән әшјаларын шәкли јазы тахта-сында асылмышды. Мүәллим һәр бир әшјанын адыны чәкдикчә, онун шәклини дә көстәрирди. Беләликлә, шакирдләр һәм сөzlәрин дүзкүн тәләффүзүнү өjрәнир, һәм дә шәкилләри көрмәклә сөzlәрин мәнасыны өjрәнирди.

Бундан сонра мүәллим һәммин шәкилләр үзәриндә ашағыда көстәрилән гајда үзрә суал-чаваб апарды:

М.— Бу нәдир? (балтаны көстәрир).

Ш.— Бу балтадыр.

М.— Бу нәдир? (чәкичи көстәрир).

Ш.— Бу чәкичдир.

М.— Бу нәдир? (мишары көстәрир).

Ш.— Бу мишардыр.

Көстәрилән гајда илә мүәллим јердә галан тоха, кәрки, рәндә вә дүлкәр сөzlәрини дә мөһкәмләндирди.

Бундан сонра о, шакирдләрнин шуурлу мәнимсәмәләрини јохламаг үчүн ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарды:

М.— Бу балтадыр? (чәкичи көстәрир).

Ш.— Хејр, бу балта дејил, бу чәкичдир.

М.— Бу мишардыр? (рәндәни көстәрир).

Ш.— Хејр, бу мишар дејил, бу рәндәдир.

М.— Бу тохадыр? (кәркини көстәрир).

Ш.— Хејр, бу тоха дејил, бу кәркидир.

Беләликлә, мүәллим мүхтәлиф үсулларла сөzlәрин мәнимсәнилмәсини мөһкәмләндирди. Бундан сонра мүәллим һәммин сөzlәри јухарыда көстәрилдији кими мәтн шәклиндә јәнидән сөjlәди. О, һәммин мәтн өзү сөjlәдији шәкилдә бир нечә шакирдә дә сөjlәтди. Нәһајәт, дәрә јекунлашдырага, китабларындакы шәкилләр үзрә һәммин сөzlәри тәкрат едиб өjрәнмәји шакирдләрә тапшырды.

Нөвбәти дәрәдә аjдын олду ки, һәммин сөzlәри синифдә иштирак едән шакирдләрнин әксәријјәти, јәни 32 шакирдән 26 нәфәри өjрәнмишди. Јердә галан шакирдләр исә бу сөzlәрдән 3—4-нү сөjlәјә билдиләр.

Буну нә илә изаһ етмәли, нә үчүн сөzlәр тәкрит олунмуш шәкилдә өjрәдилдикдә, шакирдләр ону јадда сахлаја билмир, әлағәли мәтн шәклиндә өjрәдилдикдә исә, шакирдләрнин әксәријјәти һәммин сөzlәри јадда сахлаја билир?

Буну һәр шејдән әввәл ашағыдакыларла изаһ етмәк олар:

1. Ејни вахтда тәсир едән ики һадисә бејнин мүәјјән сәһәсиндә мүвафиг мәркәзләрнин ојанмасына сәбәб олур. Ојан мәркәзләр арасында мүвәггәти синир рабитәләри јараныр вә бу процес давам етдирилдикдә, јәни ејни вахтда тәсир едән ики һадисәнин тәсири илә бејнин мүвафиг мәркәзләриндә тәкрат ојанма әмәлә кәтирдикдә, бу мәркәзләр арасындакы мүвәггәти синир рабитәләри мөһкәмләнир. Буна кәрә дә сонралар бу һадисәләрдән биринин тәсири илә әмәлә кәлән ојанма, мүвафиг синир мәркәзиндә дә ојанма әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

Демәли, әлағадар өjрәнилән сөzlәрдән биринин хатырланмасы, дикәринин дә јад дүшмәсинә сәбәб олур.

2. Дикәр тәрәфдән сөzlәрин мәтн дахилиндә өjрәнилмәси һәммин сөzlәр арасында мәна әлағәләри јаранмасына сәбәб олур. Демәли, шакирд бурада сөzlәрин ајры-ајрылыгдакы (семантик) мәнасыны дәрә етмәклә бәрәбәр, һәм дә онларын бирләшәрәк, ифадә етдији (синтактик) мәнаны дәрә етмиш олур. Бунун нәтичәсиндә дә шакирд синтактик мәнаны хатырламагла, бу мәнаны тәшкил едән ајры-ајры сөzlәри дә хатырламыш олур.

Јухарыда дејиләнләрдән белә нәтичә чыхыр ки, илк лексик мәшғәләләрдә өjрәдиләчәк сөzlәр тәкрит олунмуш шәкилдә дејил, әлағәли нитг шәклиндә, кичик мәтнләр ичәриндә өjрәдилмәлидир.

Тәләффүз мәсәлеси. Тәлимнин илк күнләриндән башлаја-раг, шакирдләри Азәрбајҗан дили сөzlәрини дүзкүн тәләффүз етмәјә өjрәтмәк лазымдыр.

Илк лексик мәшғәләләр дөврүндә шакирдин нитгиндә олан тәләффүз сәһвләри ашқара чыхарылмалы вә онларын арадан галдырылмасы үчүн вахтында методик тәдбирләр көрүлмәлидир. Әкәр тәләффүз сәһвләри вахтында өjрәнилиб паршысы алынмаса, кәләчәк тәлим ишләринә мәнфи тәсир көстәрә биләр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрнин тәләффүз сәһвләри кәләчәк тәлим ишине башлыча олараг, ашағыда көстәрилән сәһәләрдә мәнфи тәсир бағышлајыр:

1. **Шифаһи нитг мәдәнијјәти саһәсиндә.** Әкәр шакирд тәлимин илк күнләрindən етибарән ә, ө, ү саитләри илә төләффүз олунаң эмәк, өрдәк, үзүм сөзләрини һәммин сәсләрин галын гаршылығы олан а, о, у саитләри илә амак, ордак, узум кими төләффүз едирсә, кет-кедә бу, адәт һалына кәлир, сонра буну ислаһ етмәк чәтин олур.

2. **Јазылы нитг саһәсиндә.** Мә'лумдур ки, бүтүн дилләрдә олдуғу кими Азәрбајчан дилиниң дә орфографија принципләриндән бири фонетик принципдир. Фонетик принцип исә сөзүн төләффүз едилдији кими јазмағы төләб едир. Демәли, шакирд сөзү сәһв төләффүз едирсә, сәһв дә јазачағдыр. Мәс.: шакирд гәләм сөзүнү галам, кәләм сөзүнү калам, үзүм сөзүнү узум кими төләффүз едирсә, елә дә јазачағдыр. Бурадан ајдын олур ки, сәһв төләффүз дүзкүн јазмаға мәнфи тә'сир кәстәрир, савад тә'лиминдә бөјүк бир маниәјә чеврилир.

3. **Сөзләрин мә'на дәјишиклији саһәсиндә.** Мә'лумдур ки, фонемләрин дәјишмәси илә сөзләрин мә'насы да дәјишир. Мәс.: әт, әл, бөл, көз, кәл, күл, өл сөзләриндәки ә, ө, ү саитләри төләффүз заманы галын саитләр олан а, о, у саитләри илә, к сәси исә г сәси илә әвәз едиләрсә, о заман сөзләрин мә'насы тамамилә дәјишәрәк ат, ал, бол, гоз, гол, гул, ол сөзләри алынар.

4. **Вурғуларын төләффүзү саһәсиндә.** Мә'лумдур ки, рус дилиндә вурғу әсасән сөзүн илк һечасы үзәринә дүшүр. Буна кәрә дә шакирдләр Азәрбајчан дили сөзләрини дә төләффүз едәркән, вурғуну сөзүн биринчи һечасынын үзәринә саларағ, мәс.: тәха, бәлта вә с. кими төләффүз едирләр. Бу да шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтинә мәнфи тә'сир кәстәрир.

Одур ки, кәләчәкдә шакирдләрин истәр јазылы вә истәрсә дә шифаһи нитгинә мәнфи тә'сир кәстәрә биләчәк төләффүз сәһвләрини ашқара чыхарыб, вахтында гаршысыны алмағ лазымдыр.

Мәктәб тәчрүбәси кәстәрир ки, шакирдләр әсасән ашағыдакы саһәләрдә төләффүз сәһвләринә јол верирләр:

1. Азәрбајчан дилинә мәхсус олан ә, ө, ү саитләриниң вә нисбәтән рус дилиндәки ы сәсинә ујғун олан ы саитиниң төләффүзүндә олан сәһвләр. Онлар ә, ө, ү саитләри илә ишләнән мән, сән, сөз, көз, үз, үч, дүз вә с. сөзләри ман, сан, соз, коз, уз, уч, дүз кими сәһв төләффүз едирләр.

Азәрбајчан дилиндә ы саити илә јазылан вә төләффүз олунаң сары, ары, кавалы вә с. сөзләрдәки ы сәсини рус дилиндә олдуғу кими ыј шәклиндә төләффүз едирләр. Мәс.: са-

ры әвәзинә сарыј, ары әвәзинә арыј, кавалы әвәзинә кавалыј төләффүз едирләр.

2. Азәрбајчан дилинә мәхсус ғ, һ, ч, к, к саитләриниң төләффүзүндә олан сәһвләр. Шакирдләр бағ, дағ, һава, шәһәр, уча, бачы, кавалы, күшә сөзләрини бағ, дағ, хава, шаһар, уджа, баджы, гавалы, гуша кими, Азәрбајчан дилиндә кәләм, Кәрим, кичик сөзләриндәки к сәсини исә рус дилиндә көлжоз, коллектив, комсомол сөзләриндә олан к сәси кими төләффүз едирләр.

3. Вурғуларын төләффүзүндә олан сәһвләр. Тез-тез раст кәлән төләффүз сәһвләриндән бири дә сөзләрдә вурғунуң јерини дәјишмәкдән ибарәтдир. Рус дилиндә вурғу әсасән сөзләрин илк һечасы үзәринә дүшдүјүндән Азәрбајчан дили сөзләриндә дә шакирдләр вурғуну сөзләрин илк һечасынын үзәринә саларағ, сәһв төләффүз едирләр. Мәс.: балта, тоха, алма, кәлин сөзләриндәки вурғулары сөзүн илк һечасы үзәринә саларағ бәлта, тәха, алма, кәлин кими сәһв төләффүз едирләр.

4. Бәзән дә шакирдләр һечалардакы саити төләффүз заманы ја тамамилә итирир, јахуд да ону ғыса саит шәклиндә башға чүр төләффүз едирләр. Мәс.: боз, гонаг, гоһум вә с. сөзләрдәки о сәсини ғыса у шәклиндә буз, гунаг, гуһум кими төләффүз едирләр. Кечи, килим вә с. кими сөзләрдә исә биринчи һечанын саитләри тамамилә итирилир, һәммин сөзләр кчи, клим кими төләффүз олунур.

Беләликлә, ајдын олур ки, шакирдләр әсасән јухарыда кәстәрилән саһәләрдә төләффүз сәһвләринә јол верирләр. Лакин сәһвләри ашқара чыхармағла иш гуртармыр. Әсас мәсәлә бу сәһвләри арадан галдырмағ үчүн әлверишли јоллар ахтармағдан вә онлары арадан галдырмағдан ибарәтдир.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән мүәллимләр бу сәһвләри ислаһ етмәк үчүн һансы јоллардан истифадә едирләр?

Республикамызын рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, бу сәһвләри арадан галдырмағ вә шакирдләрдә дүзкүн төләффүз вәрдишләри јаратмағ үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәк олар. Бу үсуллары башлыча оларағ, ашағыдакы шәкилдә үмумиләндирмәк мүмкүндүр:

1. Төләффүзү ушағлар үчүн чәтин олан сөзләри онлар үчүн ајдын олунчаја гәдәр бир нечә дөфә сөјләмәли, сонра шакирдләрә төләффүз етдирмәли. Бу үсулла иш анараркән, мүәллим, төләффүзү ушағлар үчүн чәтин олан рәндә, чәкич,

гәләм, дәфтәр, дағ, бағ, һалва, шәһәр вә с. кими сөzlәри бир нечә дәфә өзү ајдын шәкилдә тәләффүз едир, сонра шакирдләрә тәләффүз етдирир. Бу процес шакирдин нәзәрдә тутулан сөзү дүзкүн тәләффүз етмәји бачармасына гәдәр давам етдирилмәлидир.

2. Характерик сәсләри сөздән ајрылығда тәләффүз едәрәк, бу сәсләрин тәләффүзү заманы данышығ үзвләринин алдығы вәзијјәти, онларын мәхрәчини изаһ етмәк. Мәс.: әл, әт, үз, үч, көз, чәкич, һалва, дағ, бағ сөzlәриндән ә, ү, ө, к, ч, һ, г сәсләрини аларағ, ајрылығда тәләффүз етмәк, бу заман данышығ үзвләринин алдығы вәзијјәти нүмајиш етдирмәклә барабәр, һәмин сәсләрин мәхрәчини садә шәкилдә изаһ етмәк.

3. Сөзү һечалара парчалајарағ, һәр бир һечаны ајры-ајрылығда тәләффүз етдикдән сонра, онлары бүтөвлүкдә—сөз шәкилдә тәләффүз етмәк. Бундан сонра һәмин гајда илә шакирдин тәләффүз етмәсини тәләб етмәк. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу үсулдан **чә-кич, гә-лә-мим, дәф-тә-рим** вә с. кими 2--3 һечалы сөzlәрин әјрәдилмәси заманы истифадә олунур.

4. Бәзи сөzlәрин тәләффүзүндә сөвти мугајисәдән истифадә етмәк. Мәс.: **ы** вә **к** сәсләринин тәләффүзүнү әјрәдәркән, шакирдләрә хатырлатмағ лазымдыр ки, Азәрбајчан дилиндәки **ы** сәси рус дилиндә һәмин сәслә **ј** сәсинин бирләшмәси кими **ы+ј** шәкилдә тәләффүз олунур. Әкәр ахырдакы **ј** сәси тәләффүз олунмәсә, о заман Азәрбајчан дилиндәки **ы** сәси тәләффүз едилмиш олачағдыр.

Јахуд да **к** сәсинин тәләффүзүнү әјрәдәркән, мұәллим шакирдләрә хатырлатмалыдыр ки, бу сәс рус дилиндә инчә-сайтлардән әввәл кәлән **г** сәси кими тәләффүз олунур. Буну **гектар, ангел, геометрија** вә с. кими сөzlәрдә **г** сәсинин тәләффүзү заманы ачығ-ајдын һисс етмәк олур. Бу үсулла әјрәнмәнин олдуғча бөјүк дидактик әһәмијјәти вардыр. Белә ки, бу үсул шакирдләрә һәр ики дилә аид охшар вә фәрғли чәһәтләр тапмағ вәрдиши јарадыр. Охшар вә фәрғли чәһәтләр тапмағ исә әјрәнмәнин әсас шәртләриндән биридир.

Јухарыда дедикләримиздән ајдын олур ки, илк лексик мәшғәләләр дөврүндә мејдана чыхан тәләффүз сәһвләринин гарнысыны алмағ вә шакирдләрә Азәрбајчан дили үзрә дүзкүн тәләффүз вәрдишләри јаратмағ олар.

Хәлил ИБРАҺИМОВ,
Күрдәмир рајонундакы Моллакәнд орта
мәктәбинин мұәллими.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ҺИССИНИ НЕЧӘ ТӘРБИЈӘ ЕДИРӘМ

Јетишмәкдә олан кәнч нәсли коммунизм идејаларына сәдит, мәрд вә мұбариз руһда тәрбијә етмәк үчүн истифадә олунан мұһүм васитәләрдән бири дә совет вәтәнпәрвәрлијидир. Коммунист тәрбијәсинин ајрылмаз бир үзви олан совет вәтәнпәрвәрлији һиссинин тәрбијә едилмәси ишиндә мәктәбләримиздә тәдрис олунан тарих вә бу кими башға фәнләрлә јанашы, әдәбијјат фәннинин дә гаршысында чох мұһүм вәзифәләр дурур. Мәһз буна кәрә дә әдәбијјат мұәллими кәнч нәслә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси ашыламанлыдыр. О, шакирдләрә Вәтәнә һәдсиз мәһәббәт һисси тәрбијә етмәклә, вәтәнпәрвәрлик һағғында онларда там тәсәввүр ојатмалыдыр.

Мән бир әдәбијјат мұәллими кими дәрә дедијим VIII—X синифләрдә вәтәнпәрвәрлик һиссинин тәрбијә олунмәсына чидди сәј кестәрирәм. Мұәллимин әјрәдән олдуғуну нәзәрә аларағ өз үзәримдә чалышмағы унутмурам. Бу вә ја башға бир мөвзуну кечмәздән габағ һәртәрәfli һазырлашыр, мөвзунун тәдрис үсулуну планлашдырыр, әләвә оларағ охујачағым әдәбијјаты ирәличәдән мұәјјәнләшдирир, охудуғум әләвә материаллардан дәрә заманы јери кәлдикчә истифадә еди-рәм.

Мәлүм олдуғу кими, VIII синифдә вәтәнпәрвәрлик мәсәләләриндән илк дәфә шифаһи халғ әдәбијјаты һағғындакы мәлүматын тәдриси заманы бәһс олунур. Мән «Шифаһи халғ әдәбијјатында вәтәнпәрвәрлик вә халғлар достлуғу», «Аталар сөzlәри вә мәсәлләр» јарыммөвзуларындакы вәтәнпәрвәрликдән вә һабелә Королунун вәтәнпәрвәрлијиндән да-

нышмаздан габаг, үмумижетле, вәтәнпәрвәрлик мөфһуму һаггында гыса сөһбәт апарырам. Бу заман шакирдләре изаһ едирәм ки, вәтәнпәрвәрлик—өз елине, обасына, халгына һәдсиз мөһәббәт бәсләјән адамын ән нәчиб, ән јүксәк һиссләриндән биридир. Вәтәнпәрвәрлик вә вәтәнпәрвәр мөфһумлары тарихдә илк дөфә күтләви шәкилдә XVIII әсрин ахырларындакы Франса буржуа ингилабы заманы Франсада ишләдилмишдир. О заман ингилабчылары вәтәнпәрвәр дејирдиләр.

Шакирдләре хатырладырам ки, ајры-ајры дөврләрдә өз вәтәнинә һәдсиз мөһәббәт бәсләјән көркәмли адамлар олмушлар. Мәсәлән, Радишшевә көрә вәтәнә мөһәббәт бәсләјән, халгыны севән адамлар вәтәнпәрвәр адамлардыр.

Чернышевски дејирди ки, вәтәнин сәадәти уғрунда јорулмадан чалышмаг, өз халгыны һәдсиз дәрәчәдә севмәк вәтәнпәрвәрликдир.

Лухарыдакы гыса изаһатдан сонра шифаһи халг әдәбијатындакы вәтәнпәрвәрликдән бәһс едир, Азәрбајчан халгынын лап гәдим заманлардан бәри ана Вәтәнинин кешијиндә дајанараг дахили вә харичи дүшмәнләре гаршы инадлы мүбаризә апармасындан сөһбәт ачыр, она һәдсиз мөһәббәт бәсләдикләриндән данышырам. Шакирдләре изаһ едирәм ки, ата-бабаларымызын вәтәнә бәсләдикләри түкәнмәз мөһәббәт, һәдсиз севинч шифаһи халг әдәбијатында өз парлаглыгы илә әкс олунмушдур. Халгын Вәтән мөһәббәтини ашагыдакы бајатылар чох парлаг шәкилдә әкс етдирир.

Мән ашигәм, дилән көз,
Сүсән, сүнбүл, дилән көз.
Јад јердә хан олунча,
Вәтәниндә дилән көз.

Јахуд:

Ашыг, вәтән јахшыдыр,
Көјнәк көтан јахшыдыр,
Гүрбәт чәннәт олса да,
Јенә вәтән јахшыдыр.

«Аталар сөзләри вә мәсәлләр» мөвзусундан данышаркән изаһ едирәм ки, ата-бабаларымыз доғма вәтәнләринә аид көзәл сөзләр сөјләмиш, мәсәлләр чәкмишләр. Һәчмчә гыса, мә'нача долгун олан бу сөзләрдә вәтәнин ширин олмасындан, әзиз олмасындан бәһс едилди. «Доғма јурд ширин олар», «Һәр кәсә өз вәтәни әзиздир», «Вәтәнә кәлдим, имана кәлдим» вә с. бу кими аталар сөзләри вә мәсәлләр сөјләјиб, шакирдләрдә ана Вәтәнимизә һәдсиз мөһәббәт ашылајырам.

Шакирдләре хатырладырам ки, биз дә севимли Вәтәнимизә үрәкдән бағлы олмалы, онун һәр гарышыны белә әзиз тутмалыјыг. Вәтән дедикдә биз јалныз доғулдуғумуз кәнди, шәһәри, һабелә республикамызы дејил, Совет Иттифагыны нәзәрдә тутмалыјыг. Чалышмалыјыг ки, Вәтәнимизин шәһәрти даһа да көјләре учалсын. Бурада бөјүк рус алими И. П. Павловдан ашагыдакы ситаты мисал кәтирирәм. Совет алими—вәтәнпәрвәр И. П. Павлов јазыр: «Узун мүддәт јашамаг истәјирәм, чүнки мәним лабораторияларым көрүнмәмиш бир һалда тәрәгги едир... Һәмишә белә бир фикирдәјәм ки, һәр нә едирәмсә, һәр шејдән әввәл өз Вәтәнимә хидмәт едирәм». Әлбәттә, бу чүр һиссләр бөјүк алимин Вәтән мөһәббәтиндән ирәли кәлән сәмиши вә нәчиб һиссләрдир.

«Короғлу» дастанынын тәһлили заманы Короғлунун вәтәнпәрвәрлијиндән әтрафлы бәһс едирәм. Бу заман шакирдләре баша салырам ки, Короғлу Азәрбајчан халгынын јетишдирдији јүзләрчә мәрд, мүбариз вә чәсур гәһрәманлардан биридир. О, доғма вәтәнини, халгыны һәдсиз мөһәббәтлә севмиш, өлкәсини, халгыны данма азад көрмәк истәмиш, ана јурдунун—бир гарыш торпагынын белә дүшмән әлине кечмәсинә разы олмамыш, Азәрбајчан халгыны ишғалчылыг мүһарибәләринә гаршы мүбаризәјә руһландырмышдыр. Короғлу јахшы дәрк едирди ки, вәтәни, халгы азад көрмәк үчүн биринчи нөвбәдә азадлыга мане олан гүввәләри дөф етмәк ләзымдыр. Одур ки, о, дәлилләри илә бирликдә XVI әсрин сону, XVII әсрин әввәлләриндә һәм харичи ишғалчылары—Түркияә султанларына, Иран истисмарчыларына, һәм дә өлкәнин дахилиндәки јерли истисмарчылары гаршы амансыз мүбаризә апармышдыр.

Сөһбәт заманы шакирдләре изаһ едирәм ки, Короғлу дүшмәндән горхмур, чәсарәт көстәрир, вугарла дөјүшүр, нә'рәси илә дүшмәнин бағрыны јарыр, ону ләрзәјә салырды.

Илк бахышда шакирдләре елә кәлир ки, Короғлуну дүшмәнлә мүбаризәјә сөвг едән атасынын көзләринин чыхарылмасыдыр. Лакин атасынын интигамыны алмаг үчүн мүбаризәјә киришмәси јекәнә сәбәб ола билмәзди. Әслиндә сәбәб Короғлуну мүбаризәјә руһландыран, она гол-ганад, мөһкәм гүввә верән доғма вәтәнинә сонсуз мөһәббәти иди. Демәк, Короғлу дәрк едирди ки, вәтән азад олмаса, онун өвлады да азад дејилдир.

Короғлунун јерли истисмарчылары, харичи истилачылары гаршы чыхышы чох кәскин олмушдур. О, дүшмәнлә үз-үзә

дурдугда белә вугарла дајаныр, өзәмәтли көрүнүрдү. Багдад сәфәриндән алынмыш ашағыдакы гошмалар фикримизи тәс- диг едәр:

Короглу ичәндә дүшмән ганыны,
Мәрд мејданда нәрәсиндән таныны,
Гырын вәзирини, тутун ханыны,
Леш-лешин үстүнә галанмаг кәрәк!
Ловға-ловға бахма мәнә,
Сар гонанмаз јасәмәнә,
Ган уддуррам инди сәнә,
Батар мејдан гана инди.

Аслан пашаја гаршы дејилмиш бу сөзләрлә Короглу тәк- чә өз шакирдләрини дејил, бүтүн Азәрбајчан халгыны ишғал- чылара гаршы амансыз мүбаризәјә чагырырды.

Мән Короглунун вәтәнпәрвәрлијинә јекун вуран заман сөјләјирәм ки, халгымыз Короглу кими гәһрәманларла һәми- шә фәхр етмиш, мүбаризәдә ондан илһам алмыш, гәһрәман- лыг нүмунәси кәстәрмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә чәбһә дөјүшчүләримиз гәһрәман Короғлудан илһам алмыш, мөтанәтлә вурушараг дүшмәнә галиб кәлмишләр. Биз Кор- оғлу илә фәхр едир, ондан күч вә гүввәт алырыг.

VIII сифтин әдәбијат програмында Н. Кәңчәвинин вә- тәнпәрвәрлијинә аид хүсуси дәрә сааты ајрылмамышдыр. Ла- кин Низаминин јарадычылығындан данышаркән онун вәтән- пәрвәрлијиндән бәһс етмәмәк олмаз. Н. Кәңчәвинин јарады- чылығындан данышаркән гејд едирәм ки, бөјүк Азәрбајчан шаири Низами сөзүн әсил мәнасында вәтәнпәрвәр шаир ол- мушдур. О, һәмишә вәтәнинин, халгынын сәадәти уғрунда өз гәләми илә кәскин мүбаризә апармыш, дилинин сафлығына хүсуси фикир вермишдир. Низами истәр ше'рләриндә, истәр- сә дә поемаларында Азәрбајчан халгынын кечмишини вә кәлә- чәјини мәһарәтлә тәрәннүм етмиш, бу халгын хошбәхтлији- ни, вәтәнинин мүгәддәрәтыны дүшүнүшдүр.

Низами бир мүғәнни кими, бир һәјат ашиги кими вәтә- нинә, елине, обасына, халгына дәрин вә түкәнмәз мәһәббәт бәсләмишдир. Поемаларында шаһлары, сәркәрдәләри әдаләт- ли олмаға чағыран Низами төвсијә едирди ки, гој сизин әда- ләтиниз сәјәсиндә өлкә даләзара чеврилсин, вәтән мүлкү абадлашсын.

Низами Кәңчәви вәтәнинин балача бир кушәси сәјлан гәдим Бәрдә шәһәринин көзәллијини өз охучуларына бу мис- раларла ифадә едир.

Бәрдә нә көзәлдир, аһ, нә кејчәкдир!
Јазы да, гышы да күлдүр, чичәкдир.
Ијунда дағлары лаләләр сәпәр,
Гышыны баһарын һәсими өпәр.
Јашыл мешәләри чәһнәтә бәнзәр,
Шән этәкләринә бағланмыш көвсәр.
Охујур кәклији, өтүр турачы.
Гыровул јувасы, һәр сәрв ағачы.

Мәлумдур ки, Бәрдә XII әсрин сонларында өз кечмиш гүдрәтини итирмишди. Бөјүк шаиримиз Низами исә ана вә- тәнинин әсарәт алтында јашамасына дөзә билмәдијиндән һәм мә'јуелашмыш, һәм дә кәдәрләнмишди. Лакин шаир нә гәдәр мә'јус олса, нә гәдәр кәдәрләнсә белә, јенә кәләчәјә үмид до- лу нәзәрләрлә бахырды. О, јахшы дәрк едирди ки, елә бир за- ман кәләчәк ки, Бәрдә даһа да көзәлләшчәк, абадлашачаг, сәјсыз-һесабыз гәһрәманлар јараначагдыр.

«Хосров вә Ширин» әсәринин төһлили заманы изаһ еди- рәм ки, Ширин Хосрову һәдсиз мәһәббәтлә севмәсинә бахма- јараг, ана јурдуну дүшмәндән хилас етмәјинчә она арвад ол- мајачағыны сөјләјир. Бу, Низамидәки вәтән мәһәббәтиндән башга бир шеј дејилдир.

Низамијә көрә һәрәнин өз вәтәни олмалыдыр. Өзкә вә- тәниндә јашајанлар нә өзүнә, нә дә башгаларына (халгына) һеч бир фајда верә билмәзләр. Будур шаирин кәлдији нәти- чә «Једди көзәл» әсәринин гәһрәманы Бәһрам дејир:

Мән јадлар евиндә әзијјәт чәким,
Олсун таланчылар евимә һаким?!
Дүшмәнин гисмәти шәкәрим олсун,
Мәнимсә једијим чијәрим олсун?!

Бу мисраларда гәһрәманын мә'нәви әзијјәтләри дујудур, лакин Бәһрам атасынын јурдуну хилас едир, мә'нәви әзијјәт- дән гуртарыр.

Мән, бејнәлмиләлчилик тәрбијәсинин вәтәнпәрвәрликлә сых әлағәдә олдуғуну нәзәрә алараг, вәтәнпәрвәрликдән бәһс едәркән, ону бејнәлмиләлчилик тәрбијәси илә дә әлағәләнди- рирәм. IX сифидә Г. Закирин, М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Шир- ванинин, Н. Б. Вәзировун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Са- бирин, Н. Нәримановун, Ә. Һагвердијевин һәјат вә јарады- чылығындан данышаркән бејнәлмиләлчилик мәсәләләринин ашыланмасына да хүсуси фикир верирәм. Бу заман изаһ еди- рәм ки, габагчыл фикирли јазычы вә шаирләримиз һәмишә өз әсәрләриндә рус, ермәни, күрчү вә Азәрбајчан халгыны бир- лијә, гардашлығы, дост вә мейрибан олмаға, хошбәхтлијә ча-

ғырмыш, гаршыја чыхан маниэлэри чәсарәтлә гамчыламыш, өлмәз гәләмләри илә инадла мүбаризә апармышлар.

Ингилабчы шаир М. Ә. Сабирин «Бейнәлмиләл» ше'ринин тәһлили заманы изаһ едирәм ки, шаир бу әсәри 1905-чи ил ингилабынын тә'сирин алтында јазмышдыр. Мә'лум олдуғу ки, ми, Загафгазија халгларынын достлуғу вә гардашлығы лап гәдим заманлардан мөвчуд олмуш, Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабындан сонра онлар бир бајраг алтында — коммунизм бајрағы алтында даһа да сых бирләшмишләр.

Лакин чар һөкүмәти вә јерли буржуазија синфи халглар арасына милли ғырғын тохуму сәпәрәк, онлары бир-бирләринә гаршы вурушдуруп, ајры-сечкилик салырды. Елә 1905-чи илдә баш верән ингилабдан гөрхүја дүшәрәк башыны итирән чаризм јерли буржуазијанын вәситәсилә Загафгазијада јашајан, һәм дә чанбир гәлбдә јашајан азербайчанлыларла ермәниләри бир-биринин үзәринә галдырмыш, авам милләтләри ғырдырмышдыр. Сабир исә халглар арасына милли нифаг салан чаризми вә јерли буржуазијаны лә'нәтләндирмиш, һәр ики халғын зәһмәткешләрини бу ганлы милли ғырғына сон гојмаға чағырмышды:

Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар,
Әрләрлә өмр едиб сүлһ ичрә булмушкән гәрар.
Фитнеји-иблиси-мәл'ум олду нақаһ ашикар...
Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вә'зи-рузикаһ!
Гәтлү гарәт бишүмарү шәһрү гәрјә тар-мар...
Әл'аман, бу фитнәјә чарә ғыл, еј пәрвәрдикар!
Еј сүхәнданан, бу күнләр бир һидајәт вәғтидир!
Үлфәтү-үнсиджәтә даир китабәт вәғтидир!

Сабир мүхтәлиф халглардан олан зәһмәткешләрин бирләшмәсини, әлбир олмасыны азадлыг уғрунда апарылан мүбаризәдә галиб кәлмәк үчүн әсас шәрт һесап едирди. О, чаризмини вә онун садиғ нөкәри олан буржуазијанын төрәтдији фитнәкарлығы шејтан иши адландырды. Шакирдләрин нәзәрләринә чатдырамы ки, Сабирин «Бейнәлмиләл» ше'ри халглар достлуғуна чанлы нүмунәдир.

Мән, совет вәтәнпәрвәрлији илә пролетар бейнәлмиләлчилијинин сых сурәтдә бағлы олдуғуну сүбүт етмәк үчүн ашағыдакы ситаты ушағларә охумағы мәсләһәт билдирәм.

Н. С. Хрушшов јолдаш Сов.ИКП XX гурултајында демишди: «Сәсиалист вәтәнпәрвәрлији илә бейнәлмиләлчилијин үзви сурәтдә әлагәләндирилмәси, сәсиалист милләтләрин гаршылығы гардашлыг әлагәсини мөһкәмләтмәк үчүн иде-

ја әсасыдыр. Партијамыз өз милли сijasәтиндә буну рәһбәр тутмуш вә рәһбәр тутачагдыр.

Биз, күтләләрин пролетар бейнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә едилмәсини күчләндирәрәк, әлимиздән кәләни етмишик вә едәчәјик ки, бүтүн мүттәфиг республикаларын милли итисадијаты артыб инкишаф етсин, онларын мәдәнијјәти—формасы милли, мәзmunча сәсиалист мәдәнијјәти даһа чох тәрәгги етсин. Бунунла бәрәбәр, биз буржуа идеолокијасынын бүтүн тәзаһурләрини, о чүмләдән дә милләтчилији гәти сурәтдә дәф етмәли, коммунист идеолокијамызын сафлығыны горујуб сахламалы, ССРИ халгларынын даһа сых бирләшмәсинә, онларын бөјүк достлуғунун даһа да мөһкәмләмәсинә јорулмадан чалышмалыјыг» (Н. С. Хрушшов — Партијанын XX гурултајына Сов.ИКП МҚ-нын һесабат мәрузәси, Азәрнәшр, 1956-чы ил, сәһ. 100).

Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә», С. Рүстәмнин «Тәбризим», «Гачаг Нәби», С. Вурғунун «Муған», «Вағиф», М. Мүшфигин «Әбәдијјәт нәғмәси», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», Н. Мөһдинин «Абшерон» әсәрләринин тәдриси заманы биләвәситә халглар достлуғу вә бейнәлмиләлчилик һиссләринин тәрбијә олунмасына чалышырам.

Севимли халг шаири С. Вурғунун јарадычылығы башдан-баша вәтәнпәрвәрликлә долудур. Мән онун јарадычылығындан данышаркән кәсәрирәм ки, С. Вурғун һәмишә өз Вәтәнини дәрин бир мөһәббәтлә сәвмиш, онун ешгинә нәғмәләр гошмуш, өлмәз фикир сөйләмишди. С. Вурғун истәр ғыса һәчмли ше'рләриндә, истәр сә поемаларында, истәр сә дә драм әсәрләриндә һәмишә вәтәнпәрвәрлик вә бейнәлмиләлчилик мәсәләләринә хүсуси јер вермишди. Онун «Дағлар» рәдифли гошмәси, «Азәрбайчан» ше'ри нә гәдәр чанлы, нә гәдәр чазибәдардыр. Бурада һәјат ешгинә јашајан бир шаирин исти нәфәси дујулур. 1935-чи илдә гәләмә алдығы «Азәрбайчан» ше'риндә С. Вурғун өзүнү «ал бајраглы бир сәһәрдән илһам алан», Вәтән мөһәббәтинә, һәјат ешгинә сөзләр гошан шаир адландырмышдыр.

Бу әсәрдә шаирин Вәтәнинә олан сонсуз мөһәббәти бөјүк бир илһамла тәсвир едилмишди. О, өзүнү бир ушаға, Вәтәнини исә она лајла чалан мөһрибан анаја бәнзәди. Һараја кетсә, јенә дә елинә, обасына үрәкдән бағлы олдуғуну сөйләјир. Фикрими сүбүт етмәк үчүн «Азәрбайчан» ше'риндән ашағыдакы мисралары шакирдләрә охујурам:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Jurдum, жувам мәскөнимсән.
Демәк, доғма Вәтәнимсән!
Аҗрылармы көнүл чандан?
Азәрбајҗан, Азәрбајҗан!

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыҗам сана:
Һансы сәмтә, һансы јана,
Һеј учсам да жувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән.

С. Вурғунун «Авропа хатирәләри» ше'рләри һаггында гыса мә'лумат верәркән изаһ едирәм ки, севимли шаиримиз Бөјүк Вәтән мұһарибәси совет халгынын гәләбәси илә баша чатдыгдан сонра Авропада сүлһ вә демократија чәһәсини даһа да кенишләндирмәк мәғсәди илә ораја сәфәр етмиш, һәм ин сәјаһәт заманы алдығы тәәсүрат нәтичәсиндә бу ше'рләри јазмышдыр. Онуи доғма Вәтәнинә бәсләдији түкәнмәз мәнәббәти «Јер һәсрәти» ше'риндә ачыг-ајдын көрмәк олар. Шаир һәлә Москвадан тәјҗарә илә харичә учаркән Вәтән мәнәббәтини хош бир дүҗу кими һисс едәрәк дејир: «Биз учуруг јад елләрә, үрәк Вәтәндә галыр». Ана јурда—Советшәр Иттифагына Вәтәнин саф вә ләкәсиз сәмаларындан һәзәр салан шаирин үрәјиндән гоһан «Саламат гад, ана торпаг, ана јер, мин ил сәнсиз јашасам да јенә сәнсән Вәтәним» мисралары нә гәдәр чошгун һиссләрлә јазылмышдыр.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, С. Вурғун сәјаһәт заманы Авропада мұһарибә төрәдәнләрлә сүлһ, демократија уғрунда мұбаризә апаранлара раст кәлир. Шаир кәстәрир ки, бу сәјаһәт заманы сүг'и дә олса совет адамларынын шәрәфинә зијафәтләр дүзәлдилир. Лакин бу чүр тәмтәрағлы зијафәтләр ин һеч бири шаири гане етмир. О, доғма Вәтәнинә тез гајытмасыны арзулајыр.

«Вагиф» пјесинин тәдриси заманы шакирдләрә изаһ едирәм ки, С. Вурғун јалһыз ше'р вә поемаларында дејил, пјесләриндә дә вәтәнпәрвәрлик мәсәләләринә хүсуси фикир вермишдир. Мәнз бу вәтәнпәрвәрлији «Вагиф» пјесиндә көрмәк олар. С. Вурғун Азәрбајҗан, ермәни, күрчү халгларынын достлуғуну, гардашлығыны, онларыи вәтәнпәрвәрлијини, узун иләрдән бәри бир мәсләк уғрунда мұбаризә апардығларыны тәрәннүм етмишдир. Әсәрдәки Вагиф, Елдар, Күрд Муса, Шалико, Тамара кими вәтәнпәрвәрләр Азәрбајҗан халгынын вәтәнпәрвәрлик символудур. Онлар ана јурдун азадлығы уғрунда мұбаризәдә бирләшәрәк, дахили вә харичи дүшмәнләрә

гаршы инадла вурушмушлар. Әсәрин тәһлили заманы Вагифлә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын вәтәнпәрвәрлији үзәриндә хүсусилә дајанырам. Бу заман шакирдләри баша салырам ки, Вагиф халгынын сәадәти уғрунда јорулмадан мұбаризә апарыр, о өз доғма вәтәниндә мәктәб, мәдрәсә ачмағ фикрини сөјләјир, өлкәсини абад көрмәк истәјир. Вәтән, халг она чандан әзиздир. О, сон һәфәсинә кими өз дилинин сафлығы уғрунда мұбаризә апармыш, дүшмәнә тәслим олмамышдыр. Вәтәнпәрвәр шаир Гарабағ ханы Ибраһим хапа дејир:

...Кор кими галмасын дунјада инсан,
Галхсын чәһаләтин гаранлығындан,
Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
Балалар гуш кими версин сәс-сәсә,
Дағларыи дөшүндән јоллар чәкилсин,
Јоллар кәнарында күлләр әкилсин.
Нәғмәләр бәзәсин вәтән мүлкүнү,
Мән дә гәча вахты көрүм о күнү.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар исә Вагифин там әксинәдир. О, вәтәнә дүшмәндир. Гачар јалһыз, өз кор бәхтини дүшүнүр, вәтән, халг она јаддыр. Онда вәтән мәнәббәти јохдур. О, башга торпағлары зәбт етмәк, халгы ган дәрјасында боғмаг иштаһасы илә јашајыр. Јалһыз өз гылынчына архаланан шаһ вәзиринә:

Вәтән... чохму сеvir мәнн о вәтән,
Мәнә һәчв јазыр һәр јолдан өтән,
Чох да тә'рифләмә, мәнә вәтәни,
Бу гылынч олмаса јејәрләр мәнн.

— дејә һирәлә чаваб верир.

Совет поезијасынын баниси В. Мајаковскинин «Совет паспорту» ше'ринин тәһлили заманы шакирдләрә өјрәдирәм ки, бу ше'рдә совет вәтәнпәрвәрлијинин гүдрәти ифадә едилмишдир. «Совет паспорту» ше'риндә шаир Парисә елдији сәфәрдән бәһс едир. Мајаковски бу сәфәр заманы мұхтәлиф өлкә нумәјәндәләри арасында өзүнүн совет вәтәндашы олмасы илә фәхр едир. Бу вәтәнпәрвәрликдән илһамла данышыр, дөвләтимизин гүдрәт вә гүввәтиндән бәһс едир.

Сајаддин ГОЧАЈЕВ,
Агдаш рајонундакы Гәсил кәнд
мәктәбинин мүәллими.

V СИНИФДӘ «ӘКИНЧИ ВӘ ХАН» ШЕ'РИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

V синифдә тәдрисиши хусуси сә'ј тәләб едир. Хусусән ајры-ајры ибтидаи мәктәбләрден, бир чох мүәллимин элиндән орта мәктәбин V синфинә кәлмиш шакирдләр мүхтәлиф сәвијјәли билијә вә мүхтәлиф хусусијјәтә малик олурлар. Мәним дәрс дедијим V синфә үч ибтидаи мәктәбдән шакирд топланмышдыр. Онларын савад дәрәҗәси V синиф имканындан чох ашағыдыр. Програма «Әкинчи вә хан» кими чәтин бир әсәрин салынмасы вәзијјәти даһа да ағырлашдырыр.

«Әкинчи вә хан» мәнзүмәсинә програмда ајрылмыш 3 сәатдан ашағыдакы план үзрә истифадә етмәклә мән мәгсәдимә мүвәффәг ола билирәм.

Биринчи дәрс.

1. С. Ә. Ширвани һаггында гыса кириш мә'луматы.
2. Мүәллимин ифадәли гираәти вә чәтин сөzlәрин изаһы.
3. Шакирдләрин ифадәли гираәти.
4. Дәрсин јекуну вә ев тапшырығы.

Икинчи дәрс.

1. Әсәрин ифадәли гираәт вә лүгәтинин өјрәнилмәсини јохламаг.
2. Мәзмунун мәнимсәдилмәси.
3. Ев тапшырығы.

Үчүнчү дәрс.

1. Мәзмунун сөјләдилмәси.
2. Әсәрин идеја-бадия тәһлили.
3. Ев тапшырығы.

Биринчи сәатда кечән дәрсин тәкрярындан сонра, мүәллиф һаггында ашағыдакы гыса кириши верирәм.

С. Ә. Ширвани 10 ијул 1835-чи илдә Шамахыда анадан олмуш, 20 мај 1888-чи илдә вәфат етмишдир. О, XIX әсрдә јашајыб јаратмыш көркәмли Азәрбајҗан шаиридир. С. Ә. Ширвани зәһмәткеш халгын дәрдинә јанмыш, онлары ишләдиб, газанчларыны зорла әлләриндән алан бәјләри, ханлары, мүлкәдарлары, руһаниләри вә башгаларыны өз әсәриндә биабыр етмишдир.

Белә һәјат һадисәләрини вә инсан характерини ше'рлә гыса шәкилдә тәсвир едән әсәрләр мәнзүм һекајә адланыр. С. Ә. Ширванини чохлу мәнзүм һекајәләри вардыр. Онлардан бири дә «Әкинчи вә хан» адлы мәнзүмәсидир.

Бурада шакирдләрин марағыны даһа да артырмаг мәгсәди илә сорушурам:

— Ушаглар, јухарыдакы сәһбәтимиздән мә'лум олду ки, кәндлиләр ишләјир, ханлар јејирмишләр, демәли булар бир-биринин дүшмәни имишләр. Бу һалда шаир «Әкинчи вә хан» сөzlәри илә кимләри үзләшдирмиш олур?

Шакирд: — Шаир «Әкинчи вә хан» сөzlәри илә ики дүшмәни үзләшдирмиш олур.

Һәмин изаһат шакирдләри мөвзуну анламага һазырлајыр. Бу мөвзу дәрәликдә олмадығы үчүн мәктәб, кәнд совети вә колхоз китабханаларындан алыб кәтирдийим С. Ә. Ширванини әсәрләринин 2-чи чилдиндән һәр партаја бир әдәд пәјлајыр, 73-чү сәһифәни ачдырыб дејирәм ки, ушаглар, мән охудугча, сиз дә сәссиз гираәтлә изләјин, көрүн мән әсәрдәки әрәб-фарс сөз вә тәржибләрини, бүтөвлүкдә мисралары нечә ифадә вә изаһ едирәм; сиз дә мәним кими охумағы вә изаһ етмәји өјрәнин.

Мән охујуб изаһ едикчә шакирдләр дә сәссизчә изләјирләр.

Бунула кифәјәтләнмирәм. Вәзијјәтдән көрүрәм ки, изаһлы гираәтлә кечсәм вә лүгәти охуда сонра јаздырсам, шакирдләр ифадәләри анлаја билмәјәчәкләр. Буна көрә дә «Әдәби гираәтдән лүгәт дөфтәрләри»ни дә ачдырыр, охудугча раст кәлән лүгәти гејд етдирир вә нечә дејәрләр мәнаны јеринә гојараг шакирдләрә чәтитлик кәтирә биләчәк ифадәләрин дә мәнасыны јаздырырам. Оху, изаһат вә лүгәт гејдинин бирликдә апарылмасы аз вахтда чох иш көрмәје дә сәбәб олур, һәм дә шакирдләри дәрәдә фәал иштирак етмәје чәлб едир.

Сөз вә ифадәләрин лүгәтини ајдылашдырыр вә јаздырырам.

Лүгәт вә тәркибләрин һансы дилә аид олдуғуну јаздырырам, чүнки бу V синиф шакирдләри үчүн о гәдәр дә марағлы дејил, әксинә онларын јүкүнү ағырлашдыра биләр.

Изаһатлы гираәт вә лүгәт гејдийдән сонра сорушурам:

— Бу мәтндә нечә адамын данышығы вар?

Шакирд — Бу мәтндә үч адамын данышығы вар.

М. — Данышан кимләрдир?

Ш. — Данышан хан, әкинчи вә онун арвадыдыр.

М. — Бәс, «Бир әкинчи кедирди мәстанә,
Јолда ол раст кәлди бир ханә»

ким ифадәләр кимидир?

Ш. — Бу ифадәләр шаирин өзүнүндүр.

М. — Демәли, бу мәтндә нечә адамын данышығы вар?

Ш. — Бу мәтндә дөрд адамын данышығы вар.

Һәмин данышығларын һәпигәтән ифадәли охунмасына шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Буна көрә дә инсан образларынын әһвал-руһијјәсини шакирдләрә баша салырам, дејирәм ки, хан сәрт әмр интонасијасында әкинчини тәһгир едир. Әкинчи исә ханлардан көрдүјү бундан да ағыр рафтарлара адәт етмишдир. Һәтта, ханын бурадакы тәһпири әкинчијә күзәштли бир мүнәсибәт кими көрүнүр. Одур ки, әкинчи чәлд вә чевик һәрәкәтләрлә атылыб-дүшүр, шит севинч вә төбәссүмләр ичәрсиндә дахмасына дахил олуб арвады илә севинчлә данышыр, онун јанында өјүнүр. Арвады да әринин хан тәрәфиндән диндирилмәсини бир мөчүзә кими көрүб тәәччүб едир вә шылтағ чавабларла әрини тәриф дә едир, онун гашыны парлаг аја, көзүнү үлкәр улдузуна, һәм дә зәрифликдә сүибүлә, агзыны исә гүјмәтли даш-гаш гутусуна охшадыр.

Демәли, ханын сөзләри јүксәк интонасија илә, әмр формасында, әкинчинин арвадына шад хәбәри ади интонасијадан бир аз јүксәк чевик шәкилдә, онун арвадынын чавабы ашағы интонасија илә ағыр вә әзизләјичи, шаирин данышығы исә ади интонасија илә, тәмкинлә ифадә олунмалыдыр.

Бу изаһатдан сонра әруз вәзинин хәфиф бәһришин «фаилатүн мәфәилдүн фә'лүн» шәклиндән истифадә илә ше'ри нүмунә үчүн бир дә өзүм охујурам. Сонра да данышығлары јахшы гираәт бачарығы олан дөрд шакирд, бири әкинчинин арвады, икинчиси хан, үчүнчүсү әкинчи вә дөрдүнчүсү исә шаир арасында бөлүшдүрүб, ше'ри диалогларла охудурам.

Икинчи охуну да ејни үсулла нисбәтән зәиф шакирдләр арасында апарырам.

Дәрс ашағыдакы суал-чавабла јекунлашдырырам:

Мүәллим — Биз бу дәрсимиздә нәји өјрәндик?

Ону да гејд едим ки, јени кечилән һәр мөвзудан сонра дәрс шакирдләрин нәзәриндә кино лентасы кими чаһландырмағ үчүн бу суала хүсуси әһәмијјет верирәм.

Шакирд: — Биз бу дәрсимиздә С. Ә. Ширванинин «Әкинчи вә хан» ше'рини өјрәндик.

Вахта гәнаәт етмәк вә шакирдләрин диггәтини әсас мәсәләјә јөпәлтмәк мәгсәди илә гыса сүжет хәттини сөјләмәклә дәрс јекунлашдырыр вә ев тапшырығы верирәм. Дејирәм ки, хан јолда әкинчини «диддирир», әкинчи бундан алдығы севинчини өвиндә өз арвадына сөјләјир, арвады да тәәччүбләнир вә әрини охшајыр.

Бу ше'ри даһа јахшы баша дүшмәк үчүн евдә онун дүзкүн гираәт вә лүгәтини өјрәнин.

Икинчи дәрсдә ев тапшырығынын өјрәнилмәсини јохламағ үчүн ше'ри үч һиссәјә ајырыб биллик сәвијјәси бир-бириндән фәргли олан үч нәфәр шакирдә охуdur вә сөјләдирәм. Синфә үмуми суаллар вермәклә лүгәтин өјрәнилмәсини дә мүәјјәп едирәм.

Сонра, шакирдләрин кәмәји илә мәзмунун әтрафлы изаһына кечирәм вә бурада шакирдләрдән там чаваблар тәләб етмәклә шифаһи нитгләринин иккишафына сәј едирәм.

Мүәллим: — Бир әкинчи һара кедирди?

Шакирд: — Бир әкинчи кәндә кедирди.

М. — Јолда о кимә раст кәлди?

Ш. — Јолда о бир хана раст кәлди.

Бурада шакирдә баша салырам ки, агзы өјәрәк «ханә» демәк әрәб дилинә аиддир. Азәрбајчанча аһәнк ганунуна ујғун оларағ «хана» демәк ләзимдыр. Бу гәбилдән олан башга сөзләрин дә ифадәсини ејни рајда илә дүзәлдирәм.

М. — Әкинчи илә хан нечә гаршылашдылар?

Ш. — Әкинчи ханы көрән кими баш едирди. Хан деди ки, еј ит јолдан кәнара чых, доуз кими колдан нәјә чыхырсан?

М. — Бурада әкинчинин һалыны шаир нечә тәсвир едир?

Ш. — Шаир јазыр ки, әкинчи ханда бу һөрмәти көрдү, севинчиндән күл кими ачылды, өвинә шад дахил олду, арвады онда артыг дәрәчәдә севинч көрдү.

(Шакирд чаваб әвәзинә бу изаһаты верән дөрд мисраны да китабдан охуја биләр).

М. — Арвады экинчијә нә деди?

Ш. — Арвады экинчијә деди ки, еј гашы бир ајдын (парлаг) ај олан, еј хирмәнинин үстүнә батаг јыған бәхтәвәр (хошбәхт), еј экинчиликдә чох биликли (тәчрүбәли) сүнбүл кими шәкли сүнбүлә бәлли (мә'лум, таныш) олан, бу шадлыға, севинчә сәбәб нәдир, тез сөjlә көрүм мөгсәд нәдир?

Ајдын, бәхтәвәр, биликли, бәлли вә с. сөзләринин мө'тәризәләрдә гејд олунмуш синонимләрини дә сөjlәтмәклә шакирдләрин лүгәт еһтијатыны артырмаға чалышырам. Шакирд вермәли олдуғу бу чаваблары тамамлаја билмәдикдә, ја башга шакирдә сөз верир, ја да өзүм тамамлајыб кәсирлә данышан шакирдә тәкрар етдирирәм.

М. — Экинчи арвадына нә сөjlәди?

Ш. — Экинчи арвадына сөjlәди ки, бәjlәр јанында бөјүк олан хан јолдан һөрмәт илә кечирди. Дәјаныб хана тә'зим етдим (баш ендирдим), һуш (ағыл) саһиби олан хан мәни диндирди.

М. — Экинчинин бу хәбәри арвадына нечә тә'сир етди?

Ш. — Экинчинин бу хәбәри арвадыны тәәччүбләндирди. О, әринә деди ки, еј уча улдуз инаным ки, сәни хан диндирди? Гәјмәтли даш-гаш гутусу (гәјмәтли сөз мәскәни) олан ағышы ач, ағыллы даныш көрүм хан сәнә нә дејиб?

М. — Кәндли нә ејләди?

Ш. — Кәндли бир заман атылыб-дүшдү, һәвәси сакит олду, сөjlәди ки, хан деди «Чых ит јолдан, нә чыхырсан донуз кими колдан?».

М. — Ушаглар, «атылыб-дүшдү» кими зидд мә'налы сөзләрдән (антонимләрдән) эмәлә кәлмиш мүрәккәб сөзләр нечә јазылыр? Шакирд белә сөзләрин дефислә јазылдығыны сөjlәјир. Китабда һәмин сөзләр арасында дефис чәкдирдикдән сонра, суал-чавабы давам етдирирәм:

М. — Кәндли даһа нә деди?

Ш. — Кәндли деди ки, ханын һөрмәти бизә ашкардыр, бир хошбәхтлик, фајдалы (хејирли) не'мәтдир. Бу бизә кәзәл фәхр олсун, нәсилбәнәсил јадикар олсун.

Һәмин суал-чавабдан сонра шакирдләр мәзмуну бүтөвлүкдә данышмаға чәтинлик чәксәләр, бир дәфә өзүм јығчам шәкилдә сөjlәјирәм, сонра бир шакирдә сөjlәдирәм; әкәр чәтинлик чәкмәсәләр, вахта гәнаәт едәрәк өзүм данышмадан башга бир шакирдә сөjlәдирәм.

Дәрсин сонунда кениш мәзмуну вә әсәрдәки инсан сурәтләринин хүсусијјәтләрини таныдан ифадәләри јажшы өјрәнмәји ев тапшырығы верирәм.

Үчүнчү дәрсдә әсәрин мәзмунуну әввәлчәдән нәзәрдә тутдуғум үч нәфәр шакирдә сөjlәдиб, биликләрини гәјмәтләндирдикдән сонра, идеја-бәдии тәһлилинә кечирәм. Тәһлили дә әсасән шакирдләрин фәал иштиракы илә апарырам. Тәһлили хан образындан башлајырам.

М. — Ушаглар, бу әсәрдә верилмиш хан нечә адамдыр?

Ш. — Бу әсәрдә верилмиш хан кобуд вә зәлым адамдыр. О, кәндлини итә вә донуза охшадараг тәһгир едир. Шакирдин чавабыны тамамлајырам.

Бәли, хан өзүнү аға кими апарыр. О, кәндлини сәјмыр, онула вәһшичәсинә рәфтар едир. Ону тәһгир етмәклә кифә-јәтләнмәјиб «Нә чыхырсан донуз кими колдан?»—дејә аз гәла үстүнә шәр дә атмаг истәјир. Куја кәндлинин колдан ханын габағына чыхмағда она гаршы бир шәр нијјәти вармыш.

Бәс кәндли ханла нечә давраныр?

Ш. — Кәндли ханла јумшаг давраныр, она баш әјир (тә'зим вә ја еһтирам едир) тәһгириндән дә разы галыр.

Бурада шакирдләрин мә'луматыны кенишләндирирәм:

Ушаглар, кәндли авам иди. Шаир ону «јазыг» адландырыр. Онун хана гаршы јумшаг давранмағдан башга чәрәси дә јох иди. Чүнки о, ханын белә зәрәрсиз кечмәсини көзләмирди. О, билирди ки, хан экинчинин диндирмәји шә'нинә сығдырмаз, һәтта ону истәдији вахт чәзаландыра да биләрди. Лакин кәндли бу бәладан саламат өтүшдүјү үчүн һәдсиз дәрәчәдә севинир. Шаир кәндлинин вәзијјәтинә гәлбән јаныр, онун һалына ачы-ачы күлүр вә баша салмаға чалышыр ки, хан онун амансыз дүшмәнидир. Бу ше'ри јазмағда шаирин әсас мөгсәди дә будур. Кәндли гадынлары да авам идиләр. Онлар да хандан оддан горхан кими горхурдулар. Одур ки, экинчинин арвады әричин хан тәрәфиндән диндирилмәсинә инанмаг истәмир. Бунунла хана онун да мүнәсибәти мә'лум олур. Лакин кәндли илә арвады аиләчиликдә чох мейрибандырлар. Кәндли өз севинчини өз арвады илә бөлүр. Арвад өз әрини јүксәк дәрәчәдә гәјмәтләндирир. Ону һилал гашлы, үлкәр улдузу кими уча, экинчиликдә тәчрүбәли, ағыллы данышан бир әр кими тә'риф едир. Ханы исә гәтијјән тә'рифләмир.

Шаир әсәри бәдии чәһәтдән дә јажшы ишләмишдир. О, һадисәләри изаһ етмәкдән чох онларын өзүнү кәстәрир, бәләликлә дә охучунун јадында галан, онун шүуруна дәриндән тә'сир едән марағлы сәһнә јарадыр. Тәсвир олуна һадисәләр јығчам, сүжет марағлы, инсан сурәтләри һәјати, инандырычыдыр. Мүәллиф тәсвир етдији инсанлары өз дили илә даныш-

дырарак, нечә адам олдугларыны охучуја таныдыр. Хан габадыр, экинчи вә арвады јазыгдырлар (авамдырлар).

Әсәрин дилиндә ифадәни гүввәтләндирән вә бәдиилији артыран чохлу бәнзәтмәләр вардыр. Мәсәлән: «Зәвгдән олду күл кими хәндан» мисрасында гаршылыгы бәнзәтмә вардыр. Бурада һәм күлүн ачылмасы күлән инсапа, һәм дә инсанын (экинчинин) һәвәсиндән күлмәси ачылмыш күлә охшадылыр. «Деди: еј даш бир һилали-мүбин» мисрасында экинчинин гаши ајдын (парлаг) аја, өзү исә хошбәхтликдә «Хирмәнин үстә хушәчин Пәрвин» мисрасында үлкәр улдузуна, «Сүнбүлә, шәкли сүнбүлүндән әјап» мисрасында исә сәхавәтдә сүнбүлә охшадылыр. Әсәрдә буна бәнзәр башга бәди ифадәләр дә вардыр.

Көрүндүјү кими, ше'р формача бәндләрә бөлүнмәмишдир, гоша мисралар һәмгафийәдир, јә'ни мәстанә-ханә, ендирди вә с. сөзләри гафийәдардыр.

Мәзмун үч һиссәдән ибарәтдир: 1. Экинчинин ханла растлашмасы, 2. Экинчинин севинчи, 3. Онын өз севинчинә арвадыны шәрик етмәси.

Шаир 32 мисралыг бир ше'рдә ики синфин — феодалларын вә зәһмәткешләрин әһвалыны мәһарәтлә тәсвир едиб охучуја көстәрә билмишдир.

Дәрс ашағыдакы суалларла јекунлашдырырам:

1. С. Ә. Ширвани «Экинчи вә хан» ше'риндә һансы заманы тәңгид етмишдир?

2. Шаирин хана гаршы тәңгиди мүнәсибәти илә экинчи вә онун арвадына ачы-ачы күлмәси арасында нә кими фәрғвар?

3. Мүәлһиф әсәриндә фикри гүввәтләндирмәк вә бәдилији артырмаг үчүн һансы васитәләрдән истифадә етмишдир?

Ев тапшырыгы: бу ше'ри әзбәрләјин, идеја вә бәди хусусийәтләрини сөјләмәји өјрәнин.

Вәлиәддин ӘЛИЈЕВ,
Шаһбуз рајонунун Ноғс кәндиндәки орта
мәктәбин директору.

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР САБИРИН ДИН, МӨВЬУМАТ ВӘ ЧӘҲАЛӘТ ӘЛЕЈЬИНӘ ШЕ'РЛӘРИНИН ТӘРБИЈӘВИ ӘҲМИЈЈӘТИ

Асија халгларыны гафләт јухусундан ајылдан 1905—1907-чи илләр ингилабынын, рус елм вә мәдәнијјәтинин мүтәрәгги тәсири илә ингилаби-демократ чәһәжә кечмиш габагчыл азәрбајчанлы зијалылардан олан М. Ә. Сабир бир тәрәфдән јени үсуллу мәктәб ачыр, белә мәктәбләрин ачылмасына јол вермәјән гарақуруһчулары вә онлара алданан авам чәһаләтпәрәстләри һамынын баша дүшәвәји бир диллә ифша едирди. Дикәр тәрәфдән халгын маариф вә мәдәнијјәтлә әһәтә едилмәсинин әсас дүшмәни олан сијаси гурулушун јарамазлығыны ачыб көстөрмәклә зәһмәткешләри ајылдыр вә мүбаризәјә чағырырды.

Бақы пролетариаты вә Азәрбајжан зәһмәткешләринин ојаныб өз һагларыны тәләб етмәклә ингилаби мүбаризәјә башладыгы дөврүн шаири олан М. Ә. Сабир, чаризмин милли эдавәт вә гырғын тәрәтмә сијасәтини ифша едән «Бејнәл-миләл» ше'риндә:

Ики јолдаш, ики гошшу бир вәтәндә һәмдијар,
Әсрләрлә өмр едиб сүлһ ичрә булмушкән гәрар
Фитнеји-иблиси-мәл'ун олду наһаһ ашикар...
Көр чәһаләтдән нә шәклә дүшдү вәз'и рузикар.

— дејә, халг күтләләрини чәһаләт вә фанатизм батаглығындан чыхмаға вә гардаш халглары достлуға, бирлијә чағырырды.

Халгларын ингилаби мүбаризәдә бирләшмәсинә мане олмаг мәгсәди илә «милли мәдәнијјәтин һәр чүр тәзаһүрүнү бормаға» чалышан һаким синифләрин вә онларын һавадарла-

ры олан мүртөчө руһаниләрин чәһдләрини ингилабчы сатирик шайр «Ата нәсиһәти» ше'риндә белә ифша едир:

Бәсдир, еј огул, бош јерә бу елмә чалышма,
Ганын тәләф олду!..

Ахырда тутаг, адлајыб онверсетә кетдин,
Гуртардын — өзүн дә!

Сән дә дејәчәксән сосалим¹, ја ки, демократ,
Билмәм нечә дерсиз;

Халгын евини јыхды, чыхыб бир нечә бәдзат.
Ах, ах, а бејинсиз!

1905—1907-чи илләр ингилабынын тә'сири илә мејдана кәлмиш «Молла Нәсрәддин» сатирик журналынын мөвгеји кенишләндикчә, молла нәсрәддинчи шайрин—Сабирин голганады ачылып, шөһрәти артырды. О, даһа гази һачы мәчидләрдән вә онун мүридләриндән горхмур, халг шайри кими, нәдән вә нечә јаздырыны «Нә јазым» ше'риндә белә ифадә едирди:

Шайрәм, чүнки вәзифәм будур эш'ар јазым,
Көрдүјүм һикү бәди ејләјим изһар, јазым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым,
Писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар јазым...

Сәдагәт јолуну азмајан, һәгигәт чарчысы олан шайр, һәгигәт ишығы көзләрини гамашдыран мүртөчә јарасаларын хаинчәсинә етдикләри тә'гилләри:

Кәлирәм јазмаға бир кәлмә, — тутурсан әлими,
Горхурам, ја нә үчүн, — чүнки кәсирсән дилими!
Бу әчәб, мән ки, сәдагәт јолуну азмајырам,
Һәлә көрдүкләримин дөрддә бирин јазмајырам!

— дејә, ачыб көстәрир.

Мүбариз шайр 1906-чы илдә гәләмә алдығы «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад» мисрасы илә башланан сатирасында феодал-буржуа тәлим-тәрбијә системинин, буржуа әхлаг нормаларынын мәнәсыз вә чүрүклүјүнү өзүнә мәхсус бир сатира дили илә ифша едир.

Һамыја мә'лумдур ки, ингилабдан әввәлки тәрбијә системи кәнч нәсли диндарлыг руһунда тәрбијә етмәк әсасында гурулмушду. Адамларын шууруну «чәннәт», «чәһәннәм», «мә'чүзәләр» вә саир дини әфсанәләрлә зәһәрләјирдиләр. Ингилаби сатирик Сабир көһнә тәлим-тәрбијәнин бу чүр мәнфилијини вә јарамазлыгыны өзүнә мәхсус бир дил вә чәсарәтлә тәнгид вә ифша етмишдир.

¹ Сосиализм.

Чәсарәтлә демәк олар ки, М. Ә. Сабир һәјаты боју дини-мөвһумата, фанатизм вә чәһаләтә, феодализмә гаршы мәрдиликлә вурушан өз халгынын маарифләшмәси вә азадлыгы уғрунда чанышы фәда едән бир дејүшчүнү хатырладыр.

М. Ә. Сабир дүшмәнә гаршы горхмаз вә амансыз иди; онун амалы өлмәз вә мәрәмы ајдын иди. Она көрә узагкөрәнликлә:

Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дурап.
Нә гәм угратса да бир күн мәни ифнајә заман,
Мән кедәрәмсә, мәрәмым јенә дүнјада галар...
— демишдир.

М. Ә. Сабир дөврүнүн бүтүн һаким синиф нумәјәндәләрини — шай, султан, чар, чаризм мә'мурлары, бөј, хан, капиталист, мүлкәдар, толчомаг вә буллара хидмәт едән түфејли ахунд, молла, мүрид, мүршид вә пејри дин хадимләрини; авам, фанатик вә чәһаләтпәрәстләри өлдүрүчү сатира атәшинә тутдуғу үчүн, истәр өз Вәтәниндә вә истәрсә дә харичдәки зәлиләр ону мөһв етмәк үчүн өз вар-јохларыны вермәјә һазыр идиләр.

М. Ә. Сабирин дејүш сәнкәри олан «Молла Нәсрәддин»-ин тәнгид һәдәфи чох кениш вә һәртәрәfli иди. Америка, Инкилтәрә, Франса, Алманија, Испанија империалистләри; Иран вә Түркијә мүстәбидләри, чар вә она хидмәт едән түфејлиләр, бәшәријәтин хошбәхтлик вә тәрәггисинә мане олан бүтүн мәнфи гүввәләр бу тәнгид һәдәфинә даһил идиләр. Мәһз буна көрә дә журналын тәләбләринә ујғун олараг, Сабирин дә сатиралары рәйкарәнқдир. Шайр пулу—«мәзнәби, мәккәси, мәдинәси, дини, иманы» һесаб едән тачирләр, «милләт нечә тарач олур-олсун нә ишим вар»—дејән мүстәбидләри, «Вур-вур ки, кәтирмәјибдир арпа»—дејә јохсуллары сојан ачкөз мүлкәдарлары, шәрафәти дөвләт вә варда сајан бојну-јоғунлары, һабелә алчаг руһаниләри, јалтаг мә'мурлары, буржуа зијалылары вә байһа чәһаләтпәрәстләри кәскин сатира атәшинә тутмушдур. О, чәсарәтлә дејирди:

Дөвләтлијә јалтағлана билмәрәм,
Гәмли икән јалан јерә күлмәрәм,
Пириставыя чәкмәсини силмәрәм,
Һәрмәтими көзләрәм, әскилтмәрәм.

Һәгигәт чарчысы олан Сабир доғрудан да «күнү парлаг, күндүзү ағ, кечәни тар», һәр шеји олдуғу кими јазыр, реализм бајрағыны јүксәкләрә галдырараг азадлыг јолуну ишыгландырырды.

М. Ә. Сабир биринчи рус ингилабындан сонракы иртича илләриндә фанатизмә гапыдан хырда буржуа идеологлары кими ингилаби јолу азыр. Әмәкчи күтлөләри мүбаризәјә чағырыр, буржуа, мүлкәдар һакимийјәти илә зәһмәткешләр арасындакы мунасибәтләрин даһа да кәскинләшдијини ачыб кәстәрирди. Мәсәлә, 1906-чы илдә дини-мөвһумат, чәһаләтә гаршы иттиһамнамә кими јазылмыш ингилаба чағырыш руһду сатирасы «Сәбр елә»дә:

Етсә дә аләм һамысы, вәлвәлә,
Аләми кәр тутса да јүз вәлвәлә,
Кет јухуја, дурма, а гардаш һәлә!
Говзама башын, чочугум, сәбр елә!..

Зүлм еләсә хан илә бәј ачлара,
Вермәсә пул пуллу да мөһтачлара,
Рәһм олуңмәзсә јалавачлара,
Чаны чәһәннәм, дүшә јамачлара,
Бунлар үчүн тәнк еләмә һөвсәлә!
Говзама башын, чочугум, сәбр елә!

— дејирдисә, биринчи рус ингилабынын мәғлубийјәтиндән сонракы сијаси сүстлүјә вә тәркидүнја фәлсәфәсинә гаршы өзүнүн ингилаби чағырыш руһлу «Бәләји-фәғрә дүшдүн разы ол, бичарә, сәбр елә» мисрасы илә башланан сатирасыны јаратмышдыр. 1910-чу илдә јазылан бу ше’риңдә шаир, иртича илләриндә тәркидүнја фәлсәфәси олан «ғәзави-гәдәр» мөвһумуну чаңфәшанлыгга тәблиғ едән буржуа идеологлары вә онларын һавадарлары олан рәзил руһаниләри ифша едәрәк, зәһмәткешләри дин вә фанатизмин чүрүк еһкамларындан узаглашдырыб ингилаби мүбаризәјә чағырараг:

Јетәркән залимин зүлмү сәнә дөври-ғәзадан бил,
Чатаркән амирин зәчри, ону сејри-сәмадан бил,
Өзүн өз ичзинә баис оларкән, мәсәвадан бил,
Бу мәшу’мијјәти бикәнәдән көр, ашинадан бил,
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә!
Бәләји-фәғрә дүшдүн, разы ол бичарә, сәбр ејлә!

— дејир. М. Ә. Сабир зүлмә гатланмаг, сијасәтдән кәнарда галмаг, әдаләтсиз ичтимай гурулуша, истисмара гаршы мүбаризә апармаг әвәзинә «зүлмә гатлашмаг» әһвали-руһийјәси јајан дүшмәнләрә гәзәблә дејир:

Фәғәт бир иш дә көрмәк истәрисән, көр мүсәлман тәк,
Тәһәммүл ејлә чеври-мүлкәдарә, ишлә һејван тәк,
Чалыш, әк, бич, апарсын бәј, евин галсын дејирман тәк,

Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк,
Дарылма, иччимә, таб ејлә һәр азарә, сәбр ејлә!
Бәләји-фәғрә дүшдүн, разы ол бичарә, сәбр ејлә!
Сатгын руһаниләри ифша едәрәк, шаир халгы алданма-
јыб, ингилаби мүбаризәјә гошулмага дә’вәтлә фикрини белә
тамамлајыр:

Әкәр аз-чох вар исә гејрәтин кафирләрә бахма,
Бир асан кәсбә мәшғул олмаг илә диндән чыхма,
Ушагларчын чәрәк чыхсын дејә һа, дин евин јыхма,
Вәбалын бојнума, кет фә’ләлик ет, гәлбини сыхма,
Сәнә иш сәһиби пул вермәсә јан парә, сәбр ејлә!
Бәләји-фәғрә дүшдүн, разы ол бичарә, сәбр ејлә!
Беләликлә, ингилабчы Сабирин «Бәсдир, дәхи фикр етмә
дәдәм бәјди, бабан хан, кечди елә дөвран!»—дејә ајылыб һаг-
гыны тәләб етмәјә башлајан зәһмәткешләрин әһвали-руһий-
јәсини тәрәннүм едән «Бәјләрә мәктуб», «Нејләјим еј вәј...»,
«Балача сәһнә» вә саир ингилаби руһлу әсәрләринин мејда-
на чыхдыгыны да гејд едә биләрик.

«Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар!» мисрасы
илә башланан сатирада халгы чәһаләт вә кәсаләтдә сахлама-
га чан атан ганиччиләрә кәскин ифрәтини ифадә едәрәк:

Өвлади-вәтән гој һәлә аварә долансын,
Чиркаби-сәфаләтлә әли, башы булансын,
Дул өврәт исә санлә олсун, ода јансын,
Анчаг мәним авазеји-шә’ним учалсын,
Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар!
Дүшмәнләрә мөһтач олур-олсун, нә ишим вар!

дејән М. Ә. Сабир башга халгларын тәрәггисинә гитбә едә-
рәк, өз халгыны дини-мөвһумат, фанатизм вә чәһаләт јуху-
сундан ајылтмаг истәјәрәк:

Һәр милләт едир сәфһеји-дүңјада тәрәгги,
Ејләр һәрә бир мәнзили-мә’вада тәрәгги,
Јорған-дөшәјиндә дүшә кәр јада тәрәгги,
Биз дә едәрик аләми-рәјада тәрәгги.

—дејир. О, «Бешик маһнысы» сатирасында чәһаләтпәрәст,
феодал тәәсүбкеш илан валидејнләри гаранлыглар сәлтә-
нәтиндә јолуну итирмиш, дини-мөвһуматын кор етдији, өв-
ладларынын кәләчәјини дүшүнмәкдән мөһрум аталар олмаг-
ла белә гырмачлајыр;

Тәрпәнмә, амандыр бала, гәфләтдән ајылма!
Ачма көзүнү, хаби-чәһаләтдән ајылма!..

Бир ләһзә ајылдыңса, гуртар чаныны, јухла,

Ат тирјэкини, чэк, баба, гэлјаныны, јухла,
Инчинсэ сағын, вер јерэ сол јаныны, јухла,
Иллэрчэ шүар еткинән адэтдән ајылма!

Ислам дини вэ бүтүн динлэр гадына гаршы эн мүртөчө элагэ бэслэјир, гадын һүгугуну мөһдудлашдырыр вэ инкар едир, чөмијјэтдоки мөвгејини алчалдыр.

Гадына гаршы бу чүр дөзүлмэз вэ вөһши мүнәсибөт исламын эмөлэ калдији патриархал-феодал турулушунун ијрөнч ифадэси иди ки, Октјабр ингилабына гэдэр бу ачына-чагылы һал өз һөкмүнү сүрмөкдө иди вэ инди дә бир сыра феодал мүнәсибөтлэри, буржуа һөкмранлығы өлкөлөриндө ејни вәзијјэт давам едир.

М. Э. Сабир өз сэләфлэринин гадын азадлығы угрунда апардылары мүбаризәни давам етдирерөк, үмумијјөтлө, Шөрг гадынлығынын келә вәзијјәтинә гаршы чыхмышдыр. Гадын әсарәтинә гаршы диллөрдө эвбэр олмуш «Күпөкирән гарынын гызлара нәсиһәти», «Мәсләһәт», «Үч арвадлы киши», «Ај нәнә, бир гырмызы саггал киши», «Ғојма калди», «Чатлајыр, ханбачы, гәмдөн үрәјим», «Аналар бөзөји», «Дилбәр» вэ саирә кими, дәрин мөзmunлу сатиралар инди дә көһнә чөмијјәтин мөһфур галыгларына гаршы мүбаризэдә истифадә едилән кәсәрли сәнәт инчиләридир.

Мирзә Әләкбәр Сабир мөвһумат вэ чөһаләт әлејһинә јаздығы сатираларында «чөхдур зөрәри адам үчүн елм охумағын»—дејән авам аталар кими, аналарын да авамларыны «ушагдыр, ушағым» сатирасында тәнгид едөрөк дејир:

Көјфинә дөјмә, сөјә, ја сәнә, ја гардашына,
Атовун башы үчүн, бошда бу тифли башына.
Индичә-индичә анчаг јетир он бир јашына.
Әгли кәсмир, һалә бир көрнә ушагдыр, ушағым,
Нә эдәб вахтыдыр, гој сөјсүн, ушагдыр, ушағым.

Кәнч нәслин тәлим-тәрбијәсиндә мөктәблә бирликдә валидејин ролуна јүкәк гижмәт верән Сабир:

Үммәтин рәһнүмасы тәрбијәдир,
Милләтин пишвасы тәрбијәдир.
Тәрбијәтлә кечир үмури-чаһан,
Һәр ишин ибтидасы тәрбијәдир.

Валидејин тәбии евләда
Нәзәри-е'тинасы тәрбијәдир.

...Тәрбијәт елмсиз дејил мәгбул
ки, онун мүгтәзасы тәрбијәдир.

— дејәрөк, бөјүк рус ингилабчы демократы Белинскинин «ин-

сая тәлејини һәлл едән тәрбијәдир»—нәтичәсинә келиб чы-
хыр.

Шаир «Һәвәс» адлы ше'риндә бөјүмөкдә олан нәсли һә-
јата ачыг көздә бахмағы, фәаллығы, һәр чүр дурғунлуг вә
әталәтә гаршы барышмаз олмага чағырараг дејир:

Һәвәс сөвг ејләр инсаны һәјата,
Әталәт чөлб едәр шөхси мә'мата;

Һәвәс ијсал едәр заты сәфајә,
Әталәт мүбтәла ејләр бәлајә;

Һәвәс пиранеји-әглю-һүнәрдир,
Әталәт мајеји-ичзү-көдөрдир...

Чөмијјәти әталәтдә сахлајан шејхүлислам вә мүфтији-ислам-
лары «Шејхүл-Ислам дејир ки» тазијанәсиндә рүсвај едөрөк:

Шејхүлисламларын, мүфтији-исламларын

Һанкысы сатмады он мүслүмү бир тәрсајә?
«Сатды күлзари-бөһишти ики бугдаја бабам,

Сатмасам нахәләфәм мән ону бир арпајә».

— дејән Сабир, дини-мөвһумат, фанатизм вэ чөһаләт төр-тө-
күнтүлөринә гаршы мүбаризэдә иштирак етмишдир.

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1960-чы
илдә дәрҹ олунмуш мәґалә вә материаллар

Бурахылыш Сәһ

А. Абдуллајев — Шакирдләрдә бәдин нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси јоллары	I	30
А. Абдуллајев — Шакирдләрдә ишпа јазмаг бачарығынын инкишаф етдирилмәси јоллары	III	13
М. А. Асланов — Ифадә јазы мәтиләрнә	I	80
А. Ахундов — Фе'лин кәләчәк заманы	II	89
Ә. Алмәмәдов — Л. Н. Толстој	IV	3
Ә. З. Абдуллајев — Мубтәдә вә тамамлыг будаг чүмләрнә һаггында	IV	26
Һ. Балыјев — Будаг чүмләрнә тәдрисиндә мугајисәдән нечә истифадә едирәм	III	83
И. Бајрамов — Рус мәктәбләрнәнин III сифиндә Азәрбајҹан дилиндән илк лексик мәшғәләрнә тәшкили вә кечирилмәси һаггында	IV	109
Ә. Гарабағлы — Совет Азәрбајҹаны мәктәбләрнәндә 40 илдә әдәбијјат тәдрисинин инкишафы тарихиндән	II	3
С. Гоҹајев — V сифиндә «Әкинчи вә хан» ше'ринин тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	130
Г. Гуламов — «Гурбанәли бәј» һекајәсинин тәдрис тәчрүбәсиндән	II	39
А. Ејвазов — Бир дәрслик вә онун мүәллифи һаггында	III	105
Р. Әсәдов — Грамматик чалышмаларын апарылмасы методикасына даир	I	57
П. Әфәндијев — «Короғлу» дастанынын дили вә бәдин хүсусијјәтләрнә һаггында	II	31
Ә. Әфәндизадә — V—VI сифинләрдә Азәрбајҹан дилиндән јени програмын тәтбиғи вә тәдрис материалларынын планлашдырылмасы һаггында	III	32
Ч. Әһмәдов — VII сифиндә «Севил» пјесинин тәдрис һаггында	III	48
К. Әмирасланов — Ибтидаи мәктәбдә орфографик сәһвләрнә гаршысына алаң тәдбирләр	III	60
Ә. Әкбәров — Рус мәктәбләрнәндә Азәрбајҹан дилинин спесифик сәсләрнәнин өјрәнилмәсинә даир	III	101
Е. М. Әлибәјзадә — М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын дили һаггында	IV	15
Б. Әһмәдов — Шакирдләрнә орфоепик вәрдишләрнәнин инкишаф етдирмәк јоллары һаггында	IV	82

В. Әлијев — М. Ә. Сабирин дин, мөвһумат вә мәһаләт ејиннә ше'рләрнәнин тәрбијәви әһәмијјәти	IV	137
Ј. Зейналлов — Ибтидаи сифинләрдә гираәт дәрсинин шкилинә даир	IV	39
Ә. Ибраһимов — М. Ә. Сабирин сатираларында дини мөвһуматын тәғидинә даир	II	26
З. Искәндәрәв — Фонетика бәһсинин тәкрарына даир	III	88
Х. Ибраһимов — Әдәбијјат дәрсләрнәндә шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик һиссини нечә тәрбијә едирәм	IV	121
Ә. Маһмудов — Азәрбајҹан дилиндә кар вә чинкилтили самитләр	II	80
Т. Рүстәмәв — Азәрбајҹан дилиндәки фе'ли сифәтләрнә морфоложи хүсусијјәтләрнә	I	22
Б. Х. Рәһимова — Тамамлыгла зәрфлијин фәрғи һаггында	IV	54
Ш. Сәфәрова — VI сифиндә М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзири-хани Ләнкәран» (III мәчлис) комедијасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	I	73
Б. Х. Садыгова — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә суал чүмләси	II	65
Ш. Султанова — Әдәби гираәт тәдрисинә дағғәти артыраг	IV	73
М. Талышлы — V—VII сифинләрдә шакирдләрә әрүз вәзи һаггында аңлајыш вермәк тәчрүбәсиндән	III	94
Ф. Хәлилова — Мир Чәлалын бәдин әсәрләрнәндә тәк-тәрәфли тә'јини сөз бирләшмәләрнәнин үслуби әһәмијјәти	III	73
Ч. Хәндан — Бөјүк драматург	I	3
Р. Нүсәјнов — V—VII сифинләрдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси һаггында	III	3
М. һаҹыјев — V сифиндә фонетикадан кечиләчәк бә'зи мөвзуларын методик ишләнмәси һаггында	IV	62
М. һәсәнов — «О» вә «бу» әвәзликләриндән сонра веркүл ишарәсинин ишләдилмәси тајдасы вә бунларын V сифиндә тәдрисинә даир	IV	94
С. Чәфәрәв — Исмин һал категоријасы тә'лиминә даир Јени китаблар	II	45
	I, II	106, 96